Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych (EUROREG)
Sekcja Polska Regional Studies Association

Studia Regionalne i Lokalne

3 (89) 2022

Wydawnictwo Naukowe
SCHOLAR

REDAKCJA
dr hab. Agnieszka Olechnicka, prof. UW – redaktorka naczelna
dr hab. Mikołaj Herbst, prof. UW – zastępca redaktorki naczelnej
prof. dr hab. Paweł Churski – członek redakcji
prof. dr hab. Tomasz Komornicki – członek redakcji
prof. dr hab. Iwona Sagan – członek redakcji
dr Dorota Celińska-Janowicz – sekretarz redakcji

RADA NAUKOWA
prof. John Bachtler, prof. Roberta Capello, prof. dr hab. Bolesław Domański, prof. dr hab. Grzegorz Gorzelak (przewodniczący), dr Olga Mrinska, prof. Andrés Rodríguez-Pose, prof. James W. Scott, dr hab. Katarzyna Zawalińska, dr Sabine Zillmer

ADRES REDAKCJI
Kwartalnik „Studia Regionalne i Lokalne”
Uniwersytet Warszawski, Centrum Europejskich
Studiów Regionalnych i Lokalnych (EUROREG)
ul. Krakowskie Przedmieście 30, 00-927 Warszawa
e-mail: sril.euroreg@uw.edu.pl
www.studreg.uw.edu.pl

© Copyright by Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych UW (EUROREG), Warszawa 2022

Wersją pierwotną czasopisma jest wydanie elektroniczne.
Zgodnie z wykazem MNiSW liczba punktów za publikację w „Studiach Regionalnych i Lokalnych” wynosi 40.

e-ISSN 2719-8049
ISSN: 1509-4995

Bieżący numer kwartalnika, jak i numery archiwalne można pobrać bezpłatnie w wersji elektronicznej ze strony http://studreg.uw.edu.pl

Zamówienia na egzemplarze drukowane prosimy kierować na adres:
Wydawnictwo Naukowe Scholar Spółka z o.o.
ul. Oboźna 1, 00-340 Warszawa
tel./faks 22 828 95 63, 22 692 41 18, 22 828 93 91
dział handlowy: jw. w. 108
e-mail: info@scholar.com.pl; www.scholar.com.pl

Redakcja tekstów angielskojęzycznych: dr Marta Olasik
Skład i łamanie: WN Scholar (*Stanisław Beczek*)

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY

Olha Skyba, Yurii Liannoi, Yuliia Tonkopei, Olha Lianna

The Establishment of the Public Health System in the Light of the COVID-19 Pandemic as a Condition of National Security (Experience Acquired Before the War) 7

Oksana Zakharova, Galyna Lopushnyak, Kateryna Skibska

Current Trends in the Development of the Ukrainian Labour Market 17

Oksana Kravchuk, Iryna Varis, Alexey Subochev

The Development of the Labour Market Digital Ecosystem in Ukraine 32

Szymon Wójcik

Czynniki warunkujące wybór samochodu jako środka transportu w codziennych podróżach – przykłady miast polskich 49
Factors Determining the Choice of Car as a Daily Travel Mode in Selected Polish Cities 49

Dominika Hołuj, Monika Murzyn-Kupisz

Struktura przestrzenna targów mody w Polsce skierowanych do indywidualnych odbiorców . 67
The Spatial Structure of Individual Consumer-Oriented Fashion Fairs in Poland 67

Mateusz Długosz, Robert Szmytkie

Obszary wiejskie w systemie migracji wewnętrznych w Polsce 86
Rural Areas in the System of Inter-Communal Migrations in Poland 86

RECENZJE

Paweł Swianiewicz

Adam Gendźwiłł, Ulrik Kjaer, Kristof Steyvers (red.), *The Routledge Handbook of Local Elections and Voting in Europe* 103

Roman Szul

Elena Chebankova, Piotr Dutkiewicz (red.), *Civilizations and World Order* 106

Janina Kotlińska

Daniel Budzeń, Bartosz Edwarczyk, Kamilla Marchewka-Bartkowiak, *Zarządzanie majątkiem i długiem lokalnym* 110

Informacje dla Autorek i Autorów 114

Information for Authors 115

Artykuły

The Establishment of the Public Health System in the Light of the COVID-19 Pandemic as a Condition of National Security (Experience Acquired Before the War)

Studia Regionalne i Lokalne
Nr 3(89)/2022
© Autorzy 2022
ISSN 1509-4995
E-ISSN 2719-8049
doi: 10.7366/1509499538901

Olha Skyba
Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko, Department of Public Health and Biomedical Foundations of Physical Culture; Romenska 87 str. 40002, Sumy, Ukraine;
e-mail: skybaolha@gmail.com; ORCID: 0000-0003-4214-4515

Yurii Liannoi
Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko, Department of Health, Physical Therapy, Rehabilitation and Ergotherapy; Romenska 87 str. 40002, Sumy, Ukraine;
e-mail: sumdpu@sspu.edu.ua; ORCID: 0000-002-3498-3960

Yuliia Tonkopei
Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko, Department of Public Health and Biomedical Foundations of Physical Culture; Romenska 87 str. 40002, Sumy, Ukraine;
e-mail: ulcer130685@gmail.com; ORCID 0000-0002-9093-2180

Olha Lianna
Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko, Department of Health, Physical Therapy, Rehabilitation and Ergotherapy; Romenska 87 str. 40002, Sumy, Ukraine;
e-mail: lann_olga@ukr.net; ORCID 0000-0002-4467-7166

Abstract

The authors have determined that the healthcare system is on the verge of collapse, as it is unable to meet the population's growing needs for medical care. An analysis of demographic situation and health indices of the adult population in the north-eastern region of Ukraine (based on the example of the Sumy region) was carried out. The study confirms the number of deaths caused by COVID-19, the growth of new cases of coronavirus, and the excessive burden on primary care physicians and infectious disease specialists.

It has been determined that the negative state of the domestic healthcare system is due to the shortcomings of public administration and organisation of this system in terms of COVID-19. One of the most important priorities of public policy should be to preserve and strengthen the health of the population, the development of intersectoral cooperation on the principle of 'healthcare – in all state policies', and the priority of the nation itself, i.e. the formation of healthy behaviour.

Keywords

public health, healthcare system, COVID-19 pandemic, quarantine, lockdown, national security

Introduction

The rapid spread of the 2019 coronavirus disease (COVID-19) in Ukraine has made significant changes in the health sector, which was in the process of reforming the secondary level and the formation of the public health system as the basis of preventive medicine (Rynda 2018; Slobodian 2019).

Today, the healthcare system of Ukraine is in crisis, as it is unable to meet the needs of the population in providing quality medical services, it does not have a single legal framework that would regulate the activities of public health (sanitary and epidemiological well-being, healthcare population, etc.) and is not able to respond to the challenges of the situation in the country. The draft Law of Ukraine "On the Public Health System", the purpose of which is to regulate the mechanisms of

creating an effective public health system aimed at strengthening public health, preventing diseases, fighting epidemics, and increasing life expectancy, remains unapproved. This is observed in a country where the overall mortality rate is twice that of the European Union (Tsiborovsky and Chepelevskaya 2017) (and this does not take into account the mortality rate due to COVID-19).

The analysis of the previous scientific endeavours shows that the issues of improving state health policy are constantly in the focus of scientific research of the specialists in state administration, medicine, and law. In particular, the issues of public administration in the field of healthcare are revealed in the works of Bilinskaya and Radish (2013). In turn, the peculiarities of the formation of the public health system in Ukraine were investigated by Rynda 2018 as well as Slobodian 2019.

Parubchak et al. (2021) investigated the reform of the healthcare system in the COVID-19 pandemic. In the author's opinion, the main problem that needs to be tackled alongside with the fight against the pandemic is the issue of patients suffering from chronic diseases that require long-term diagnosis and treatment, as well as improving outpatient specialised assistance for these patients in order to reduce the load on the in-patient system (Parubchak et al. 2021).

The problems of healthcare staff were considered by Volosovets et al. (2020), who determined the personnel resources as the most important component of the healthcare system

All these studies point out that achieving positive changes to improve the health of the population is possible when priority is given to the healthcare system in the activities of public authorities and when the financing of the healthcare industry is improved.

Despite the significant number of research, the current state of healthcare in Ukraine remains extremely unsatisfactory. Public health policy is far from being systematised, and medical reform that should be aimed at improving public health remains controversial in many aspects (Logvynenko 2020).

The relevance of the study accounts for the analysis of changes in the field of healthcare under the circumstances of the COVID-19 pandemic, which primarily influence the real conditions of medical care of the population and impact the development of public health system to implement programmes to preserve and improve the health of the population.

The negative state of the healthcare system – which is due to the shortcomings of public administration and organisation of this system in the context of reforming, as well as due to the COVID-19 pandemic – threatens the national security and necessitates the search for possible ways to improve the efficiency of the industry.

The purpose of the article is to assess the effectiveness of the public health system in Ukraine during the COVID-19 pandemic (based on the example of the Sumy region).

The study hypothesis is based on the assumption that the implementation of state health policy should follow the adoption of state complex and targeted programmes with prior importance of the health of the population in all sectors of the economy and social sphere, as well as stabilising the situation with the personnel support of the industry, without which the level of medical care will be low and the fight against epidemics – ineffective.

Material and methods

Analytical, statistical (summary and grouping of observation data; calculation of summary indicators and their analysis) research methods as well the method of system approach and epidemiological analysis are used in this work. The information base for the epidemiological analysis was the express issues of the State Statistics Service of Ukraine, statistical reports and data of the Ministry of Health of Ukraine on the health of the population of Ukraine, and the data from the Ministry of Finance of Ukraine on the spread of coronavirus infection in Ukraine (World Health Organization 2020b; World Health Organization 2020a; Ministry of Finance 2020a). The theoretical base of the study included the analysis of 34 scientific sources.

Results

Demographic indicators are one of the criteria for the socio-economic development of society. Low birth rate, high mortality, significant migration, high overall morbidity and disease prevalence, and significant regional disparities in morbidity levels have all been observed in Ukraine for decades (Berdnyk et al. 2018; Kornus et al. 2022).

As of December 1, 2020, the resident population of Ukraine (without temporarily occupied territories of the Autonomous Republic of Crimea, Sevastopol, and parts of the Donetsk and the Luhansk regions) was 41 629.9 (State Statistics Service of Ukraine 2020). That is, over the past 30 years Ukraine has lost more than 10 million people, which is the result of the negative dynamics of the natural and mechanical movement of the population. During the year 2020, the largest absolute population decline was typical of the eastern and northeastern regions: Dnipro (–30.5 thousand), Kharkiv (–21.4 thousand), Zaporizhia (–18.2 thousand), Poltava (–13.5 thousand), Sumy (–13.2 thousand), Chernihiv (–11, 9 thousand) (Ministry of Finance 2020b).

As can be seen, the demographic situation in the Sumy region is one of the worst, which creates great risks for the further socio-economic well-being of the region. The Sumy region ranks 19th among the regions of Ukraine by the total number of population. During the year 2020, the total population here decreased by 13.171, which is predominantly the result of natural population decline (the number of deaths was 2.5 times higher than the number of live births) (State Statistics Service of Ukraine 2020), which can be considered as a crisis demographical situation. In 2020, 18.971 people died in the Sumy region, which is 1500 people more than in 2019 (State Statistics Service of Ukraine 2020).

The main causes of the population death in the region coincide with the national ones: diseases of the circulatory system, neoplasms, and external causes of death (State Statistics Service of Ukraine 2020). However, the main cause of death in the region's population involves diseases of the circulatory system (in particular coronary heart disease and cerebrovascular diseases), which caused the deaths of 12.597 people. This is 1 100 more deaths compared to 2019.

The pandemic, which covered 216 countries as of May 2020, has led to the development of a sanitary-epidemiological, cyber-informational, economic, political, and social crisis (World Health Organization 2020b; World Health Organization 2020a). In the "visa-free" conditions, tourist, migration, and business activities, until now usually available to our citizens, have become limited, which has led to significant changes in all spheres of the social life (Gorbulin and Danyk 2020).

Due to the rapid spread of COVID-19, in March 2020, World Health Organization (WHO) declared an international emergency in the field of healthcare and approved the decision to officially name the virus SARS-Cov-2, and the disease caused by it, COVID-19 (World Health Organization 2020b).

The first months of fight against COVID-19 showed a very diverse clinical course of the disease: from the absence of any symptoms to severe viral pneumonia with the development of respiratory and multiple organ failure (Tkachenko et al. 2020; Feshchenko 2020).

The SARS-CoV-2 infection can cause acute respiratory syndrome with many epidemiological, clinical, radiological, and laboratory signs. SARS-CoV-2 is transmitted from person to person through close contact, through respiratory drops, with an average incubation period of 5.2 days. There is evidence indicating that the duration of the incubation period is up to 14 days (ranging from 2 to 14 days) (Tkachenko et al. 2020).

Almost all European countries (except Sweden and Belarus) have imposed strict quarantine measures, and the example of China has shown the world the speed and effectiveness of management decisions in fighting against the spread of COVID-19 with minimal economic consequences.

In April 2020, the Verkhovna Rada of Ukraine established the Fund for Combating Acute Respiratory Disease COVID-19 and its consequences (financing additional healthcare expenditures and compensation for economic losses from quarantine) in the amount of 66 billion *hryvnias*. As of September 15, 2020, 65.4 billion UAH was allocated from the Fund, which is 99% of its total amount.

The amount of 16 billion UAH was used to support the healthcare system, provide medical personnel with personal protective equipment, pay extras, and purchase the necessary medical equipment.

Cash assistance in the amount of 7 billion UAH was sent to the Unemployment Fund, of which 2.7 billion UAH was used as cash compensation for partial unemployment. The amount of 1.2 billion UAH was used to support individual entrepreneurs who could not work due to the quarantine and who had children under the age of 10.

The State Agency of Motor Roads was allocated the largest amount of funds (35 billion UAH) from the Fund for the construction, reconstruction, repair, and maintenance of public roads of state importance on a non-refundable basis, which is 53% of the total amount of the Fund (StateWatch 2021) Ukraine's healthcare sector has undergone drastic changes due to the outbreak of COVID-19, and the high rate of its spread both worldwide and nationally requires effective management decisions in the field of healthcare (Heorhiievskyi 2020).

The COVID-19 pandemic caused the National Security and Defence Council of Ukraine to apply to the Cabinet of Ministers of Ukraine with a proposal to resume the activities of the sanitary-epidemiological service, which had been liquidated in 2017 (Stepanov 2020b). The State Sanitary and Epidemiological Service has solved most of the tasks in the field of public health, such as: the prevention of infectious and non-infectious diseases, epidemiological surveillance and control, social and hygienic monitoring, and many others.

In February 2020, the Cabinet of Ministers of Ukraine restored the position of Chief State Sanitary and Epidemiological Physician, and appointed Deputy Minister of Health of Ukraine, Viktor Lyashko, Chief Sanitary and Epidemiological Physician (Stepanov 2020b).

Today, the healthcare system is on the verge of collapse, as it is unable to meet the population's growing needs for medical care. Medical institutions and laboratory centres fail to do tests on time, there are not enough beds, including intensive care units, and the workload of primary care physicians and infectious disease specialists is growing. This fact contributed to the number of deaths caused by COVID-19, which is increasing on a daily basis (Fig. 1). In 2020, the death rate of the population of the Sumy region due to coronavirus disease (COVID-19) was 532 people (Ministry of Finance 2020a).

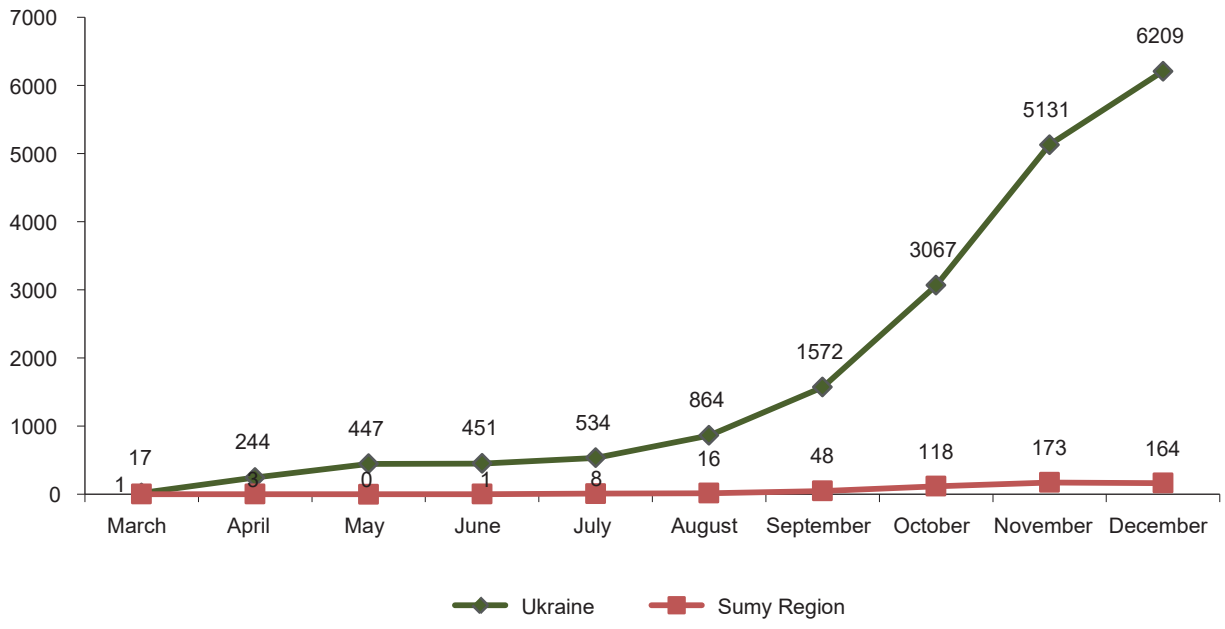

Figure 1. The dynamics of deaths caused by COVID-19 in 2020

Source: own elaboration.

However, the crisis in the healthcare system was observed before the appearance of coronavirus, as evidenced by low life expectancy (compared to the European Union, the difference is

more than 10 years), high overall mortality and the mortality of population of working age, infant mortality, male „supermortality", a high level of overall morbidity, and the prevalence of diseases (Heorhiievskyi 2020; Chornyi 2020).

Given the high rate of the spread of COVID-19 as well as the lack of vaccines and drugs for effective treatment (as of March 2020), the Government and local government bodies are trying to make new decisions to reduce the spread of COVID-19, approve an action plan in the COVID-19 epidemic, and impose quarantine restrictions.

On March 12, 2020, in order to counteract the spread of COVID-19 throughout Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine imposed a strict quarantine for three weeks: borders were closed as well as public transport, intercity and interregional services, air services, educational institutions, etc. were suspended.

At the end of the 'three-week lockdown', quarantine restrictions continued with the development of economic and social tensions.

The Cabinet of Ministers of Ukraine adopted Resolution of July 22, 2020 № 641 *On the establishment of quarantine and implementation of enhanced anti-epidemic measures in areas with a significant spread of acute respiratory disease COVID-19 caused by coronavirus SARS-CoV-2*, which has established the levels of epidemic danger (green, yellow, orange, red), depending on the epidemic situation in the region.

At the meeting of the Cabinet of Ministers of Ukraine on November 11, 2020, a decision was made to abolish the adaptive quarantine and introduce 'weekend' quarantine in Ukraine. In accordance with the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of November 11, 2020 № 1100 On Amendments to the Resolution of Cabinet of Ministers of Ukraine of July 22, 2020 № 641, the weekly division into quarantine zones ceased. Instead, on weekdays, nationwide quarantine with anti-epidemic restrictions for the 'orange' level of epidemiological safety and additional quarantine restrictions from 00:00 on Saturday to 00:00 on Monday was introduced (Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of July 22, 2020).

According to the Minister of Health of Ukraine, Maksym Stepanov, coronavirus disease is spreading at a rapid pace both in Ukraine and in the countries of the European Union, many of which are going to full lockdown. Total quarantine is the most effective way to curb the spread of infection. However, according to the forecasts of the Ministry of Economy and the Ministry of Finance of Ukraine, the economy of our country will not withstand a full lockdown. Therefore, in order to break the chain of infection and reduce the rate of morbidity, the Government decided to introduce 'weekend' quarantine from 14 to 30 November 2020 (Stepanov 2020a).

The resolution prohibited the work of all cultural institutions (theatres, cinemas), swimming pools, gyms, fitness centres, shopping centres, and entertainment centres.

Bars, restaurants, and cafes were allowed to work in the 'take away' mode and make targeted delivery without serving visitors in person.

Both local authorities and small and medium-sized businesses were dissatisfied with the 'weekend' quarantine rules, as evidenced by mass protests.

Representatives of culture, the gastronomy sector, entertainment, and trade industry organised rallies near the government office building, demanding not to introduce a 'quarantine of a day off', considering it an ineffective solution to remedy the situation with the epidemic. The most profitable period of the week for cinemas, shopping, and entertainment centres, where more than 50% of all income is generated, is the weekend. To deprive the facilities of work at this period meant a slowdown in the rate of economy after spring knockdown, the reduction of tax revenues to budgets, and unemployment rising, in particular among vulnerable segments of the population.

The requirement of representatives of the business community was to introduce a 'flexible' quarantine regime, which envisaged the opportunity to work for those institutions and enterprises that can meet the quarantine requirements. The proposed way out of the crisis could reduce the need for small and medium-sized businesses in direct financial support from the state.

According to the official statistics, as of November 14, 2020, 12,524 new cases of COVID-19 were registered in Ukraine, 1,525 people were hospitalised, 191 deaths were registered, and 4,962 people recovered. The total number of cases of the coronavirus disease exceeded half a million. The largest increase in confirmed cases was registered in the regions of Kyiv, Zaporizhia, Odesa,

and Kharkiv (Ministry of Finance 2020a). At the end of the 'weekend' quarantine, as of December 1, 2020, 12,498 new cases of the COVID-19 infection were registered and 221 people died.

Thus, the 'weekend' quarantine did not give the expected result (the reduction of the number of new cases by 20%) due to a low adherence by the population of the country. Intensified measures have somewhat stabilised the situation in hospitals in terms of reducing the percentage of beds occupancy.

To prevent the spread of a new rapid wave of infections, which may occur after the New Year's holidays, enhanced anti-epidemic measures were introduced on the territory of Ukraine from 8 to 24 January 2021 (Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 9, 2020).

Analysing the situation, namely the weekly new ideas of the Government to fight against the COVID-19 pandemic, one can conclude that there is no developed plan and no system of measures to reduce the disease indices of population.

By the spread of COVID-19 in the world, Ukraine ranks 17th, and by the number of deaths caused by it – 24th (Ministry of Finance 2020a).

Like in many European countries, the healthcare system and the economy of Ukraine is on the verge of choosing a priority between public protection and economic development. On the one hand, the price of strict quarantine restrictions can be high: the suppression of economic activity in certain areas, the closure of small and medium-sized businesses, the reduction of jobs, the reduction of incomes, etc., and, as a result – the lack (reduction) of funding for medicine and research, including numbers associated with vaccine development. On the other hand, the weakening of anti-epidemic measures can lead to an increase in the burden on the healthcare system and medical staff and the rapid occupancy of hospital beds, including intensive care (Terzi et al. 2020).

An analysis of international experience in overcoming the effects of the economic crisis related to the COVID-19 pandemic shows that measures are being taken to increase government spending on healthcare, abolish (reduce) taxes, support workers who have lost their jobs, reduce interest rates, etc. (Heorhiievskyi 2020; Chornyi 2020).

The Organisation for Economic Co-operation and Development recommended anti-crisis measures aimed at reducing the economic losses from the spread of COVID-19 in four main ways: 1) **social policy** (providing medical personnel with the necessary resources; reducing adverse effects on vulnerable social groups; time with the preservation of jobs and wages; temporary assistance, unemployment insurance, guarantees of medical expenses); 2) **fiscal policy** (fiscal support for the provision of medicines, medical equipment, and related goods; provision of tax holidays, exemption or deferral of tax payments for small and medium-sized businesses); 3) **budget policy** (an increase in expenditures for financing medical institutions and measures to support the business sector; the prevention of excessive growth of the public debt); 4) **monetary policy** (ensuring adequate liquidity; temporary reduction of banks' reserves; a reduction of interest rates, etc.) (OECD, 2020; Oleshko and Rovnyagin 2020).

Ukraine's experience is less optimistic: declining household incomes, the absence of tax benefits and support for small and medium-sized businesses, the increasing number of the unemployed, etc.

At the meeting of the European Commission for Health (November 11, 2020, Brussels) it was proposed that a body be established to respond to health emergencies – the European Health Union. This decision was due to the COVID-19 pandemic and its consequences beyond national borders, as well as the crisis of most national health systems in the EU, including their inability to respond adequately in the event of a biological emergency (Remarks, 2020).

The global crisis of medical personnel has sharply worsened, which manifested in the weakness of biosecurity systems, the lack of hospital sector reserves, and low manageability of private healthcare providers to take responsibility for the pandemic (Gorbulin and Danyk 2020; Oleshko and Rovnyagin 2020; Ustinov 2020).

Ukraine met a pandemic with a shortage of personnel resources, a primarily junior medical staff, and with a destroyed system of the State Sanitary and Epidemiological Service.

Today, health professionals play a key role in combating the dangerous virus of acute respiratory illness (COVID-19), constantly exposing themselves to risks that endanger their own lives and health.

Since the beginning of the pandemic, more than 115,000 health workers in the world have died from the complications of COVID-19 in the line of duty (Slovoidilo, 2021).

According to the Ministry of Health of Ukraine (Legislation of Ukraine, 2021), the number of infected medical workers has changed from 20% of all cases at the beginning of the pandemic in April 2020 to 5% in October. About 1.5% of medical workers died in Ukraine out of the total number of dead cases of COVID-19.

The work in dangerous conditions, which are formed in institutions, in particular in infectious hospitals, leads to high levels of morbidity of medical workers with the coronavirus disease. Among the medical workers who were diagnosed with the acute occupational disease (COVID-19), nurses (38%), junior nurses (22.7%), anesthesiologists (5.8%), general practitioners (4.18%), and therapists (4.09%) dominate. Measures to prevent the incidence of medical workers for the coronavirus disease and improve the safety of the hospital environment should be aimed at the strict compliance with the legislation and regulatory requirements to protect medical personnel and provide infectious control in institutions in terms of anti-epidemic, sanitary, and hygienic measures (Volosovets et al. 2020).

The Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 17.06.2020 № 498 approved the Procedure for making insurance payments in case of illness or death of medical workers in connection with the infection with acute respiratory disease (COVID-19) caused by SARS-CoV-2, and determining their size. The resolution stipulates that the Social Insurance Fund of Ukraine makes insurance payments in case of illness or death of medical workers (Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of June 17, 2020).

Against the background of this catastrophic situation with medical personnel in the pandemic, the number of registered unemployed persons in the health sector is one of the largest, namely 28.4 thousand people (compared to 17 thousand in 2019) (6.4%). In turn, the number of registered vacancies, as of November 1, 2020, in the field of healthcare was 27.7 thousand.

In the industry, there are vacant positions of 1354 therapists, 1086 pediatricians, 784 surgeons, 763 doctors-obstetricians-gynecologists, 965 anesthesiologists, 406 physicians-phthisiologists, 3188 general practitioners, 655 laboratory assistants, and 911 dentists. The main reason for this situation is the reduction of the prestige to work in state medical and preventive institutions among doctors, especially young people, due to low payment and poor working conditions. A particular role is played by the termination of the practice of state distribution of specialists since 2017 – who were financed by government – and reducing the number of doctors and nurses that have been trained (Volosovets et al. 2020).

As of January 1, 2020, the country lacked 33,707 doctors and 35,000 paramedics. Since April 2020, more than 5,000 specialised doctors have resigned in Ukraine, and only more than a thousand new doctors have registered in the electronic healthcare system.

At the same time, about 2,000 doctors and 3,000 nurses from Ukraine applied to the Polish employment agency (LB,ua, 2020).

To improve the situation with personnel resources in healthcare and prevent the risk of deterioration in the provision of medical care to the population, urgent political decisions are required. Without stabilising the situation with the healthcare staff, the restoration of proper training and retraining of doctors, their social protection, safe working conditions, and the level of medical care will become poor, which will deprive the population of the right to get proper healthcare.

Access to necessary medical procedures not related to the coronavirus disease has declined sharply. In Ukraine, since November 9, 2020, there is a ban on scheduled surgery and hospitalisation.

Patients with chronic diseases (except for acute conditions) will be consulted by a family doctor by telephone. In case of the exacerbation of the disease, patients are recommended to be referred to specialised medical institutions (not working according to the COVID-19 profile) (World Health Organization 2020a).

To control the spread of COVID-19, one prerequisite is the creation of an effective system for early detection of virus carriers by increasing the number of PCR tests, the formation of immunity to SARS-Cov-2, and the search for an effective vaccine. Public health measures, such as

self-isolation and the quarantine of infected persons, are needed for curbing the spread of the infection. However, quarantine measures can only reduce the rate of infection, not overcome the pandemic.

Discussion

In a biological emergency, the healthcare sector needs to make effective management decisions aimed at preserving the health and lives of citizens, overcoming the pandemic consequences with minimal economic consequences.

Today, all countries are making changes to their national health systems. If the national health care policy remains unchanged, Ukraine will lose the industry's human and infrastructure reserves in the future – reserves that will be essential for combating new biological threats (Yavorovsky et al. 2020; Soloviov et al. 2020).

Public policy should first and foremost focus on the pandemic and humanitarian needs, healthcare, and mitigating the social and economic consequences of the crisis by supporting the private sector, small and medium-sized businesses, and political reforms aimed at reducing unemployment and poverty. A system of measures should be implemented, e.g. free delivery of modernised ambulance vehicles for sanitary treatment, individual means of protection, and product kits. In the conditions of the COVID-19 epidemic, international solidarity and the multilateral approach are both necessary for coordinated and successful overcoming of the crisis (Chornyi 2020; Volosovets et al. 2020).

Additionally, a policy to increase the number of medical staff is needed, as the COVID-19 pandemic has significantly aggravated the problem of medical staff shortage in Ukraine, including secondary medical staff who would take care of patients suffering from COVID-19. Therefore, active efforts should be made to increase the number of medical workers and optimise the use of human resources, without which the healthcare system will not be able to function effectively and qualitatively (Parubchak et al. 2021).

Conclusions

The implementation of state policy in the field of healthcare requires the formation of a clear strategy for its development as well as the adoption of comprehensive state and targeted programmes.

One of the directions of the new National Healthcare System is the organisation of public health, which is based on the principles of preventive medicine and as such is aimed at preventing the occurrence of diseases, preserving and strengthening the health of the population.

The implementation of the tasks assigned to the public health system requires the training of highly-qualified personnel for public administration and local government in the field of public health, which would be able to conduct effective activities in demographic development, reducing morbidity and disease prevalence, disability, mortality, at the same time promoting health and a healthy lifestyle as well as the development of intersectoral cooperation on the principle of 'health care – in all state policies'.

Ukraine's healthcare sector has undergone drastic changes due to the outbreak of COVID-19, and its high rate of spread both worldwide and nationally requires effective management decisions in the field of healthcare which would be aimed at maintaining the health and life of the citizens, overcoming pandemic consequences with minimal economic costs.

Acknowledgements

The first author, Olha Skyba, expresses his sincere gratitude to the Krzysztof Skubiszewski Foundation for financial support as part of the programme «Urgent Aid for the Preservation of the Research Capabilities of Ukraine».

References

Berdnyk, O. V., Dobryanskaya, O. V., & Rudnitskaya, O. P., 2018, "Population health as a criterion characteristic of its quality", *Health and Environment*, 1, 4–8.

Bilinskaya, M. M., and Radish, Y. F., 2013, *State management of health care of Ukraine: Genesis and prospects of development: Collective monograph*, Kyiv: NASM.

Chornyi, O. V., 2020, "State policy of health care transformation as a factor of social and economic stability during the COVID-19 pandemic in Ukraine", *Scientific notes of TNU named after VI Vernadsky. Series: Public Administration*, 31(70), 108–112.

Feshchenko, Y. I., 2020, "Viral load as a marker of the risk of severe course and progression COVID-19 review", *INFUSION & CHEMOTHERAPY*, 2(5), 5–10.

Gorbulin, V. P., and Danyk, Yu. G., 2020, "National security of Ukraine: focus of priorities in a pandemic", *Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 5, 3–18.

Heorhiievskyi, Yu. V., 2020, "Features of state regulation of innovation in the COVID-19 epidemic in Ukraine", *Modern problems of law and economics development in an innovative society*, Bulgaria: ACCESS PRESS.

Kornus, O. H., Kornus, A. O., Skyba, O. O., Shyshchuk, V. D., Pshenychna, L. V., and Danylchenko, O. S., 2022, "Nosogeographic assessment of the adult population morbidity of the Sumy region (Ukraine), *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 31(1), 89–98, doi:10.15421/112209.

LB,ua, 2020, "In 2020, more than 66.000 health workers left Ukraine, the study said", available at: https://lb.ua/society/2021/03/19/480256_2020_roku_z_ukraini_viihalo_ponad_66.html (accessed: 18.09.2022).

Legislation of Ukraine, 2021, *Some issues of insurance benefits in the event of illness or death of healthcare professionals in connection with infection with acute respiratory disease COVID-19 caused by coronavirus SARS-CoV-2*, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/498-2020-%D0%BF#n15 (accessed: 19.09.2022).

Logvinenko, B. O., 2020, "Inconsistency in the health care system as the main problem of today", *Dnipro Scientific Journal of Public Administration, Psychology, Law*, 1, 50–54.

Ministry of Finance, 2020a, *Coronavirus in Ukraine*, available at: https://index.minfin.com.ua/reference/coronavirus/ukraine/ (accessed: 17.09.2022).

Ministry of Finance, 2020b, *Population of Ukraine from 1990 to 2020*, https://index.minfin.com.ua/ua/reference/people/sumskaya.

OECD, 2020, *OECD Economic Outlook – Interim Report*, March 2020, Paris: OECD Publishing, https://doi.org/10.1787/16097408.

Oleshko, A., and Rovnyagin, A., 2020, "Anti-crisis policy of national states in the context of overcoming the social and economic consequences of COVID-19", *Efektyvna ekonomika*, available at: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7780 (accessed: 19.09.2022).

Parubchak, I. O., Sirenko, R. R., and Ribchich, I. E., 2021, "Formation and implementation of state policy reform of the health care system at the current stage of the COVID-19 pandemic in Ukraine", *Public administration and local administration*, 4(31), 27–31.

Remarks by Commissioner Stella Kyriakides at the press conference on Building a European Health Union, 2020, available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/speech_20_2090 (accessed: 17.09.2022).

Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of June 17, 2020, № 498, *Some issues of providing insurance payments in case of illness or death of medical workers due to infection with acute respiratory disease COVID-19 caused by the SARS-CoV-2 coronavirus*, available at: https: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/498-2020-%D0%BF#Text (accessed: 18.09.2022).

Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 9, 2020, № 1236, *On the establishment of quarantine and the introduction of restrictive anti-epidemic measures to prevent the spread of acute respiratory disease COVID-19 caused by coronavirus SARS-CoV-2 in Ukraine*, available at: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vstanovlennya-karantinu-ta-zaprovadzhennya-obmezhuvalnih-protiepidemichnih-zahodiv-1236-091220 (accessed: 17.09.2022).

Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of July 22, 2020, № 641, *On the establishment of quarantine and the introduction of enhanced anti-epidemic measures in the area with a significant spread of acute respiratory disease COVID-19 caused by coronavirus SARS-CoV-2*, available at: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vstanovlennya-karantinu-ta-zapr-641 (accessed: 17.09.2022).

Rynda, F. F., 2018, "Topical issues of public health system formation in Ukraine", *Economics and the Law of Health*, 2(8), 53–58.

Slobodian, N. O., 2019, “Problematic aspects of the formation of the public health system in Ukraine”, *Bulletin of social hygiene and health care organization of Ukraine*, (2), 94–99, https://doi.org/10.11603/1681-2786.2019.2.10488.

Slovoidilo, 2021, “The number of doctors who died during the pandemic around the world is named”, available at: https://ru.slovoidilo.ua/2021/05/24/novost/obshhestvo/nazvano-chislo-medikov-umershix-vremya-pandemii-vsem-mire (accessed: 16.09.2022).

Soloviov, S. O., Dziublyk, I. V., and Mintser, O. P., 2020, “Prediction model of coronavirus infection Covid-19 epidemic process in Ukraine”, *Medical Informatics and Engineering*, 2, 70–78.

State Statistics Service of Ukraine, 2020, *Demographic and social statistics. Population and migration*, available at: http://www.ukrstat.gov.ua/ (accessed: 07.09.2022).

StateWatch, 2021, *Analysis of the effectiveness of the use of funds of the Fund to Combat COVID-19 - research and recommendations*, available at: https://statewatch.org.ua/publications/analiz-efektyvnoho-vykorystannia-koshtiv-fondu-borot-by-z-covid-19-doslidzhennia-ta-rekomendatsii-statewatch/ (accessed: 17.09.2022).

Stepanov, M., 2020b, “We are studying the possibility of restoring the sanitary-epidemiological service within the Ministry of Health of Ukraine”, available at: https://www.kmu.gov.ua/news/maksim-stepanov-vivchayemo-mozhlivist-vidnovlennya-sanitarno-epidemiologichnoyi-sluzhbi-u-skladi-moz (accessed: 17.09.2022).

Terzi, O. O., Gladchuk, I. Z., Lyakhova, N. O., and Pluzhnikova, T. V., 2020, “Topical issues of legal support of the health care system of Ukraine in the conditions of a coronavirus infection pandemic (COVID-19)”, *Public health in Ukraine: Realities, trends and prospects: collective monograph*, Poltava: *TEKHSERVIS*

Tkachenko, L. O., Epanchintseva, O. A., and Todurov, B. M., 2020, “Potential effects of coronaviruses on the cardiovascular system in a COVID-19 pandemic”, *Cardiac Surgery and Interventional Cardiology*, 2, 5–17.

Tsiborovsky, O. M., and Chepelevskaya, L. A., 2017, “Determinants of the demographic situation in Ukraine”, *The Health of the Nation*, 4(45), 42–48.

Ustinov, O. V., 2020, “The role of the primary care physician in counteracting COVID-19”, *Ukrainian Medical Journal – Current issues of clinical practice*, available at: https://www.umj.com.ua/article/191697/rol-likarya-pervinki-u-protidiyi-covid-19 (accessed: 17.09.2022).

World Health Organization, 2020a, *Coronavirus disease (COVID-19) Pandemic*, available at: https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019 (accessed: 17.09.2022).

World Health Organization, 2020b, *WHO Director-General’s opening remarks at the media briefing on COVID-19*, March 11, 2020, available at: https://www.who.int/dg/speeches/detail/who-director-general-sopening-remarks-at-the-mediabriefing-on-covid-19-11-march-2020 (accessed: 18.09.2022).

Volosovets, O. P, Zabolotko, V.M., and Volosovets, A. O., 2020, “Healthcare staffing in Ukraine and around the world: Current challenges”, *Ukrainian Medical News*, 12:1(84), 20–26.

Yavorovsky, O. P., Shkurba, A. V., Skaletsky, Y. M., and Brukhno, R. P., 2020, “Hygiene and occupational safety of medical personnel in the context of overcoming the pandemic COVID-19 (first report)”, *Environment and Health*, 3(96), 10–18.

Current Trends in the Development of the Ukrainian Labour Market

Studia Regionalne i Lokalne
Nr 3(89)/2022
© Autorzy 2022

ISSN 1509-4995
E-ISSN 2719-8049
doi: 10.7366/1509499538902

Oksana Zakharova
Doctor of Economics, Professor, Department of Economics and Management, Faculty of Economics and Management, Cherkasy State Technological University; Shevchenko Blvd, 460, Cherkasy, Ukraine, 18030;
e-mail: bonheur5576@gmail.com; ORCID: 0000-0001-5793-6203

Galyna Lopushnyak
Doctor of Economics, Professor, Department of Socioeconomics and Personnel Management, Faculty of Personnel Management, Sociology and Psychology; Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Peremogy Avenue, 54/1, Kyiv, Ukraine, 03057;
e-mail: halstep@ukr.net; ORCID: 0000-0001-8576-6440

Kateryna Skibska
PhD of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Socioeconomics and Personnel Management, Faculty of Personnel Management, Sociology and Psychology; Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Peremogy Avenue, 54/1, Kyiv, Ukraine, 03057;
e-mail: skibska@dopomoga.org.ua; ORCID: 0000-0002-5261-5483

Abstract

The results of this study substantiate and compare the trends observed in the global labour market and the corresponding trends in the Ukrainian labour market in 2017–2022. With regard to the annual trend specification, this study has established the extent to which the Ukrainian labour market participants focus on the key areas of its development and has identified the problematic aspects that hinder the socio-economic recovery of the country. These findings have important implications for substantiating the course for the strategic development of the Ukrainian labour market, which should form the base for enhancing both life quality for the population and the socio-economic growth of the country.

Keywords

Ukraine, labour market, development trends, directions of strategic development

Introduction

The current stage of the labour market development and the trends observed in its evolution over time are the most prominent indicators that determine the prospects for socio-economic progress in the country. Analysing the development trends achieved by the country's labour market enables us to form professional predictive conclusions concerning the rate and speed of the positive changes going to occur in the most important sphere of the country, namely the socio-economic sphere, in the coming years. Therefore, this opportunity may become especially relevant to those countries whose economies experience a severe crisis. A timely and comprehensive identification of labour market trends will offer adjustments to strategic managerial decisions adopted at the highest level, thus contributing to the recovery of the national economy and achieving the major objective of the state, i.e. a comprehensive and most complete provision for the citizens' needs.

After gaining independence in 1991, Ukraine entered a grave crisis phase, which has been gradually exacerbating until today and which, in socio-economic terms, is manifested through three main crisis parameters (Zakharova 2020; Czapliński 2019; Dluhopolskyi 2019; Pirozhkov 2017):

demographic – annual reduction of the country's population due to falling birth rates and excessive mortality; overall population ageing due to decreasing youth and children share and simultaneous increase in the share of the elderly;

socio-economic – disparate levels of economic development in the country's regions, which causes notable territorial deformation of the labour market; a decreasing number of jobs along with aggravating unemployment; imbalanced occupation supply as a result of a mismatch between

vocational training provided by educational institutions and the demand for occupations in the labour market; high occurrence of informal employment and mismatch by field, accompanied by over-qualification; low labour costs and unsatisfactory working conditions; a growing flow of labour emigrants who, in the first place, include talented young specialists and professions that contribute most to the society's well-being;

socio-political – the events of 2014 initiated population resettlement from the Crimean Autonomous Republic and from the temporarily occupied territories of Donetsk and Luhansk *oblasts*; a significant share of the population remained in the occupied regions and became temporarily unavailable for the official statistics of the overall country's population.

The causes and consequences of the crisis enlisted above have constructed the architecture of the Ukrainian labour market. Its dynamics are reflected in the key indicators, namely the labour force and unemployment rates, as illustrated in Figure 1.

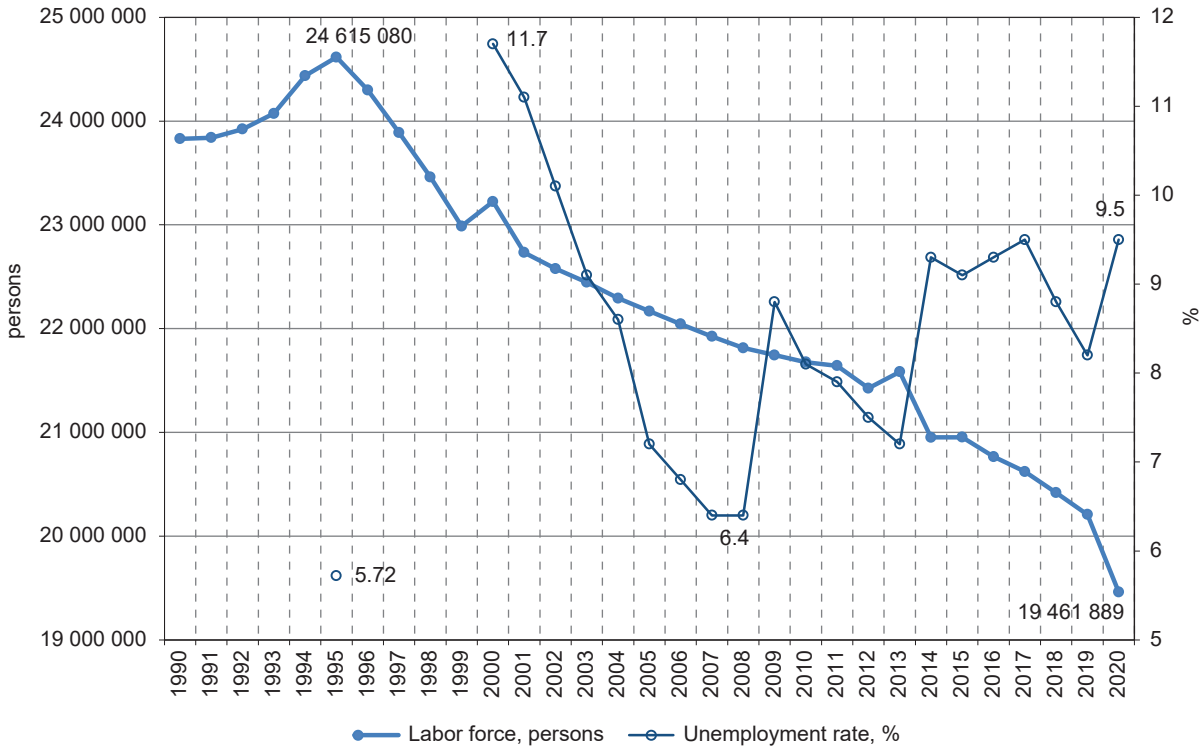

Figure 1. The dynamics of the labour force and unemployment rates in Ukraine in 1990–2020

Source: Labour force, 2021; Unemployed 2021.

As the graph shows, over the past 25 years in Ukraine, except for 2000 and 2013, a significant reduction in the workforce occurred every year, which amounted to 20.9% over the period under study. With other things being equal, such tendencies could have reduced or even prevented unemployment. The reality, unfortunately, demonstrated the opposite trend. Since 1995 – which was the starting point for calculating the unemployment rates for Ukraine according to the International Labour Organization's (ILO) methodology, when the indicator was at its lowest over the entire calculation period and constituted 5.7% – we have observed significant fluctuations in its value with a clear negative impact in times of the external (2008) and internal (2014) crises. Even the periods of relatively stable employment in the country (2007–2008, 2013, 2019) did not bring unemployment to the previous lowest rate, which indicates a deterioration in the real sector of the economy and a simultaneous reduction in jobs, which negatively affects both the life quality and the living standards of Ukrainians.

The ILO's professional conclusions outlined the consequences of the deep socio-economic crisis and a significant deformation of the Ukrainian labour market, the discussion of which initiated the project UKR/17/01/DNK, which the ILO is implementing with financial support from the Danish

government (Hodzic 2017). The implementation period for the project is five years (December 1, 2017 – December 1, 2022), with a budget of 8,664.955 USD. The project seeks to solve three problematic aspects that are hindering the strategic development of the Ukrainian labour market: modernising the Ukrainian state employment service; matching the candidates' skills to the employers' demands in the primary labour market; and devising a social dialogue mechanism to solve the most acute social problems. Although our research is not directly related to the project and presents an independent work, we have found that the positive changes the project aims to achieve underlie further improvements in all components of social and labour relations in Ukraine which we endeavour to substantiate in our study.

In the final year of the project's implementation, an accurate assessment of its efficiency is only possible after an in-depth study of trends manifested in the Ukrainian labour market throughout the project period. The rationale behind the project also explains the relevancy of our research topic both for Ukraine and for the international community, as well as for the ILO experts.

The purpose of this study is to establish the degree to which the development trends in the Ukrainian labour market have progressed based on a comparison with global trends manifested in the labour market over the past five years. We intend to use the obtained conclusions to formulate the strategic directions for the labour market development in Ukraine, which will enhance social and labour relations in the country. The strategic directions we have formulated in this research should prolong and scale the positive trends achieved in the country while implementing the UKR/17/01/DNK project.

1. Information base and research methods

Objective research conclusions should be ensured by a reliable and exhaustive information base, especially while describing macro-level issues. This requirement is a deterrent factor for conducting such research in Ukraine, because official studies of population trends have not been initiated in the country for twenty years. In December 2001, the All-Ukrainian Census was conducted, which is the only census in the entire thirty-years' history of Ukraine's independence (State 2001). Nevertheless, especially given the strong impact of crisis phenomena listed above that are actively spreading over the country together with the evolving migration processes, we cannot rely solely on the data of natural population movement, which is what the official statistics are doing, although it is still possible to count on this data to a certain extent. We should be clear that the realistic data on key indicators for population and labour market statistics in Ukraine can differ significantly and tends to show worse values than the data officially stated on the State Statistics Service of Ukraine's website (State 2021). As for the trends in the social and labour relations observed in various sectors of the economy, these issues have received insufficient attention at the official level throughout Ukraine's independence period. That is why, in order to ensure the reliability of the conclusions, and to set the context for this work, we supplemented the official statistical information with the results and data provided by Deloitte Ukraine, the company that has been present in the Ukrainian market for 26 years and has provided expert services in various fields (Kulyk 2021). The high competence of the company's experts and the reliability of their reports are evidenced by the fact that the company has been included in the annual ranking of the best companies in various categories over the last five years, and in 2017–2018 it was recognised as one of the best audit companies by the Corporate INTL Global Awards Winner (Shamrytska 2021). The conclusions and forecasts made by Deloitte Ukraine on labour market trends were proved by monitor studies by the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Libanova 2021), periodically published as analytical notes by the Institute's experts. In terms of methods used for processing the information base, the authors have applied the systemic approach, methods of logical generalisation, comparative analysis, and cognitive modelling.

2. Theoretical base of the research

In recent years, there has been an increasing amount of literature on global trends in labour markets. Since changes in the field of labour are permanent, they directly influence the level and quality of life for all categories of the population (both able-bodied and disabled), and result, as a rule, in creating improved working conditions and restored social justice. The first serious discussions and analyses on global trends in labour markets emerged about twenty-five years ago when researchers studied the effects of the wage gap and growing unemployment (Gundlach 1997), and assessed the general social, economic, and demographic trends affecting the development of the national labour markets at different periods in different countries (Demekas 1995; Ljungqvist 1998; Lerman 1999; Toossi 2002; Prescott 2004; Schindler 2009).

More recent attention has focused on forecasting trends in the world labour market following the expected labour supply in the global economy (Mykhailyshyn 2020); assessing the condition of national labour markets depending on the country's development and income, opportunities, and access to social security systems; employment security; collective negotiation; and respect for labour rights (Kühn 2019); determining how innovative changes impact labour market and employment (Pasieka 2019); describing the transformational effects that modern life imposes on jobs and the labour market (Shanti 2019); and specifying current problems in the field of social and labour relations in order to obtain instruments to predict upcoming trends in the labour market (Onyusheva 2018).

Because modern living conditions intensify the impact of economic, social, and pandemic consequences on the development of national and global labour markets, there is a need for deeper insight and comparison of labour market trends in Ukraine and around the globe.

3. Sequential comparative analysis of labour market development trends in Ukraine over the period 2017–2022

The last five years serve as the timespan for the research, because 2017 can be considered the starting point when the socio-economic development trends in Ukraine began to stabilise. The above does not necessarily mean that the country's economy started to recover after the socio-political crisis of 2014. Instead, the economy manifested initial signs of the so-called "habituation" to the current situation in the country, which brought forth the first positive signs of growth; during 2017–2019, there was a positive change within the percentage range of 2.5–4.0% of GDP against the previous year in prices of 2016 (State 2021). That is why it might be practical to trace the annual trends manifested in the country's labour market, which should serve as a "litmus test" indicating the overall socio-economic growth of Ukraine's economy. With this aim in mind, in order to obtain reliable conclusions, we will analyse the trends in the Ukrainian labour market through a comparison with the relevant global trends and separately for each year included in the timespan for this research.

In 2017, the world's leading companies focused on three socially-important areas: ensuring that all the age groups are represented in the staff structure with preferences given to candidates aged 25–40 to be selected for vacant management positions and concurrently maintaining employment opportunities for experienced and highly-qualified older employees; complying with the requirements of gender equality as well as providing transparent and equal employment opportunities for representatives of various minority groups and immigrants, with the management's efforts directed at achieving complete integration into the company's internal corporate culture for such individuals; and ensuring information security for the company and every employee (Table 1).

The Ukrainian labour market is retarded in comparison with the global development trends. It was only in 2017 that the labour market took its first steps towards strategic transformations and started integrating the improvements previously implemented in the global expanse of social and labour relations. The crisis consequences manifesting in the country's economy have forced the enterprises' management to reconsider the wages policy towards comprehensive retrenchment. Therefore, primarily intangible methods and incentives are selected as a tool for motivating staff. When a need arises for an employer to recruit any new staff, they often prefer recent graduates or

candidates with little experience, whose "value" in the labour market is low and, therefore, they are able to reduce the enterprise costs to the minimum.

Table 1. Comparative analysis of global and Ukrainian trends in the labour market in 2017

Trend	Global trend	Ukrainian trend
1. Multigenerational workforce	The company's staff embraces several generations. Millennials occupy key positions in the management structure of companies. Retirement is not mandatory and employees continue to work.	The overall trend for reducing labour costs can be observed. Companies save funds by selecting talented young people through the mechanism of short-term internships. Low income prevents retirement-age workers from retiring.
2. Diversity	The digital revolution allows labour to become remote and inclusive.	86% of enterprises do not have a strategy to ensure equal opportunities for men and women, migrants, and resettled population, and do not build an inclusive culture.
3. Digital tech	a company's comprehensive information security	About 50% of the companies store information on paper and in Excel files.
4. The social contract	Employees seek to improve their living standards and are, therefore, in constant search.	The visa-free regime is introduced, which expands the opportunities and thus reinforces labour migration flows.
5. Organisational design	the transition from traditional vertical control systems to flat and democratic models, as well as focus on highly interactive teams	Businesses are limited in their ability to benefit from the new alternative forms of hiring personnel because of their absence in the labour legislation.

Source: Poepsel 2017; Bondarenko 2017.

An exception is the IT sector, where wages tend to rise and are quite high; however, most of the country's professionals work either remotely or as freelancers for companies abroad, which can be indirectly considered a temporary "brain drain" factor.

On January 1, 2017, Ukrainian legislation doubled the minimum wage, which at that time remunerated 120.3 USD. The measure reduced absolute poverty in the country, although the poorest population did not experience sufficiently positive results in their quality of life due to rising consumer prices. Indeed, there was an annual rise in the value of the consumer price index in Ukraine (Consumer Price 2021): over the period from 1993 to 2020, the decrease in consumer price index when compared to the previous year occurred once only, i.e. in 2013, and amounted to as much as 0.3%. In 2017, the growth of the consumer price index over the past ten years hit a record of 14.4%, with the maximum value for this period being 148.7%. The described dynamics led to the commensurate deterioration in the quality and standards of life, which, in its turn, induced people to prolong employment and *the period of work activity* even after reaching the retirement age. Also, this dynamics launched the trend of increasing *informal employment*. Thus, in 2017, 13.9% of the population aged above working age was employed (Population Employment 2017); yet, the rate of informally employed population was 22.9% of the total employed population aged 15–70 (Libanova 2021).

In June 2017, the European Union institutionalised a visa-free regime for Ukraine, which expanded the opportunities for international labour migration of the Ukrainian population, the volume of which tripled compared to the previous year (Population Migration 2021). The main motivation for Ukrainians to search for employment abroad included low wages offered by home employers as well as unsatisfactory working conditions in Ukrainian enterprises.

The majority of *labour transactions* in the country are documented and stored both in paper and in Excel formats, which is due to the following factors: enterprises' owners and managers lacking sufficient funds to convert information flows into a digital format rapidly and completely; difficulties that the personnel faces in mastering new accounting systems and information management; an insufficient supply of specialists in the field of digital technologies; and low trust in modern systems of storing and processing information and knowledge. Consequently, the employers faced serious

issues regarding enterprises' information security as well as difficulties with transitioning to utilising latest digital technologies in the field of HR.

In 2018, the three main global trends in the labour market were as follows: building a highly effective team capable of obtaining a synergistic effect in their activities even under the conditions of limited resources and opportunities; active use of the latest forms of employment, where the employee comes from outside the company staff (freelancing, outsourcing, out-staffing, leasing, etc.) in order to achieve high rates of productivity growth and to boost innovation through using the employee's highly-professional experience accumulated while solving similar tasks for other businesses, and also through new technologies and knowledge that the employee is able to bring to the company; radical updates in the employees' motivation to promote highly-efficient and innovative work through introducing individual, flexible, and comprehensive systems of remuneration and incentives (Table 2).

In 2018, the most prominent characteristic of the Ukrainian labour market was a sharp rise in the growth rate of migration flows, namely by 41.9% compared to the previous year (Population Migration 2021). Moreover, in 2018, interstate migration of the population reached the highest level since 2007. The outflow of specialists employed outside the country led to a notable staff shortage inside the country (including both experienced workers and highly-qualified professionals), which only *pay rise* could subdue. The average annual salary in the country in 2018 compared to 2017 increased by 24.8% in UAH and by 22.0% in USD, amounting to 326 USD. At the same time, there was a significant differentiation in wages by region: while in Kyiv the average wages were at the level of 498 USD, in the Ternopil region the value of this indicator constituted only 270 USD. Subsequently, real wages in Ukraine increased by 12.5% in 2018 when compared to the previous year, when the corresponding growth was 19.1% (Rate of Growth 2021).

Table 2. Comparative analysis of global and Ukrainian trends in the labour market in 2018

Trend	Global trend	Ukrainian trend
1. The symphonic c-suite: Teams leading teams	Building a team organisation. To achieve this, managers must step outside and beyond their role, and function as a single team within a flexible network.	42% of the respondents express the opinion that top managers perform their functions independently and cooperate only when it is necessary to share ideas or solve problems.
2. The workforce ecosystem: Managing beyond the enterprise	Alternative forms of labour are actively employed to achieve higher growth rates and to best meet customer needs.	The company staff mostly consists of full-time employees. However, there are expectations in the labour market that freelancers will be employed in the coming years.
3. New rewards: Personalised, agile, and holistic	Individual, flexible, and complex systems of employee remuneration are implemented, which significantly raises motivation for highly productive work.	48% of the respondents consider the system of remuneration in the enterprise to be typical of this industry.
4. From careers to experiences: New pathways	applying modern digital technologies in order to create and implement an effective system of continuous professional training	Career advancement relies both on organisational goals and the employees' interests.
5. The longevity dividend: Work in an era of 100-year lives	20% of companies employ retirement-age staff, and programmes are implemented to prevent biased attitudes towards older workers.	55% of the respondents think that their employees successfully manage their careers within the existing model of work.

Source: Lahiri 2018; Tutovska 2018.

Ukrainian industrial giants, such as DTEK, Metinvest, ArcelorMittal Kryvyi Rih, or NNEGC "ENERGOATOM" (DTEK 2021; ArcelorMittal 2021; NNEGC "ENERGOATOM" 2021; Metinvest 2021) introduced unique strategies of social responsibility and implemented them for several years. These programmes included the following aspects: saving natural resources; environmental protection and environmental safety; enhancing energy efficiency for production and utility sectors; creating favourable conditions for small and medium-sized businesses; creating new jobs and opportunities for entrepreneurship; improving the quality and accessibility of educational and social services; enhancing leisure, culture, and sports facilities; involving the population into solving problems and building local communities; designing educational programmes for continuous

professional development and retraining for all categories and workers; providing ample opportunities for career growth; supporting former employees, etc.

Personal messengers come to the forefront among the *professional communication tools* and HR management. Therefore, to ensure information security, enterprises started designing up-to-date corporate communication platforms. This strategy does not become widespread, though, and is only implemented in large enterprises, because the majority of economic entities have limited financial capabilities. Medium-sized and small businesses use time-tested tools, namely e-mail and telephone, as the most popular communication channels.

The development of the labour market in 2019 is characterised by three global trends: widespread freelancing in the process of finding and attracting talent into businesses, which demands introducing efficient systems of motivation to achieve highly-productive work, as well as measures to improve the employer's brand for the company; directing efforts towards motivating companies to use artificial intelligence, cognitive technologies, and robotics, which significantly boosts the efficiency of production and economic activities, facilitates human labour, and saves working time for innovative progress and refining working methods and techniques; transforming the nature of leadership with extending responsibility for making managerial decisions under conditions of rapid and permanent change and uncertainty (Table 3).

Table 3. Comparative analysis of global and Ukrainian trends in the labour market in 2019

Trend	Global trend	Ukrainian trend
1. The alternative workforce: It is now mainstream	Freelance as a segment of the workforce has increased in weight and become widespread, especially in the talent markets; tools for accessing talent are being designed.	90% of Ukraine's IT services are outsourced to other countries. Globally, the growth rate of this segment makes Ukraine second only to India.
2. From jobs to superjobs	In business, the use of artificial intelligence, cognitive technology, and robotics is expanding.	rethinking the existing personnel management technology at the enterprise; considering cloud technologies as a foundation for introducing innovative tools
3. Leadership for the 21st century: The intersection of the traditional and the new	Transition to teamwork requires leaders to acquire new competencies that would allow them to deal effectively with a growing uncertainty.	Forms of employment are transforming: flexible schedules, project work, remote work, part-time work for several companies.
4. From employee experience to human experience: Putting meaning back into work	The desire of businesses to improve the "employee experience." The boundaries of experience are expanded by the "human experience".	Increasing attention to building long-term relationships, lifelong learning, and individual approach to each employee will create a positive staff experience.
5. Organisational performance: It is a team sport	The transition from hierarchy to teams is in progress. Many leaders do not yet know how to work in teams and have not yet adopted a team model for interaction.	The open market and migration determine the need to transform the corporate culture.

Source: Schwartz 2019; Pedash 2019; Ross 2019.

In the Ukrainian labour market, 2019 was a turning point when the HR managers' views on the *role of an individual* in achieving competitive advantages for the company in regional and national markets shifted. The companies' managers demonstrated a preference for up-to-date qualities when selecting personnel, which later, while performing further professional activities, enables a transition to flexible and remote forms of work organisation to ensure meeting deadlines when implementing projects and work orders. However, we would also like to point out that in 2019, 26% of enterprises in the country suffered a pre-tax loss and, therefore, could not initiate these processes (The Share of Enterprises 2021).

Amongst all sectors of the economy, significant positive changes and improvements are taking place in the IT services sector, and in all areas of its activity synchronously. The IT sector in Ukraine functions primarily as outsourcing and ranks second in the country after the transport industry in the volume of provided services. Every year, the industry grows by 20–26% and in the dynamics of Ukraine's balance of payments, the export of computer services in 2019 increased by 30.2%

when compared to the previous year, amounting to 4.17 billion USD (Vasyuk 2020). In 2019, there were more than 190,000 specialists in Ukraine, 63% of which were young people aged 21–30 (Zatsarynna 2019). More than 80% of Ukrainian IT professionals hold higher education degrees and are fluent in English, which multiplies their chances of entering the global IT market through outsourcing. The incentive for the IT professionals to enter the world market is a high rate of average wages approximating 2,000 USD, which is unattainably high for the domestic market.

With all this in mind, another factor that we would like to discuss here is *wages*, which is a predominant factor in ensuring appropriate standards and quality of life for the population. In 2019, wages constituted 83% of the structure of enterprise costs (Personnel Costs 2021). Consequently, the trend of rising wages for various staff categories was shaping. Subsequently, the processes of cardinal differentiation by territorial and branch affiliation were shaping. Thus, in December 2019, the average monthly salary in the country reached 475 USD, whereas its highest level was observed in Kyiv (730 USD), while the lowest wages were in the Chernihiv region (343 USD) (Rate of Growth 2021). The difference of more than two times intensified the internal migration flows, especially amongst young people, which affected the labour supply in most regions and caused a shortage of representatives in various professions.

Regarding sectoral wages differentiation, in 2019, the highest average monthly pay was typical of air transport (1056 USD), while its lowest level was observed in healthcare and social security (272 USD) (Rate of Growth 2021). Nonetheless, the wages in the IT industry are quite high, although most of the revenues remain beyond the state statistical accounting.

Global challenges brought about by the events of 2020 transformed all business management systems radically, while HR technology faced the necessity to deal with the changes earlier than other spheres. To ensure at least the minimum allowable level of business stability in the market, the personnel management system of the world's leading companies had to shift rapidly towards more complex and technological solutions, which could optimise personnel management costs and simultaneously increase efficiency and productivity of labour allocation (Table 4).

Table 4. Comparative analysis of global and Ukrainian trends in the labour market in 2020

Trend	Global trend	Ukrainian trend
1. Holistic HR	HR is shifting to a more holistic approach through engaging advanced technologies, adding value to all stakeholders.	The need to focus on the individual has raised the employee's welfare to the level of priority issues and has made the sense of belonging one of the principal areas of working with staff.
2. Less focus on process improvement	Solutions and programmes are still biased towards improving processes. However, they have become more complex and standardised.	Only 4% of the respondents intend to significantly enlarge investment into developing fresh staff's skills over the next three years.
3. Be kind!	HR acquires the role of a custodian and is an important driving force for the value of kindness.	Businesses continue to save on salaries and, therefore, most often rely on intangible motivation.
4. More appreciation of complexity	Understanding what is more advisable – either to retain employees or to find them elsewhere – depends on both work specifics and economic calculations.	Ukrainian managers are less likely – when compared with their colleagues abroad – to take into account the specifics of generations while devising and implementing personnel management programmes.
5. Adaptive systems	Close communication with stakeholders allows communication systems to become more adaptable, direct, and understandable.	35% of the respondents believe that the purpose of their organisation is expanding significantly, embracing all stakeholders and the society as a whole.

Source: Haak 2019; Schwartz 2020.

In 2020, the Ukrainian labour market, similarly to the labour markets in every country of the world, faced the COVID-19 challenge and was forced to adapt to the lockdown requirements, which were introduced in Ukraine for 108 days. This period notably altered the effectiveness of enterprises representing diverse types of economic activity. Hence, significant growth in consumer demand has occurred in the areas of IT services, pharmaceuticals, courier services, gaming services,

logistics, and domestic tourism, which increased the demand for staff, but mostly in working professions. Instead, the hotel and restaurant industry, beauty and sports industry, and small businesses, in general, suffered a sharp decline and loss. To cut down on costs and survive in the market, they were compelled either to downsize or to shut down.

Despite the positive trends observed in several areas of economic activity, the overall development of the economy underwent negative changes due to the lockdown: Ukraine's GDP decreased by 4% when compared to the previous year, with the greatest negative impact observed in temporary accommodation and catering, where the decline was 28.5% (The Change of Gross 2020). Also, the rate of the employed population decreased by 4% per year, and the unemployment rate, by contrast, increased from 8.2% in 2019 to 9.5% in 2020 (see Figure 1) (Unemployed 2021).

Enterprises in various industries, whenever their production technology allowed it, transferred staff to *remote work*, which forced employees to work under non-conventional conditions characterised, with prolonged stress and overload. At the first stage, this condition was associated with overcoming technical and domestic problems that arose during daily working from home.

Under the conditions of a considerable economic downturn and intensifying crisis phenomena, enterprises increasingly used *intangible methods of motivation*.

Remote forms of work contributed to the growth of IT departments in enterprises, which had to ensure a sufficient level of information security and provide staff with knowledge and access to new communication channels.

In 2021, psychological pressure on a person aggravated due to the growing impact of COVID-19, which provoked an exacerbation of negative psychological states such as stress, apathy, fear, and anxiety, which could protract and transmute into depression with a destructive impact on the individual. Consequently, HR managers of the world's leading companies directed sufficient attention to stabilising the psychological health of the staff and investing more funds in this sphere (Table 5).

Table 5. Comparative analysis of global and Ukrainian trends in the labour market in 2021

Trend	Global trend	Ukrainian trend
1. Employee Well-being and Mental Health	The business focuses on the mental health of the staff impacted by uncertainty, anxiety, and depression caused by COVID-19.	Under the conditions of the pandemic and lockdown, businesses have been faced with new challenges: stress, exhaustion and uncertainty, transition from the offline to the online, daily variations in the world, and information congestion.
2. Remote Work & Learning	Almost 50% of employees worked remotely on a permanent basis during the pandemic (before the pandemic, the percentage had constituted 30%).	The transfer of employees to a remote work format was enforced.
3. Diversity, Equity, and Inclusion	finding creative ways to unite remote teams and create an inclusive culture, gender, and racial equality	Some companies implement staff development programmes; however, funding and management support is insufficient.
4. The Great Skill Shift	Technological knowledge, programming, and digital skills are in demand.	The rapid change of technology has led to a focus on developing non-transferable skills and managerial talents.
5. Employee Experience	Employee experience is a priority. Consequently, innovative approaches to training are implemented, aimed at building the staff's individual skills and qualities.	In the labour market, the supply of employment opportunities decreased, while average wages reduced, which led to an increasing rate of the unemployed.

Source: Mackenzie 2020; Konstant 2020.

In 2021, the Ukrainian labour market remained in crisis due to the continuous declining trend in socio-economic development indicators. The crisis was initiated by the increasing incidence of COVID-19 and the higher severity of new cases caused by more aggressive virus strains. Therefore, the spread of progressive tendencies in the social and labour spheres in the country was significantly inhibited. Hence, from January to September 2021, the physical volume of agricultural products sold by enterprises decreased by 13.8% when compared to the corresponding period of 2020; still, there was a rise in consumer prices for goods and services by 9% (Indices of Physical

2021). In addition, in the first quarter of 2021, the unemployment rate of the population aged 15–70 hit the record 10.5% over the entire period of the study (State Statistics 2021). Nonetheless, after a year and a half, the country managed to "adjust" to difficult living conditions and gradually demonstrated the first symptoms of adaptation to the new reality and positive manifestations when compared to the previous year, which showed a significant economic decline. Thus, over the same period, i.e. January–September 2021, when compared to the corresponding period of 2020, the index of industrial production constituted 101.4%, the index of construction products was 101.8%, freight turnover – 101.5%, passenger turnover – 126.6%, and the index of the physical volume of retail trade turnover – 112.2% (State Statistics 2021). In addition, in the second quarter of 2021, the services provided by enterprises in the sphere of consumer services increased by 22.9% compared to the corresponding quarter of 2020, while services provided to the population during this period accelerated from 16.0% to 21, 2% of the total services (State Statistics 2021). The positive changes in Ukraine's economy were explained by a shorter lockdown duration together with the permission to use offline modes of work.

Despite the positive changes occurring in certain economic activities, the unfavourable economic situation in the country, together with rocketing fuel prices induced by rising world prices for oil, were forcing companies to prolong *optimising expenditure policies*. In this context, the optimisation included the enterprises' personnel as well in order to only retain those employees who possessed high growth potential and could generate profits. Other functions, if their preservation was necessary, were being outsourced. It should also be noted that total retrenchment strategies manifested in the *reduction of tangible motivation*.

Rising unemployment rates created a subsequent trend of *increasing competition in the labour market*. Thus, the average number of resumes submitted per vacancy increased from two to three times when compared to the previous year. Given the fact that, in the first place, the reduction involved narrow and single-skilled specialists in the areas of HR management, marketing, IT, HoReCa, administrative staff, and sales professionals, the professional level of the unemployed in the country has risen (Salo 2021).

The *overall condition of the labour market* in 2021 is characterised by uncertainty, rapid change, and fluctuation in the employers' demand for representatives of various professions, even though the overall demand is low.

Both positive and problematic trends specifying several preceding years in the Ukrainian labour market, the whole bulk of the experience accumulated by the participants in social and labour relations, as well as every possible prospect for recovery of the Ukrainian economy through stabilisation in the social sphere became irrelevant on February 24, 2022. Due to the military assault by the Russian Federation, Ukraine, for the first time in the last seventy-seven years, found itself forced to conduct large-scale hostilities to defend its territory, suffering from losses caused by missile strikes and the occupation of critical infrastructure, housing, and production facilities of large industrial enterprises. However, the greatest catastrophe is the loss of human lives, vast numbers of military and civilian deaths, and numerous casualties among children. Loss of human lives will never be compensated, and it causes immense pain to each and every Ukrainian. In addition, the war launched massive population resettlement processes. Thus, following the first hours of military aggression on Ukraine, a forced population relocation commenced from the attacked and bombed territories to the central and western regions of the country. At the same time, in order to ensure safe living conditions, large numbers of women, children, and the elderly left dangerous areas and headed to safer countries all around the globe. People from all regions of Ukraine have joined the territorial defence divisions or are engaged in diverse types of volunteering. The above-mentioned tendencies significantly influenced and radically changed the Ukrainian labour market, which came to a standstill in the first two or three weeks of the war, thus provoking a deep economic crisis in the country. Only after the Verkhovna Rada of Ukraine adopted a number of favourable legislative acts and after the state representatives and regional authorities issued a series of recommendations and incentives, did the businesses gradually relaunch in the regions located in the rear to the front line. In this regard, it should be noted that the functioning of the Ukrainian labour market today is characterised by a set of features that are worth a careful study when adopting multilevel

managerial decisions to stabilise the economic situation in the regions and in the country both during the war and in the post-war period.

First, radical changes have occurred in the qualitative and territorial structure of the business environment. A number of enterprises have been temporarily excluded from the economy, since they have shut down and exited the labour market. These are enterprises located in the combat areas, those damaged by missiles in relatively safe regions, and those under occupation, because their production facilities could not relocate to safer regions due to their technological features. Given that these enterprises are mainly large industrial enterprises of city-forming significance, we can conclude that losing these enterprises has caused irreparable damage to the Ukrainian economy. A significant share of the owners of enterprises that have ceased their activities continues to pay salaries, at least partially, to the staff (provided they have sufficient financial resources), which can be considered a tool for retaining staff and one of the best examples of socially-responsible business behaviour. Subsequently, a certain number of small and medium-sized businesses relocated their activities to safe areas and regions whenever the management was able to accomplish this task. However, only a small number of enterprises managed to relocate their facilities.

Secondly, we can observe a trend of the forced optimisation of enterprises' operational activities. Logistics chains being disrupted, the businesses that operate during the war are experiencing significant problems with raw materials and components supplies, as well as issues with marketing of the finished products, which inevitably affects the final results of their activities. The employers are forced to reduce staff to survive in the market, offer unpaid leaves, or reduce employee compensations, which further impairs the socio-economic standard of living in the country. In addition, under conditions of the war and the acting martial law in Ukraine, the procedures of creating new jobs have been virtually frozen due to high risks associated with overall uncertainty and a high probability of losing the business.

Third, we can distinguish qualitative changes in the workforce. External and internal population resettlement has led to the situation when some of the jobs have become vacant in those enterprises that are still functioning. However, given the trend of optimising operational activities, the employers were forced to close such vacancies. The number of vacancies decreased compared to the corresponding pre-war period, which was accompanied by a significant increase in labour supply to the labour market. That means intense competition for vacancies, increasing unemployment, and the willingness of qualified personnel to perform jobs in other professions with lower qualifications. The war has not brought any significant transformations only to those economic entities, whose technological operation processes can be performed remotely and without losing quality or productivity. In addition, all acting companies, without exception, are interested in retaining as many qualified staff as possible, recognising their social responsibility and providing employment to internally-displaced persons.

Quite contrary to the transformations that have occurred in the Ukrainian labour market during the war, we would like to highlight several more features related to high morale of the nation, unprecedented unity among Ukrainians, and qualities such as empathy, optimism, willingness to help, and openness, which are becoming more and more prominent. This unity, supported by the assistance from the friendly countries, enables Ukrainians to believe in the imminent victory of Ukraine over the aggressor. Therefore, at present, it is necessary to anticipate the measures that will quickly stabilise and enhance the country's labour market in the post-war period.

4. An optimistic view into the future

The grave socio-economic crisis in which Ukraine has been since gaining independence in 1991 has been demonstrating a trend to aggravate every year due to additional negative factors, such as the military conflict, global financial crises, the instability of the national currency, limited strategic resources, political instability, and the pandemic. All of the above impacts negatively the functioning of the domestic labour market, significantly limiting opportunities for its long-term growth, which otherwise could consequently improve the standard and quality of life for Ukrainians. The approaches to managing the financial capabilities of business entities and human capital that are being implemented in Ukraine at the moment are not able to provide instruments to overcome this

gap in a short-term perspective. Taking into account the leading experience of highly-developed countries, which demonstrates efficiency and positive impact of advanced HR technologies on all areas of business, we would like to point out that gradual introduction into practice of up-to-date personnel management approaches by Ukrainian enterprises is able to result in a general improvement of the business environment in the country's regions. It is, therefore, necessary to specify the strategic course for Ukrainian social and labour relations, focusing on those which will provide an impetus for stabilising the situation in the labour market.

A detailed study of global trends in the labour market over the past five years has allowed us to formulate the main strategic directions for the labour market in Ukraine, which we have summarised in Figure 2. Below we identify the below development vectors, assuming that the Ukrainian government will realise the goals announced in the project UKR/17/01/DNK at least at the minimal level by the end of 2022.

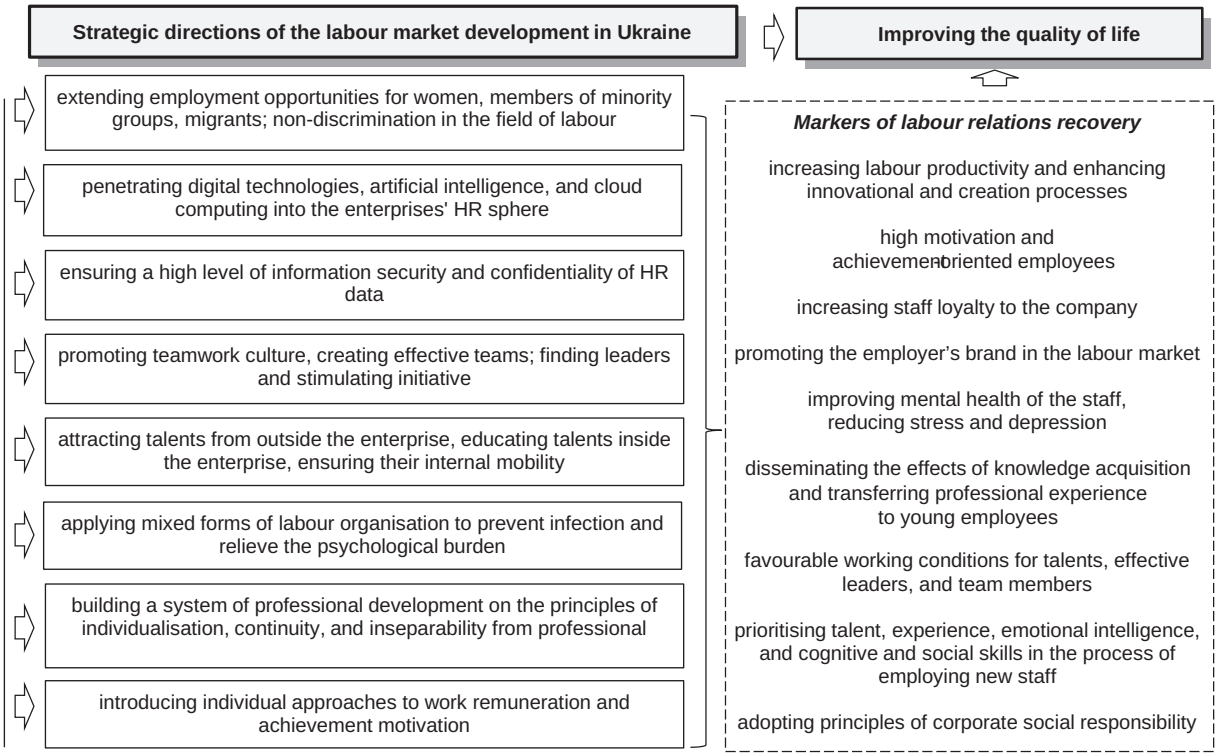

Figure 2. Strategic directions of the labour market development in Ukraine

Source: Own elaboration.

The focus on the above-mentioned areas while building own personnel policies and development strategies will structure approaches to personnel management in Ukrainian enterprises and achieve the expected markers of production recovery and economic activity, as well as improve competitiveness in the market. On this basis, it will become possible to form a trend of curtailing the migration flow outside the country, especially to prevent the highly professional staff and promising young employees from migrating, which is a necessary condition to saturate Ukrainian enterprises with talents that can upgrade their profitability. The replication of positive effects from implementing the strategies described in Figure 2 in the social and labour spheres will become the first step towards improving the demographic situation in the country and its gradual recovery from the financial and economic crisis. Since the quality and standards of living depend on the factors mentioned above, a reasonable strategic course of labour market development should be adopted as the basic principles for advancing the Ukrainian labour market in the next three years. On the other hand, it will become possible to implement all these strategic directions of labour market development only provided that the hostilities cease completely, martial law now in force is lifted, and those Ukrainians who have left the country in search of security return.

Conclusions and recommendations

The current study has revealed grave issues in the social and labour spheres, which hamper the Ukrainian labour market, preventing it from recovering with the global trends, and hence becoming the main factors entailing the catastrophic trends of population decline and deteriorating the standards and quality of life. Thus, while the world labour market demonstrates annual step-by-step progress towards strategic evolution and acquires new characteristics of advancement and achievement every year, the Ukrainian labour market, due to the lack of sufficient funds from employers, engages certain development tools exclusively as a means of responding to the urgent situation that has evolved in certain aspects of the employer–employee interaction. Naturally, such an approach cannot be considered progressive, nor will it ensure improving labour relations. In order to improve the situation in the country, the economic entities should initiate effective transformations in the social and labour spheres, which will allow the Ukrainian labour market to gradually demonstrate symptoms of recovery. At the same time, a mandatory condition for the social and labour sphere of Ukraine to acquire the first positive signs is achieving the goals announced under the framework of the UKR/17/01/DNK project.

The recommended measures fall into three groups: strategic measures (non-discriminatory access to work; filling key positions in an enterprise with talents, as well as providing talented staff with opportunities for continuous growth and mobility); organisational measures (high level of information security and confidentiality of HR-data; stimulating efficient teamwork and leadership; and introducing combined forms of labour organisation); and innovative measures (introducing the latest technologies in the HR-sphere; and introducing an individual approach to building a system of professional development, remuneration, and motivation). When implemented comprehensively, the above-mentioned measures will contribute to a stabilisation, recovery, and sustainable growth in the efficiency of labour relations in Ukraine. At the same time, when implementing these groups of measures after the guaranteed establishment of peaceful life in Ukraine and the liberation of all territories now occupied by the aggressor country, it will be necessary to consider the peculiarities of the military stage that the Ukrainian labour market has undergone.

References

ArcelorMittal Kryvyi Rih, 2021, available at: https://ukraine.arcelormittal.com/index.php?id=10&pr=877 (accessed: 20.09.2022).

Bondarenko, E., 2017, „HR analytics in Ukrainian companies: reality or distant future?", available at: https://hrliga.com/index.php?module=profession&op=view&id=1844 (accessed: 17.09.2022).

Consumer price indices in 1993–2020, 2021. *State Statistics Service of Ukraine*, available at: http://www.ukrstat.gov.ua/ (accessed: 17.08.2022).

Czapliński, P., and Dzhaman, V., 2019, „Problems of the Ukrainian labor market", *Journal of Geography, Politics and Society*, 9(4), 24–34, 10.26881/jpgs.2019.4.03.

Demekas, D., 1995, „Labor Market Institutions and Flexibility in Italy", *Labour*, 9, 3–43.

Dluhopolskyi, O., Zatonatska, T., Lvova, I., and Klapkiv, Y., 2019, „Regulations for Returning Labour Migrants to Ukraine: International Background and National Limitations", *Comparative Economic Research*, 22(3), 45–64, 10.2478/cer-2019-0022.

DTEK, 2021, available at: https://dtek.com/en/ (accessed: 09.09.2022).

Gundlach, E., and Nunnenkamp, P., 1997, „Labor markets in the global economy: How to prevent rising wage gaps and unemployment", *Kieler Diskussionsbeiträge*, 305, Institut für Weltwirtschaft (IfW), Kie, available at: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/969/1/kd305.pdf (accessed: 09.09.2022).

Haak, T., 2019, „12 HR Trends for 2020", available at: https://hrtrendinstitute.com/2019/11/26/12-hr-trends-for-2020/ (accessed: 17.09.2022).

Hodzic, D., and Haiduk, K., 2017, „Inclusive labour markets for job creation in Ukraine". ILO home. Regions and countries. Central and Eastern Europe. What we do. Overview of current projects, available at: https://www.ilo.org/budapest/what-we-do/projects/WCMS_617840/lang--en/index.htm (accessed: 19.09.2022).

Indices of physical volume of agricultural products, sold by enterprises in 2021, 2021, State Statistics Service of Ukraine, available at: http://www.ukrstat.gov.ua/ (accessed: 09.09.2022).

Konstant, M., 2020, „The big shift: demand for future work skills in 2021", available at: https://www.thehrdigest.com/the-big-shift-demand-for-future-work-skills-in-2021/ (accessed: 08.09.2022).
Kulyk, S., 2021, „Deloitte Ukraine", available at: https://www2.deloitte.com/ua/uk/pages/about-deloitte/articles/deloitte-in-ukraine.html (accessed: 21.09.2022).
Kühn, S., 2019, „1 Global employment and social trends", *World Employ Soc Outlook*, 2019, 5–24, 10.1002/wow3.150.
Labor force, total – Ukraine, 2021, THE WORLD BANK. ILOSTAT database, available at: https://data.worldbank.org/indicator/SL.TLF.TOTL.IN?end=2020&locations=UA&start=1990&view=chart (accessed: 19.09.2022).
Lahiri, G., and Schwartz, J., 2018, „Global Human Capital Trends 2018", available at: https://www2.deloitte.com/us/en/insights/focus/human-capital-trends/2018.html (accessed: 07.09.2022).
Lerman, R. I., and Schmidt, S. R., 1999, „An overview of economic, social, and demographic trends affecting the U.S. labor market", The Urban Institute, Washington, D.C., Final Report, available at: https://www.urban.org/sites/default/files/publication/71261/409203-overview-of-economic-social-and-demographic-trends-affecting-the-us-labor-market.pdf (accessed: 17.09.2022).
Libanova, E., 2021, „Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine", available at: https://idss.org.ua/index_en (accessed: 06.08.2022).
Ljungqvist, L., and Thomas, J. S., 1998, „The European Unemployment Dilemma", *Journal of Political Economy*, 106, 514–550.
Mackenzie, S., 2020, „HR Trends for 2021", available at: https://goroundtable.com/blog/hr-trends-for-2021/ (accessed: 19.09.2022).
Metinvest, 2021, available at: https://metinvestholding.com/ (accessed: 09.09.2022).
Mykhailyshyn, L., Korovchuk, Y., and Kalinin, V., 2020, „Forecast Trends of the World Labor Market", *Mokslinis žurnalas*, *Visuomenės Saugumas Ir Viešoji Tvarka Public Security And Public Order*, (24), 10.13165/PSPO-20-24-34.
NNEGC „ENERGOATOM", 2021, available at: https://www.energoatom.com.ua/en/ (accessed: 19.09.2022).
Onyusheva, I., and Pombhejara, T., 2018, „Features, trends and challenges of the global labor market", *The EUrASEANs: Journal on Global Socio-Economic Dynamics*, 2(9), 39–47, 10.35678/2539-5645.2(9).2018.39-47.
Pasieka, S., Pasieka, A., Bil, M., and Humeniuk, O., 2019, „Global trends in the development of labour markets and employment in the focus of innovation change", *SHS Web Conf. The 8th International Conference on Monitoring, Modeling & Management of Emergent Economy (M3E2 2019)*, Vol. 65, 07002, 10.1051/shsconf/20196507002.
Pedash, I., 2019, „Outsourcing services market overview. Development rates and forecast for 2019", available at: https://shen.ua/obzor-i-analitika-otrasli/rinok-autsorsa-prognozi-2019/ (accessed: 07.09.2022).
Personnel costs of business entities by type of economic activity in 2013-2019, 2021. State Statistics Service of Ukraine, available at: http://www.ukrstat.gov.ua/ (accessed: 07.09.2022).
Pirozhkov, S., Bogutskyi, Yu., Libanova, E., Maiboroda O. and others, 2017, *Ukraina: shliakh do konsolidatsii suspilstva: natsionalna dopovid* [*Ukraine: The way to consolidate the society: A national report*]. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, available at: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/national_report_230.pdf (accessed: 20.09.2022).
Poepsel, M., 2017, „Top 10 human capital trends for 2017", available at: https://www.predictiveindex.com/blog/top-10-human-capital-trends-for-2017/ (accessed: 07.09.2022).
Population employment by sex, type of locality and age group, 2017. State Statistics Service of Ukraine, available at: http://www.ukrstat.gov.ua/ (accessed: 13.09.2022).
Population migration by type of area in 2002–2020, 2021. State Statistics Service of Ukraine, available at: http://www.ukrstat.gov.ua/ (accessed: 15.09.2022).
Prescott, E., 2004, „Why Do Americans Work So Much More Than Europeans?" *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review*, 28, 2–13.
Rate of growth/decrease nominal and real wage, 2021. State Statistics Service of Ukraine, available at: http://www.ukrstat.gov.ua/ (accessed: 08.09.2022).
Ross, J., 2019, „Human Organisation Through Digital Transformation [8 Trends]", *HUMAN 2019: Company transformation*, available at: https://www.pageexecutive.com/advice/region/global/human-organisation-through-digital-transformation-8-trends (accessed: 18.09.2022).
Salo, J., and Baselyuk, O., 2021, „Impact of the COVID-19 pandemic on the labor market in Ukraine", *Economics and Society*, 33, https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-33-10.

Schindler, M., 2009, „The Italian Labor Market: Recent Trends, Institutions, and Reform Options", *International Monetary Fund*, 09(47), 10.5089/9781451871951.001.

Schwartz, J., Eaton, K., and Mallon, D., 2020, „Deloitte 2020 Human Capital Trends International Research", available at: https://www2.deloitte.com/ua/uk/pages/about-deloitte/press-releases/gx-2020-global-human-capital-trends-report.html (accessed: 20.09.2022).

Schwartz, J., Roy, I., Hauptmann, M., and Van Durme, Y., 2019, „Leading the social enterprise: Reinvent with a human focus, 2019. Deloitte Global Human Capital Trends", available at: https://www2.deloitte.com/us/en/insights/focus/human-capital-trends/2019/leading-social-enterprise.html (accessed: 09.09.2022).

Shamrytska, O., 2021, „Ratings and recognition. Corporate INTL Global Awards Winner", available at: https://www2.deloitte.com/ua/uk/pages/about-deloitte/articles/deloitte-awards-recognition.html (accessed: 17.09.2022).

Shanti, J., Sungsup, R. and Rupert M., 2019, „Dominant recent trends impacting on jobs and labor markets: An Overview", *International Journal of Training Research*, 17(1), 1–11, 10.1080/14480220.2019.1641292.

State Statistics Committee of Ukraine, 2001, „All-Ukrainian Population Census", available at: http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/ (accessed: 17.09.2022).

State Statistics Service of Ukraine. (2021). Available at: http://www.ukrstat.gov.ua/ (accessed: 17.09.2022).

The change of Gross Domestic Product volume, 2020, 2020. State Statistics Service of Ukraine, available at: http://www.ukrstat.gov.ua/ (accessed: 07.09.2022).

The share of enterprises that suffered a loss before taxation by type of economic activity by region in 2014−2019, 2021. State Statistics Service of Ukraine, available at: http://www.ukrstat.gov.ua/ (accessed: 10.09.2022).

Toossi, M., 2002, „A Century of Change: The U.S. Labor Force, 1950–2050", *Monthly Labor Review*, 125(5), 15–28.

Tutovska, S., 2018, „Trends in personnel management – 2018", available at: https://www2.deloitte.com/ua/uk/pages/human-capital/articles/human-capital-trends-2018.html (accessed: 07.09.2022).

Unemployed population, by age group, sex and place of residence, 2021. State Statistics Service of Ukraine, available at: http://www.ukrstat.gov.ua/ (accessed: 17.09.2022).

Vasyuk, K., 2020, „Export of the Ukrainian IT grew by 30% in 2019", *IT Ukraine Association*, available at: https://itukraine.org.ua/en/export-of-ukrainian-it-increased-by-30-during-2019.html (accessed: 19.09.2022).

Zakharova, O., 2020, „Ukraine's loss of human capital due to demographic, socio-economic and socio-political crises, 1990–2019", *Revista Galega de Economia*, 29(2), 1–14, 10.15304/rge.29.2.6872.

Zatsarynna, V., 2019, „Portrait of IT Specialist – 2019. Infographics", available at: https://dou.ua/lenta/articles/portrait-2019/ (accessed: 17.09.2022).

The Development of the Labour Market Digital Ecosystem in Ukraine

Studia Regionalne i Lokalne
Nr 3(89)/2022
© Autorzy 2022

ISSN 1509-4995
E-ISSN 2719-8049
doi: 10.7366/1509499538903

Oksana Kravchuk
Associate Professor, PhD in Economics; Department of Socioeconomics and Personnel Management, National University, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman; 54/1 Peremohy Avenue, Kyiv, Ukraine, 03057; e-mail: oksana.kravchuk@kneu.edu.ua; ORCID: 0000-0002-6337-7759

Iryna Varis
Associate Professor, PhD in Economics; Socioeconomics and Personnel Management Department, National University, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman; 54/1 Peremohy Avenue, Kyiv, Ukraine, 03057; e-mail: iryna.voloboieva@kneu.edu.ua; ORCID: 0000-0002-9502-5045

Alexey Subochev
Associate Professor, PhD in Economics; Department of International Finance, National University, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman; 54/1 Peremohy Avenue, Kyiv, Ukraine, 03057; e-mail: subochev.alexey@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2316-6735

Abstract

The article is devoted to researching the Labour Market Digital Ecosystem (LMDES) in terms of its effect on the recruitment process during the remote work outspread. The research aims at analysing remote staff attraction through job portals using the Job board software and determining their impact on recruitment. The LMDES applies automation of the staff searching and selecting, scouring for employment opportunities, and the remote interaction with employers, recruiting agencies, applicants, and job seekers in the digital environment. The creation of a virtual space for such an effective interaction can be realised through a Job board software.

Keywords

digital ecosystem, labour market, digital recruitment, remote recruitment, job portal, job board

Introduction

Digital ecosystems have now become a new way of organising economic activity in the labour market. Traditional tools for interaction between job seekers and employers, previously used in Ukrainian companies, are losing effectiveness in the current socio-economic circumstances. Due to the COVID-19 pandemic, digitalisation, and war in Ukraine, remote employment is rapidly developing, which involves growing remote interactions in the labour market. The process of job searching or finding a suitable worker has become more difficult in such circumstances due to the disruption of traditional channels for interaction between key stakeholders in the labour market. Employees (due to getting a job) and numerous companies (due to the provision of necessary personnel) survive depending on the successful realisation of this interaction in the remote mode. Today, recruiters use different technologies and tools to find and attract employees, but not all of them can meet the modern requirements of the labour market, and therefore they show low efficiency, especially in the context of remote interaction. The state of war declaration highlighted the need to develop a digital labour market ecosystem that would include a digital infrastructure for automating recruitment processes, platforms, portals, job sites, digital social recruitment technologies, and artificial intelligence tools to fill vacancies.

Overview of the relevant literature

The issue of recruitment and job search in the labour market has a large scientific base of research, practical methods, techniques, technologies, and tools that are effectively used by both employers and job seekers. In the field of digitisation of remote selection, these issues are covered

in the works of Melis et al. (2021), Courtney et al. (2021), and Cooper (2019). Introducing digital technological innovations promotes the development of job portals and affects the labour market. Among such innovations, Wilson (2021) identifies predictive analytics, telecommuting, work culture, recruiting on social networks, and employer branding; these systems can generate selective lists of candidates who best fit the proposed job as well as reveal candidates who are not actively looking for new opportunities. Bersin (2020) reveals the basics of digital HR, its stages, and the impact of digitalisation on personnel management. Liu et al. (2014) investigated the theory of influence on the job search process, including the theory of behavioural learning, the theory of planned behaviour, social cognitive theory, etc. Ramkumar (2018) identifies the advantages and disadvantages of HR portals, platforms, and social networks for searching for appropriate candidates. Ruparel et al. (2020) devoted their research to the study of professional social networking platforms (PSMs), including LinkedIn, which are considered effective tools for human resource management. From their point of view, in order to use PSM productively, it is strategically important to consider the research contribution from the perspective of both employers and individuals. Goodman and Sanborn (2021) reveal the benefits of using job sites to find appropriate candidates for available vacancies. Back in the early 2000s, Koong et al. (2002) proved the growing popularity of the online Job Boards Software (JBS) among job seekers and corporate recruiters to inform about potential job vacancies around the world. Even then, there were hundreds of Internet job boards in the e-recruitment sector. Each such Internet resource has both common and unique features and attributes. The authors identified and classified the main features and attributes of the world's top five most popular online job boards (Koong et al. 2002). Marchal et al. (2007) investigate the role of intermediaries in the labour market on the Internet in terms of coordination mechanisms between job seekers and employers. This coordination, in their opinion, is determined by various means of communication, applicants' access to job advertisements, and the contents of advertisements placed on the Internet. They highlight the main feature of JBS, namely the high level of information filtering available to applicants, which is achieved by using predefined lists, keywords, or, more often, input fields. Comparing job offers on the Internet with those in newspapers, the authors make conclusions that Internet search engine tools are significantly more focused on the content of advertising; they are usually more standardised and quantified (Marchal et al. 2007).

Some authors have analysed trends in local labour markets in the European Union. In their paper, Rembeza and Klonowska-Matynia (2017) analysed the Polish labour market and tried to present the links between changes in the number of the unemployed in the six largest cities in Poland and the relevant suburban and peripheral areas. Warzala (2019) analysed the changes in the scale of economic activity of the rural population and identified their determinants; the reasons for the differentiation of employment were considered socio-demographic characteristics of labour resources as well as economic differences between rural areas of Poland. The authors in Burneika and Pocius (2019) aimed to discuss the main trends in changing regional differences in economic prosperity and related spatial mobility of the Lithuanian population, as well as some regional consequences of these processes. They concluded that the gap in welfare that emerged in the late twentieth century played a role in accelerating emigration, which still harms the local labour and the economic development of many regions.

In Ukrainian scientific literature, scholars such as Kolot et al. (2022), Tsimbalyuk (2019), Sirotenko (2021), Vonberg and Holovko (2020), or Lobza et al. (2020) addressed the problems of digitalisation in terms of the necessary digital environment for an effective recruitment process. Sharov and Filipov's (2018) publications are aimed to analyse the Ukrainian job sites and job portals. By exploiting digital technologies in the labour market, in recruitment processes, employers expect to increase their competitive advantages and financial and economic performance. However, despite the wide spread of digitalisation in the searching for staff process, there are still issues that need further scientific research, namely the digital ecosystem of the labour market development in terms of recruiting personnel through job portals.

Research methodology

The research aims to analyse and study the processes of the digital labour market ecosystem in terms of staff attracting techniques through job portals, an analysis of international and Ukrainian staff attracting job portals features as well as the extent of their effectiveness, and an analysis of advantages and disadvantages of these hiring methods and tools under conditions of global socio-economic changes due to digitalisation, state of war, and the spread of the COVID-19 pandemic. To achieve this goal, the article examines elements of the digital labour market ecosystem in terms of recruitment through job portals, analyses trends in the recruitment process through job search websites, and analyses the software's types and features that are used to work with job vacancies. To develop recommendations for employers on the effective usage of job portals, it is necessary to summarise the specifics of the most popular international job portals, assess the main staff attracting strategies in Ukrainian job portals, and analyse the structure and dynamics of labour supply and demand.

The empirical methods of research were used in order to select for analysis the most popular and effective foreign and domestic job portals that attract the employee and meet the requirements of the new socio-economic reality. The theoretical basis of the study includes the works of national and foreign researchers in the field of both classical and digital recruitment. Logical, systemic, comparative, synergetic, structural, functional, and complex approaches are also used for the research. The interpretation of economic categories is based on formal and logical methods, in particular: analysis and synthesis, abstraction, generalisation, induction and deduction, and analogy. Methods of observation and comparison, as well as mathematical and statistical methods, are used in the research to identify practical aspects of the labour market and the demand for labour. Sociological and expert methods are used to identify the most popular staff attracting job portals, as well as to determine the current demand for labour. The methods of formalisation, convergence "from abstract to the concrete" and "from concrete to abstract" are applied in the analysis of those labour market problems that have deepened due to modern phenomena (globalisation, digitalisation, state of war, viral pandemic, etc.) Also, functional and structural, graphic, and complex methods are used to substantiate the authors' view on most social phenomena and processes studied in the research.

Findings and discussion

By analogy with the ecosystem, Chang and West's (2006) classic approach defines the digital ecosystem as "an open, loosely connected, clustered, demand-driven environment of self-organizing agents, where each species is active and responsive to its benefit or profit" (p. 6). It includes two elements – types and basic technologies/services to support digital ecosystems. Digital ecosystem technology consists of advanced architecture of web services – intelligent agents that organise themselves to share knowledge. Technologies and services for digital ecosystems include: digital infrastructure; interactive community; data structure and information arrays; innovative forms of digital interaction, provision of digital services and their consumption; high availability of connection and digital processing for any information; effective usage of information through accessibility for business analytics; platforms for business, government, and human activities integration as well as advanced information systems; an environment to support different digital ecosystems and the needs of different digital ecosystems; interdisciplinary interaction to increase productivity and development; knowledge bases (KB) used to store complex structured and unstructured information to support digital communication based on common terminology; ensuring self-organisation, authority, self-training, self-survival, self-coordination, which aims at creating a sustainable environment for network organisations or agents (Chang and West 2006).

A digital ecosystem is a distributed, adaptive, open socio-technical system with self-organisation, scalability, and sustainability properties, such as, to some extent, natural ecosystems. Ecosystems' digital models are based on knowledge of natural ecosystems, especially on aspects related to competition and cooperation between different actors (Zhu 2015; Weill and Woerner 2015). A digital ecosystem is a group of interconnected resources of digital technologies that function. It consists of providers, customers, partners, applications, service or data providers, and all relevant

technologies (Brush 2019). Digital ecosystems consist of interacting organisations that are digitally connected and modular; they are not governed by hierarchical authorities, as is the case with the regular supply chain (technology partners, system integrators, independent software vendors, channel partners), so these ecosystems have become a new way of organising economic activity, one that is different from companies, supply chains, and hierarchies (Jacobides et al. 2019). In general, digital ecosystems have become available due to digital platforms, and all of them are eventually built on a single basic platform: the Internet. The Internet and new technology platforms are the basis for digital transformation that has recently been taking place in business and in the labour market. It can be concluded that digital ecosystems consist of companies, people, data, processes, and things that are connected by mutual sharing of digital platforms. These ecosystems in the labour market are designed to ensure cooperation and mutually-beneficial outcomes for all stakeholders to create flexible services that can be changed and quickly adapted to the ever-changing needs of the labour market**.**

According to Fuller's approach, the main characteristics of the digital labour market ecosystem are as follows: it consists of groups of companies or platforms (owned by different companies) and, therefore, it does not belong to any single organisation; it includes networks of volatile relationships related to job flows and unemployed persons; the relationships between ecosystem participants include both competition and collaboration, often involving complementarities between different vacancies and candidates; the participants of the ecosystem develop together by changing their capabilities and relationships (Fuller et al. 2019).

The digital ecosystem in the labour market can be viewed by both the job seeker and the employer. Any combination of systems and technologies used for attracting workers (job candidates) on the one hand and for finding employment opportunities on the other, in a digital environment can be considered a digital ecosystem of the labour market. The digital ecosystem of the labour market must be open and create a digital environment to bring together its participants: jobseekers, employers, employment intermediaries, and government agencies (Fig. 1).

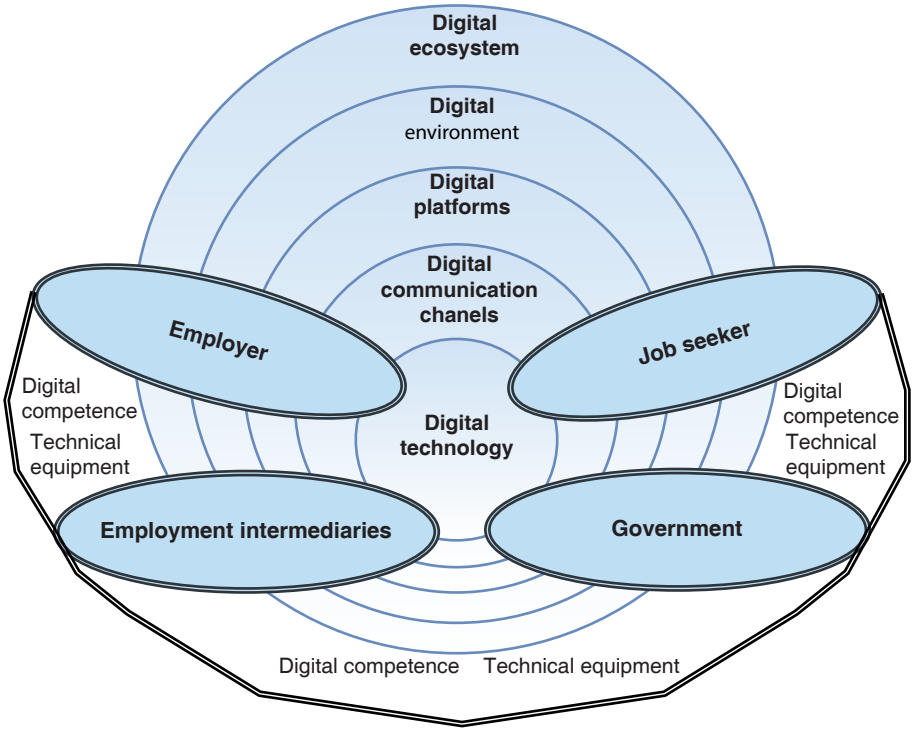

Figure 1. The digital labour market ecosystem

Source: Own elaboration.

The main prerequisites for the successful functioning of the digital labour market ecosystem include state support and the technological equipment of its stakeholders. In our opinion, the main

problems of the digital labour market ecosystem in Ukraine are as follows: the discrepancy between the job seekers' characteristics and the requirements of vacancies; the employer's significant financial costs to attract a suitable employee; the difficulty in checking the candidate's qualifications before accepting them to the organisation; too many available employment opportunities for job seekers due to duplicating the same vacancies on different platforms; and generality about job responsibilities and requirements for candidates in particular vacancies.

Therefore, we need a single digital labour market environment, where all stakeholders will interact according to certain rules; they should be transparent and understandable to all. The labour market digitalisation is aimed at optimising the processes of interaction between various stakeholders through digital social, mobile, analytical, and cloud technologies. This will allow stakeholders to increase their effectiveness and efficiency, thus saving financial and time resources. The digitalisation of the recruitment process involves the transfer to the digital environment of all the processes for search and selection, talent management, etc.

Digital tools for interacting with job sites are implemented through a software for vacancy announcements (Job board software – JBS). These are search engines that collect job lists from employers and other sources, and organise them into an easy-to-use database. Their search features allow users to place and filter tasks based on keywords related to location, position, industry, and salary. Some JBSs are general, while others specialise in specific economic activities, such as finance, IT, or agriculture. The job posting software is multifunctional, serving job seekers, employers (looking to fill their vacancies), and companies (looking to create job sites and job boards).

According to Baquiche (2020), JBS is a popular vacancy announcement software that allows entrepreneurs, community managers, and publishers to create niche whiteboards such as RemoteOK, AngelList, or UnicornHunt quickly and without writing a single line of code. JBS allows websites to host a vacancy board such as Glassdoor or Indeed. It is designed to connect employers with candidates and enables them to post and promote vacancies, allowing candidates to sign up and apply for relevant job advertisements (Baquiche 2020). There are many options for JBS software for both recruitment agencies and in-house staffing services. Each of them has unique features and business requirements. It is possible to select the type of software for vacancies that correspond to the appropriate field of business and usage, i.e. for public use, for colleges and universities, for enterprises for internal recruitment, for local vacancy sites, for recruitment agencies, etc. As pointed out by Capterra (2022), JBS's security software helps companies advertise for job openings, both internally and externally.

Bamieh and Ziegler (2020) justify the rapid increase in JBS usage, which is due to severe restrictions, social distancing, and increased involvement of staff working from home. They predict that the changes will have a lasting impact on work organisations and employers becoming more open to remote recruitment. The authors emphasise that to measure the impact of the labour demand, it is optimal to research online job sites, and JBS is a direct indicator of the current labour demand, as all changes can be observed in real time (Bamieh and Ziegler 2020). Arthur (2021), who identifies the JBS as the main source of information on the labour market during the global COVID-19 pandemic and the lockdown policy, holds a similar view. Researching the labour market and understanding its effects requires obtaining and analysing data as close as possible to real time, especially if the rules change rapidly and local lockdowns are introduced. In this regard, the author recommends using data from JBS and websites in labour market research, offering an open methodology that provides a quick and detailed survey of the labour market in such unpredictable conditions, and describes web apps that allow stakeholders to obtain such data (Arthur 2021).

In Ukraine, the usage of JBS intensified during the COVID-19 pandemic and over the past few months, as Russia's military invasion of Ukraine has become widespread. The war forced many people to change their qualifications as well as it caused unemployment. The results of a sociological survey by the Rating group show that more than half of the employed citizens (53%) (1,000 people were interviewed) lost their jobs due to the war. Slightly less than a quarter (22%) of people continue to work as usual, and almost as many (21%) have switched to remote work or work part-time. Very few citizens got a new job (only 2%). Sociologists note that this situation in the labour market indicates not only economic problems, but also psychological ones. Losing a job adds to uncertainty; change is always associated with anxiety about the future and the relatives. Residents

of the eastern regions (74%), internally displaced persons (66%), and young people under 35 (60%) suffer the most.

In such conditions, many enterprises in Ukraine were forced to switch to remote work. For some businesses, the remote format is very common. The rest must adapt, as this situation will perhaps last for many months. Therefore, the best thing a company can do to operate effectively is to establish a good relationship with its employees and potential candidates. Changes in communications between operational management, HR managers, and potential candidates require appropriate software support. Not everyone can quickly and efficiently adapt to new circumstances. After all, most people are used to working in the office. Likely, standard approaches in HR and recruitment will also change. Therefore, it will be suitable to adopt the IT representatives' methods in recruitment.

For employer companies having open vacancies, vacancy announcement software links them to potential candidates, providing an easy-to-use database where vacancies can be placed, therefore digitising the hiring process. Employers can post vacancies and track all activities on their vacancy lists. Some vacancy notice boards also allow employers to search for resumes and then contact potential employees registered on the platform.

Companies that create a vacancy bulletin board need appropriate instruments. Some of them use an unbranded vacancy bulletin board software (the so-called "white label software") to publish and monetise vacancy announcements on websites, while others use these solutions to develop new vacancy bulletin boards. These solutions allow companies to create compelling contents that give job seekers easy-to-use search options and provide recruiters and other HR-professionals with the opportunity to attract talents. They can also deliver automated job advertising, user profile analysis, and more.

For job seekers looking for new career opportunities, vacancy bulletin boards provide a variety of search options, including location filters, job description keywords, and salary levels. Once they find the list they want, job seekers can get additional information on each position and find links to submit resumes, portfolios, or additional questions. Separate job portals allow job seekers to upload resumes or integrate LinkedIn profiles, so they can easily apply for all vacancies.

Depending on how stakeholders use the software to place vacancy announcements, in our opinion, the following types can be distinguished (Fig. 2).

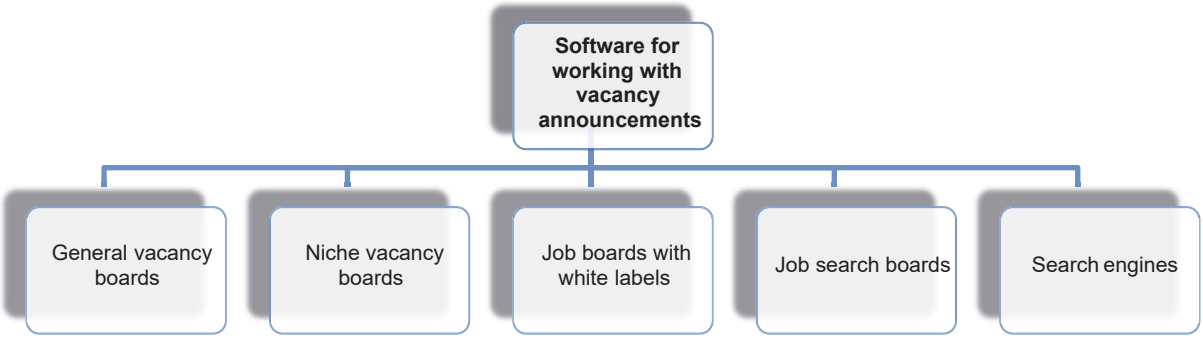

Figure 2. Types of software for working with vacancy announcements

Source: Own elaboration.

Some JBSs offer portals and platforms for general or traditional vacancy types, while others have specialised areas with a narrowly defined platform for more niche positions. To attract the most qualified candidates for the vacancy, employers need to focus on placing vacancies on the relevant vacancy notice boards. It should be noted that many companies place ads on several portals and platforms at the same time, and job seekers also often search on different sites. Therefore, if companies evaluate proposals of several bulletin boards and believe that each of them can offer different benefits, they should consider a subscription to the optimal number of them. For employers who tend to either join that digital environment or just post vacancy announcements on the company's website, it would be optimal to use a white-labelled job posting software that provides a wide range of JBS tools. These solutions often include design tools, social media integration, SEO tools, tools

for integrating a whole network of vacancy bulletin boards, recruiter and employer interfaces, back-office software solutions, and more. There are free bulletin boards in this software segment, which typically monetise features such as website hosting, product support, and installation.

Other portals and platforms offer similar services by providing databases for vacancies, but they are not affiliated with companies that may place vacancies. Instead, search engines create vacancy lists that have already been posted on other portals and platforms, and compile them into a general, user-friendly list. Some of these platforms offer two options; both provide companies with digital tools to work with candidate databases and provide job seekers with aggregate lists of vacancies from other sites. Therefore, when choosing the optimal job portal to attract candidates, HR managers need to consider whether the solution excludes employment opportunities from the Internet or enables only creating lists of vacancies that are downloaded separately.

In addition, the effectiveness of interaction with job portals can also be increased with additional features, such as hosting on a web server or client server (software to work with vacancy announcements can be purchased as a separate licence and hosted locally through client servers, or it can be stored in a cloud); classification and distribution of vacancy announcements, when employers can place vacancies on a network of several job sites, which includes job portals, bulletin board platforms, job aggregators, job search engines, and social networks; big data collection and analysis, which is accomplished by some JBS to give an idea of vacancy announcement contents and gather various analytical data on the outcomes of bulletin board functioning.

Opportunities to involve different categories of personnel and close vacancies promptly depend on the segment of the labour market, which is covered by specific job portals. The specification of a particular segment will be related to the specialisation of JBS: the general specialisation focuses on providing a full range of vacancy announcement tools, including company profile design tools, customisable templates, resume-search capabilities, employer dashboards, payment gateways, recurring subscriptions, SEO tools, marketing, and integration with platforms such as Google Job Search and job aggregators; industry specialisation is manifested in the fact that common JBS's searching capabilities allow users to filter results based on keywords, industries, and job responsibilities; some job portals specialise in certain areas or segments of the labour market, accepting only specialised vacancy announcements, which facilitate the recruitment of appropriate employee by the employer; local specialisation is important if the employer is not focused on freelancers or remote workers, and the location of the candidate is a key requirement (in such circumstances, if the employer and the candidate do not want to discuss the issue of relocation, then the candidate's proximity to the workplace would be decisive); regional specialisation is typical for JBS, which indicates only vacancies in a particular region (although technically they allow messages to be posted from anywhere, but can relate to a specific region, depending on the company employer and the job seeker who use the job portal).

Job search and recruitment platforms are equipped with a great number of lists and additional resources, such as career coaching, resumes, and blog posts, with useful tips. Using a job search website is one of the best and most effective ways to find and apply for dozens of opportunities.

To choose the best network channel for recruiting, you need to research the various websites available for job search and recruitment. In our opinion, companies make such a choice based on a consistent analysis of the job portal considering the following indicators and characteristics: job offers and resumes on each site, user's interface, potential total costs of services, staff recruitment fees, availability of extended functions, candidates' experience coverage (resume), and the reputation of a job portal. Many job portals were analysed according to the described algorithm. In turn, this allowed us to identify the best of them in the global JBS market: Indeed, Monster, Glassdoor, FlexJobs, The Ladders, AngelList, LinkedIn, LinkUp, Scouted, Snagajob, specifics and features of which had been studied in the authors' previous publications (Glassdoor 2022; Polner 2022). The results of the research show that job portals are both search engines and databases for vacancies; they offer premium services for job seekers, such as career coaching, cover letter-writing techniques, etc.; they help candidates with any level of education and experience to find a job in any field; most of them are free in terms of searching employment opportunities.

In addition to international job portals, we researched more than two dozen different websites related to the local Ukrainian market. That made it possible to identify local specifics and make

recommendations on how to exploit these resources effectively. Generalised recommendations on the Ukrainian recruitment process and job portals in terms of remote recruitment had been studied in the authors' previous publications (Kravchuk et al. 2021a; Kravchuk et al. 2021b; Kravchuk et al. 2022; Varis et al. 2022). The most popular Ukrainian job portals were researched, namely: *Work.ua*, *Rabota.ua*, *Jobs.ua*, *Eurabota*, and *Grc.ua*. The war has affected all spheres of life, including the labour market; tens of thousands of people lost their jobs, while organisations and businesses lost their personnel. All statistical data on the Ukrainian labour market is published by the State Employment Centre. The list of vacancies is updated on a daily basis. As of April 1, 2022, it comprises 33,528 vacancies. The digital ecosystem of the labour market elements that are relevant during the war is summarised in Figure 3.

Job search sites

- *Work.ua.* One of the most popular job search sites
- *grc.ua.* A well-known resource that publishes hundreds of vacancies every day
- *Robota.ua.* The "Vacancies for victory"section added

Job search platforms

- *Jooble*. Work on different schedules and areas, about 80 thousand vacancies
- *Jobs.Dou.* Vacancies for IT companies
- *Jobs for Ukraine.* Academic, scientific, artistic, professional, other job vacancies
- *Upwork.* Vacancies for freelancers
- *Робота в тилу.* Here you can also offer your help
- *Hire for Ukraine.* Posting resumes of HR managers, IT specialists, creative workers, builders, architects, the services sector
- *UA Talents.* Non-profit job search platform
- *ВзаємоДія.* The unit of job search sites. Here you can search for work in different countries and specialisations

Telegram channels for job search

- *RobotaNow.* Work for all specialisations and fields
- *Goodjob.* Vacancies in Ukraine and abroad, language courses, tips on how to make up a resume
- *Resume Vacancies.* Creative vacancies, volunteer proposals
- *Happy Monday.* Vacancies, recommendations
- *Zaichenko team.* Vacancies for journalists, design professionals, marketers, IT specialists
- *UaJobNow.* Employment in Ukraine, Europe, and remote jobs
- *Remote Job.* English-language channel with vacancies in the field of design, sales
- *Lobby X.* Working and volunteering opportunities in Ukraine

Figure 3. The labour market digital ecosystem's elements relevant during the war in Ukraine

Source: Own elaboration based on the TSN research.

To analyse the effectiveness of Ukrainian job portals for attracting employees, we studied the dynamics of supply and demand for labour on the two most popular local sites as of 15.06.2021 and as of 12.05.2022. The results are shown in Table 1 and Table. 2.

Comparing the dynamics of demand and supply for labour on *Work.ua* and *Rabota.ua*, we can conclude that the total demand in all areas of professional activity is greater on *Work.ua*, except for retail trade, agriculture, and law, where *Rabota.ua* predominates in several vacancies. As for supply, its volume is also larger on *Work.ua*, except for logistics, warehousing, customs; real estate; security, safety, and retail, with a significant predominance in logistics and retail. The latter indicates the greater popularity of *Rabota.ua* among job seekers in these areas. However, the quantity of resumes per one vacancy on *Rabota.ua* is higher in all areas of professional activity, except media, publishing; IT, computers, Internet; working specialisations, production; agriculture and agribusiness; telecommunications and communications; transport; HR; banks and finance; and jurisprudence. Therefore, except for the listed areas of professional activity, the opportunities for candidates at *Work.ua* are greater, as the labour supply for one vacancy is greater.

Table 1. Comparison of weekly dynamics of supply and demand for labour on *Work.ua* and *Rabota.ua* as of June 15, 2021

Fields of activity	Demand and supply of labour on *Work.ua*		Demand and supply of labour on *Rabota.ua*		Absolute deviation of supply and demand on *Work.ua* and *Rabota.ua*		Resume loading for 1 vacancy		Absolute deviation of Resume loading for 1 vacancy
	vacancies	resume	vacancies	resume	vacancies	resume	*work.ua*	*rabota.ua*	
Administrative and managerial staff	14 106	30 316	6 043	13 745	8 063	16 571	2.15	2.27	–0.13
Construction, architecture	65 82	4 641	3 326	2 763	3 256	1 878	0.71	0.83	–0.13
Accounting, audit, taxes	56 88	6 909	3 254	4 621	2 434	2 288	1.21	1.42	–0.21
Hotel and restaurant business, tourism	10 189	6 276	3 557	4 669	6 632	1 607	0.62	1.31	–0.70
Design and creativity	2 713	3 698	787	2 174	1 926	1 524	1.36	2.76	–1.40
Mass media, media, publishing	1 964	4 699	1 006	2 280	958	2 419	2.39	2.27	0.13
IT, computers, Internet	8 698	6 875	6 597	3 914	2 101	2 961	0.79	0.59	0.20
Beauty, fitness, sports, wellness	2 334	1 886	1 577	1 353	757	533	0.81	0.86	–0.05
Culture, music, show business	688	1 717	259	1 234	429	483	2.50	4.76	–2.27
Logistics, warehouse, customs	8 877	7 973	6 890	9 851	1 987	–1 878	0.90	1.43	–0.53
Marketing, advertising, PR	5 263	5 228	3 620	4 368	1 643	860	0.99	1.21	–0.21
Medicine, pharmaceuticals, healthcare	4 408	4 250	2 747	3 214	1 661	1 036	0.96	1.17	–0.21
Real estate	643	239	332	288	311	–49	0.37	0.87	–0.50
Education, science	2 759	5 255	900	2 563	1 859	2 692	1.90	2.85	–0.94
Security, safety	1 570	2 816	1 270	2 854	300	–38	1.79	2.25	–0.45
Sales, purchase	14 398	11 592	11 479	10 743	2 919	849	0.81	0.94	–0.13
Working specialties, production	16 428	10 328	13 991	7 984	2 437	2 344	0.63	0.57	0.06

Retail	9 791	11 071	12 053	14 048	–2 262	–2 977	1.13	1.17	–0.03
Agriculture, agribusiness	1 186	944	1 221	888	–35	56	0.80	0.73	0.07
Insurance	208	112	143	104	65	8	0.54	0.73	–0.19
Telecom and communications	4 335	3 484	1 440	516	2 895	2 968	0.80	0.36	0.45
Top management, senior management	1 1113	4 753	610	2 573	10 503	2 180	0.43	4.22	–3.79
Transport, automobile business	7 498	6 487	1 694	1 111	5 804	5 376	0.87	0.66	0.21
Human resources	1 928	2 672	1 606	1 806	322	866	1.39	1.12	0.26
Banking and finance	3 646	3 954	2 797	1 740	849	2 214	1.08	0.62	0.46
Jurisprudence	1 019	2 417	1 024	1 853	–5	564	2.37	1.81	0.56
Other fields of activity	560	722	382	284	178	438	1.29	0.74	0.55
Total	148 592	151 314	90 605	103 541	57 987	47 773	1.02	1.14	–0.12

Source: Own elaboration based on the analysis and generalisation of job portals' data.

Table 2. Comparison of weekly dynamics of supply and demand for labour on *Work.ua* and *Rabota.ua* as of May 12, 2021

Fields of activity	Demand and supply of labour on *Work.ua*		Demand and supply of labour on *Rabota.ua*		Absolute deviation of supply and demand on *Work.ua* and *Rabota.ua*		Resume loading for 1 vacancy		Absolute deviation of Resume loading for 1 vacancy
	vacancies	resume	vacancies	resume	vacancies	resume	work.ua	*rabota.ua*	
Administrative and managerial staff	1223	21 209	1 188	13 467	35	7742	17.34	11.34	6.01
Construction, architecture	455	8 664	629	2 964	–174	5700	19.04	4.71	14.33
Accounting, audit, taxes	754	9 255	1 098	4 194	–344	5061	12.27	3.82	8.45
Hotel and restaurant business, tourism	801	8 523	743	4170	58	4353	10.64	5.61	5.03
Design and creativity	460	5 495	318	1 836	142	3659	11.95	5.77	6.17
Mass media, media, publishing	322	6 574	400	2 147	–78	4427	20.42	5.37	15.05
IT, computers, Internet	1367	10 167	2 000	3 767	–633	6400	7.44	1.88	5.55
Beauty, fitness, sports, wellness	461	2 082	601	928	–140	1154	4.52	1.54	2.97
Culture, music, show business	121	1 893	62	779	59	1114	15.64	12.56	3.08
Logistics, warehouse, customs	999	12 235	1 232	11 209	–233	1026	12.25	9.10	3.15
Marketing, advertising, PR	689	7 221	1 108	3 953	–419	3268	10.48	3.57	6.91
Medicine, pharmaceuticals, healthcare	783	5 654	1 134	2 601	–351	3053	7.22	2.29	4.93
Real estate	51	241	68	224	–17	17	4.73	3.29	1.43
Education, science	390	5 619	326	1 457	64	4162	14.41	4.47	9.94
Security, safety	161	3 336	209	1 934	–48	1402	20.72	9.25	11.47
Sales, purchase	1668	15 989	2 363	10 107	–695	5882	9.59	4.28	5.31
Working specialties, production	1742	16 783	3 169	15 636	–1427	1147	9.63	4.93	4.70

Retail	1 068	14 701	1 938	12 803	–870	1 898	13.76	6.61	7.16
Agriculture, agribusiness	257	1 110	473	811	–216	299	4.32	1.71	2.60
Insurance	27	136	24	63	3	73	5.04	2.63	2.41
Telecom and communications	524	5 546	456	569	68	4 977	10.58	1.25	9.34
Top management, senior management	242	4 724	191	1 918	51	2 806	19.52	10.04	9.48
Transport, automobile business	846	11 638	499	1 051	347	10 587	13.76	2.11	11.65
Human resources	226	3 156	384	1 605	–158	1 551	13.96	4.18	9.78
Banking and finance	423	4 706	436	1 014	–13	3 692	11.13	2.33	8.80
Jurisprudence	65	2 511	176	1 529	–111	982	38.63	8.69	29.94
Other fields of activity	2 501	29 034	952	7 595	1549	21 439	11.61	7.98	3.63
Total	18 626	218 202	22 177	110 331	–3551	107 871	11.71	4.98	6.74

Source: Own elaboration based on the analysis and generalisation of job portals' data.

Comparing the dynamics of demand and supply of labour after the war on *Work.ua* and *Rabota.ua*, it can be concluded that the volume of demand for labour on *Rabota.ua* is greater, except for administrative and managerial staff; hotel and restaurant business; tourism, design, and creativity; culture, music, and show business; education, science; telecommunications and communications; top management; insurance. Other areas of professional activity in terms of vacancies predominate on *Work.ua*.

As for the supply side, its volume on *Work.ua* is larger, and the predominance in all areas of professional activity is significant. The latter indicates the greater popularity of *Work.ua* among job seekers in recent times. In addition, the quantity of resumes per vacancy is higher on *Work.ua* both in total numbers and in terms of areas of professional activity. Considering contemporary realities, experts on the future of work, job training, and skills expect great demand in the field of construction for all specialists of all qualifications. The defence industry is going to receive an unprecedented boost. Without exception, all engineering specialisations will be in demand, as well as technicians and technologists who will be engaged in rebuilding destroyed plants, factories, and infrastructure facilities. The development of the energy sector will lead to a growing demand for energy specialists, where it is necessary to establish own gas production, as well as to develop energy production from renewable sources. Ukrainian businesses are already moving to digitalisation. Therefore, IT specialists in various fields will be wanted. Demand for all logistics specialisations is expected to increase. Drivers, port workers, and road builders will be wanted as well. Social professions such as medics, psychologists, and psychiatrists are extremely wanted today and will be wanted in the post-war period.

The Ukrainian and world labour markets will no longer be the same as before. The martial law in Ukraine is changing previous paradigms and principles for regional labour markets. Based on the study, it can be concluded that in the local labour market there will be persistent demand for jobs in the field of defence, construction, energy, medicine, IT, logistics, and sales. The analysis of regional vacancies' allocation in the aggregate demand for labour in Ukraine during martial law in March–May 2022 shows a significant and uneven labour demand in the resonance, which continues military action connected with the aggression of the Russian Federation (Figure 4).

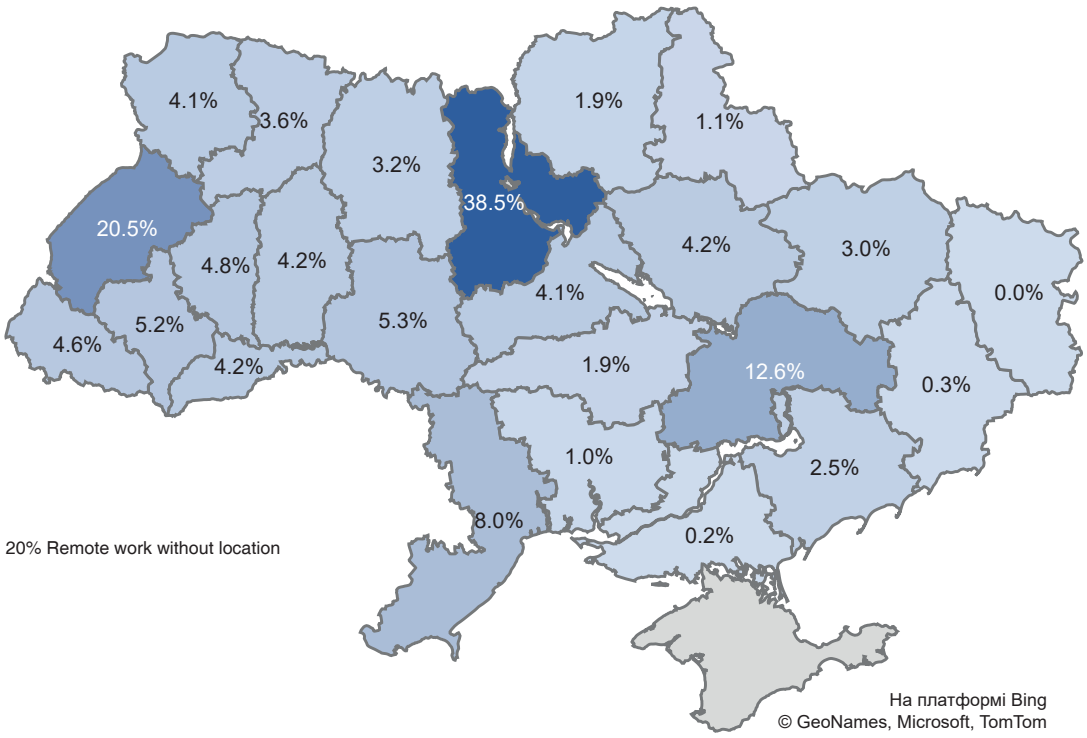

Figure 4. The share of regional vacancies allocation in the aggregate labour demand in Ukraine during martial law in March–May 2022

Source: Own elaboration based on the analysis and generalisation of job portals' data.

The share of demand for labour is too low in the regions bordering the territory of the Russian Federation and where hostilities are taking place (the regions of Kherson, Donetsk, Mykolaiv, Sumy, Chernihiv Zaporizhia, Kirovohrad, Kharkiv, Zhytomyr, and Rivne). Employment opportunities for Ukrainian workers are virtually non-existent in Donetsk, Luhansk, and Crimea. The average level of wages offered on digital platforms in Ukraine is also characterised by significant inequality (Figure 5).

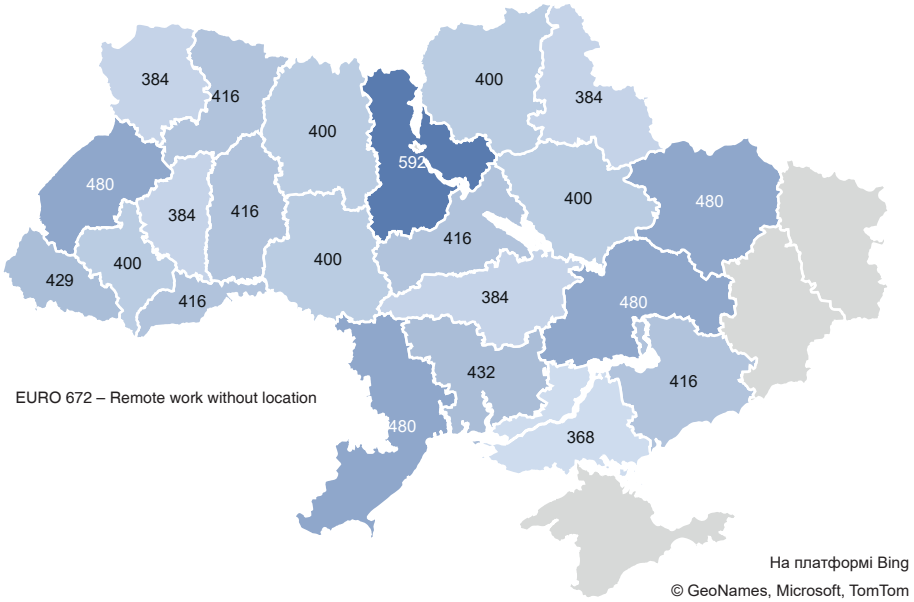

Figure 5. The average wages of regional vacancies in Ukraine during martial law in March–May 2022

Source: Own elaboration based on the analysis and generalisation of job portals' data.

An analysis of the regional distribution of average wages declared on digital platforms for recruiting personnel in Ukraine during martial law in March–May 2022 shows that it is significantly uneven. The highest salaries were in remote employment vacancies without being territorially tied to a particular region. In addition, higher average wages were in Kyiv, Lviv, Dnipropetrovsk, Odesa, and Kharkiv *oblasts* in March–May 2022. The level of average wages on digital platforms for recruiting personnel in Ukraine during martial law in March–May 2022 is around 490 euros (according to the exchange rate of the National Bank of Ukraine as of May 31, 2022).

This level of wages in Ukraine is much lower than in the European Union, as shown in Figure 6.

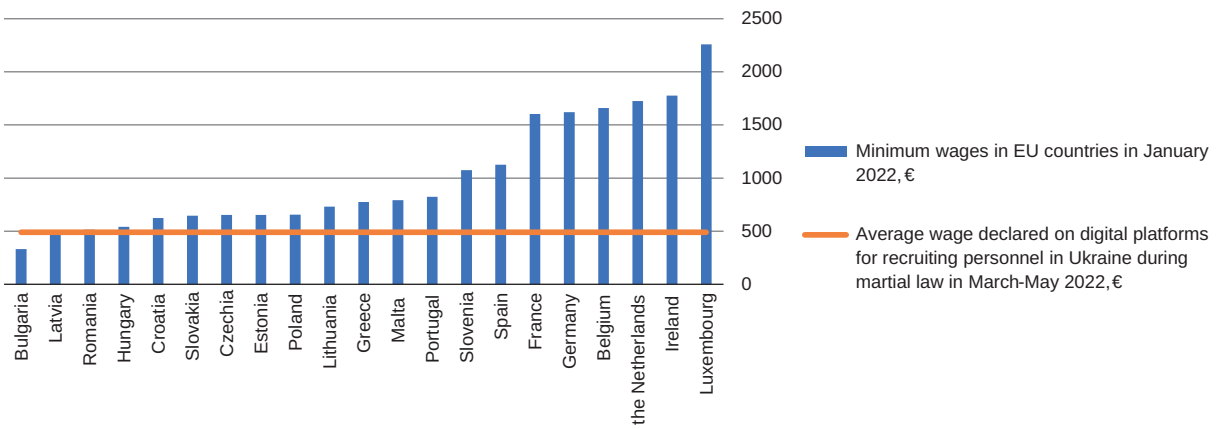

Figure 6. Comparison of minimum wages in EU countries in January 2022 versus average wage declared on digital platforms for recruiting personnel in Ukraine during martial law in March–May 2022

Source: Based on the Eurostat data (2022).

Difficult geopolitical and socio-economic conditions in Ukraine have led to a sharp migration of the labour force. During the period of martial law, more than 4 million refugees from Ukraine crossed the border with Poland after Russia's invasion on Ukraine from February 24 to June 16, 2022, according to Statista (2022). Polish *Seimas* praised the Law on Assistance to Ukrainians as a legacy of Russian aggression, which regulates the legality of the transfer and training of the Ukrainian population in Poland. With the legal stay of Ukrainians in the country, they can look for work and undertake work legally.

Citizens of Ukraine can apply for jobs not only on private sites, but also in the State Employment Centre of Poland through the Bureau of Practice. The most popular search tools are specialised sites: *Jooble*, *Europa.jobs*, *Jobs4Ukraine*, *UAtalents*, *Jobs.pl*, *Gowork.pl*, *Gumtree.pl*, *Pracuj.pl*, *The:protocol*, *OLX*. In addition, Polish sites for the recruitment of staff help Ukrainians in their job search, e.g. *Gumtree.pl*, *Gowork.pl*, *Jobs.pl* or *Pracuj.pl*. The *Pracuj.pl* portal has added the Ukrainian language and created a special bookmark "*Praca* | Work". Many employers who intend to employ Ukrainians post their offers under the Polish label "*zapraszamy pracowników z Ukrainy*". Also, the popular OLX website has opened a category "*Dla Ukrainy*", where a special tab "*Praca* | *Robota*" contains job offers for Ukrainians in Poland (Khmelnytska, 2022). If one has difficulty finding a job, there is an option to register with the employment service. In this case, citizens of Ukraine will be able to receive unemployment benefits, enrol in vocational training, or receive funding to start their own businesses.

In the absence of experience abroad, most Ukrainians do not have a holistic view of the specificity of employment in the European Union, including what permits are needed, how to choose an employer, and why vacancies which are popular with most migrants are not suitable for newcomers. These and other questions are always ready to be answered by specialised companies, namely employment agencies. The most popular are the following employment agencies: BVS work, Nordstaff Sp. z o.o, *Ewl.com.pl.*, *Randstad.pl*, *Workdepartment.pl*. Finding a job in Poland through social networks is one of the options, given that there have been a lot of specialised pages and groups recently. Polish social networks include *nk.pl*, *grono.pl*, *mojageneracja.pl*, *jakleci.pl*, and others. For example, *Mywpl.eu/* is a social network for migrants, a centralised resource where people who come to Poland can find information they need or ask questions in the user community. There is a forum, a feed with portal updates, an event section, a migrant video library, articles, a directory of educational institutions, and various resources.

Conclusion

The development of a labour market digital ecosystem due to increased recruitment through job portals can be successful through the usage of a job-posting software which provides effective tools for job applicants, employers seeking to close vacancies, and companies that want to create their job sites and vacancy announcements job boards. The main purpose of this software is to establish communication between employers and job seekers, to place and promote vacancies, and to enable various options for candidates to apply for a vacancy.

There has been a rapid increase in JBS usage in recent years in Ukraine due to severe restrictions, social distancing, and increased involvement of home-based staff, the global COVID-19 pandemic, and martial law. In such unfavourable socio-economic conditions, the JBS becomes almost the only place of direct operational interaction between the employer or the recruiting agency and the job seeker. Therefore, it is necessary to increase the efficiency of job portals as a basic element of the labour market digital ecosystem, which is possible through its digitisation through various types of specialised software: general and niche vacancy boards, vacancy bulletin boards with white labels, boards for job search, and search engines.

Opportunities to attract different staff categories and fill the company's vacancies quickly depend on the segments of the labour market, which are covered by specific job portals. The concretisation of a particular segment will be related to the features of the JBS, which include general, regional, local, and industry specifications.

The choice of job portal should be based on a consistent analysis of its indicators and characteristics, such as job offers and resumes, interface usability, potential total costs for recruiting the

personnel to an organisation, advanced features availability, vacancies coverage, candidates' experience coverage (resumes), and the reputation of the job portal. The analysis of many job portals made it possible to identify the best of them in the global JBS market. These include, in particular: Indeed, Monster, Glassdoor, FlexJobs, AngelList, LinkedIn, LinkUp, Scouted, Snagajob. They are both search engines and databases for open vacancies. The analysis of job portals in Ukraine shows the prevailing popularity of *Work.ua*, *Rabota.ua*, *Jobs.ua*, *Eurabota*, and *Grc.ua*. The recommendations developed by the authors regarding the Ukrainian job portals can be implemented into personnel management practice.

References

Arthur, R., 2021, "Studying the UK job market during the COVID-19 crisis with online job ads", *PLOS ONE,* 16(5), e0251431, doi: 10.1371/journal.pone.0251431.

Bamieh, O., and Ziegler, L., 2020, "How Does the Covid-19 Crisis Affect Labor Demand? An Analysis Using Job Board Data from Austria", *SSRN Electronic Journal*, doi: 10.2139/ssrn.3718181.

Baquiche, N., 2020, "Top 50 best job board software for 2021", *Create a Job Board on Job Board Fire*, https://www.jobboardfire.com/academy/job-board-software.

Besin, J., 2020, "HR Technology 2021: The Definitive Guide. Now Available on Kindle", *JOSH BERSIN*, https://joshbersin.com/2020/12/hr-technology-2021-the-definitive-guide-now-available-on-kindle.

Brush, K., 2019, "What is a digital ecosystem?" *SearchCIO*, https://www.techtarget.com/searchcio/definition/digital-ecosystem.

Burneika, D., and Pocius, A., 2019, "Regional inequalities of economic wellbeing, spatial mobility, and residential differentiation in Lithuania", *Studia Regionalne i Lokalne*, 3(77), 5–26, doi: 10.7366/1509499537701.

Capterra, 2022, "Job board software", *Capterra*, https://www.capterra.com/job-board-software.

Chang, E., and West, M., 2006, "Digital ecosystems A next generation of the collaborative environment", *Proceedings of iiWAS2006*, https://static.aminer.org/pdf/PDF/000/386/989/digital_ecosystems_a_next_generation_of_the_collaborative_environment.pdf.

Cooper, S., 2019, "Remote Recruitment and Data Collection and Its Effect on Demographics and Outcome Variable Scores", *UNTHSC Scholar*, https://unthsc-ir.tdl.org/handle/20.500.12503/29753.

Courtney, H., Derrick, J. L., and Testa, M., 2021., "Remote Recruitment and Training Methods as a Way to Increase Diversity in Community Samples for EMA Studies: A Research Note", *PsyArXiv.* May 15. doi:10.31234/osf.io/g8p2e.

Eurostat, 2022, "Monthly minimum wages - bi-annual data", *Eurostat Data Browser*, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/EARN_MW_CUR/bookmark/table?lang=en&bookmarkId=d05d73c3-70cb-4135-bc87-7a351ee38718.

Fuller, J., Jacobides, M. G., and Reeves, M., 2019, "The myths and realities of business ecosystems", *MIT Sloan Management Review*, https://sloanreview.mit.edu/article/the-myths-and-realities-of-business-ecosystems.

Glassdoor, 2022, "Find the job that fits your life", *Glassdoor Job Search.* https://www.glassdoor.com/.

Goodman, D., and Sanborn, A., 2021, "Three reasons why job boards aren't very effective", *Work It Daily*, https://www.workitdaily.com/job-boards-are-ineffective.

Jacobides, M. G., Sundararajan, A., and Alstyne, M., 2019, "Digital Platforms & Ecosystems", *World Economic Forum*, https://reports.weforum.org/digital-transformation/digital-platforms-ecosystems.

Khmelnytska, V., 2022, "How and where immigrants from Ukraine to look for work in Poland in 2022: A list of options", *TCH.ua*, https://tsn.ua/ukrayina/yak-i-de-shukati-robotu-v-polschi-perelik-variant-2006347.html.

Kolot, A., Lopushniak, H., Kravchuk, O., Varis, I., and Ryabokon, I., 2022, "Transferable competencies of HR manager under global socio-economic changes", *Problems and Perspectives in Management*, 20(1), 322–341, doi: 10.21511/ppm.20(1).2022.27.

Koong, K. S., Liu, L. C., Williams, D. L., 2002, "An identification of Internet Job Board attributes", *Human Systems Management*, 21(2), 129–135, doi: 10.3233/hsm-2002-21204.

Kravchuk, O., Varis, I., and Tsiopa, A., 2021a, "Digitalization of staff involvement through job portals", *Business Inform*, 6(521), 282–297, doi: 10.32983/2222-4459-2021-6-282-297.

Kravchuk, O., Varis, I., and Zaryvnyh K., 2021b, "Digital technology of personnel management: trends and challenges in a COVID-19 pandemic", *Economy and Society*, 26, doi: 10.32782/2524-0072/2021-26-73.

Kravchuk, O., Varis, I., and Bidna, T., 2022, “Recruitment digital technologies”, *Marketing and Digital Technologies*, 6(1), 92–110, doi: 10.15276/mdt.6.1.2021.7.

Liu, S., Huang, J. L., and Wang, M., 2014, “Effectiveness of job search interventions: A meta-analytic review”, *Psychological Bulletin*, 140(4), 1009–1041, doi: 10.1037/a0035923.

Lobza, A., Bykova, A., and Krysha, V., 2020, “Analysis and opportunities for the development of recruitment activity in it”, *Problems of Systemic Approach in the Economy*, 3(77), doi: 10.32782/2520-2200/2020-3-17.

Marchal, E., Mellet, K., and Rieucau, G., 2007, “Job board toolkits: Internet matchmaking and changes in job advertisements”, *Human Relations*, 60(7), 1091–1113, doi: 10.1177/0018726707081159.

Melis, G., Sala, E., and Zaccaria, D., 2021, “Remote recruiting and video-interviewing older people: A research note on a qualitative case study carried out in the first Covid-19 Red Zone in Europe”, *International Journal of Social Research Methodology*, 1–7, doi: 10.1080/13645579.2021.1913921.

Plaskon, E., 2022, “Economic losses from the war: how many killed lost their jobs because of Russia”, *Today*, https://economics.segodnya.ua/ua/economics/business/ekonomicheskiy-ushcherb-ot-voyny-skolko-ukraincev-poteryali-rabotu-iz-za-rossii-1610397.html.

Polner, E., 2022, “The 10 Best Job Search Websites of 2022”, *The Balance,* available at: https://www.thebalancemoney.com/top-best-job-websites-2064080 (accessed: 17.09.2022).

Ramkumar, A., 2018, “E-Recruitment through job portals and social media network: Challenges & opportunities”, *Indian Journal of Public Health Research & Development*, 9(6), 143, doi:10.5958/0976-5506.2018.00539.9.

Rembeza, J., and Klonowska-Matynia, M., 2017, “Relationships between unemployment in metropolitan, suburban, and peripheral labour markets in Poland”, *Studia Regionalne i Lokalne*, 1(67), doi: 10.7366/1509499516705.

Ruparel, N., Dhir, A., Tandon, A., Kaur, P., and Islam, J. U., 2020, “The influence of online professional social media in human resource management: A systematic literature review”, *Technology in Society*, 63, 101335, doi: 10.1016/j.techsoc.2020.101335.

Sharov, S., and Filipov, I., 2018, “Analysis of Ukrainian vacancy sites”, *Current Research in the Modern World*, 1 (33), 109–114, http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/2054.

Sirotenko, V., 2021, *Automation of recruitment. A practical guide to the selection, implementation, and application of ATS systems*, LitRes.

Tsimbalyuk, S., 2019, *Staff recruitment*, Kyiv: KNEU.

TSN, 2022, “Where and how to find a job in Ukraine during the war: vacancies, useful links”, *TSN.ua*, March 17, https://tsn.ua/ukrayina/de-i-yak-znayti-robotu-v-ukrayini-pid-chas-viyni-vakansiyi-korisni-posilannya-2010688.html.

Statista, 2022, “Ukrainian refugees by country CEE 2022”, *Statista*, https://www.statista.com/statistics/1293403/cee-ukrainian-refugees-by-country/.

Varis, I., Kravchuk, O., and Spirina, K., 2022, “Digital environment of employer brand development”, *Economy and Society*, 36, doi: 10.32782/2524-0072/2022-36-28.

Vonberg, T., and Holovko, A., 2020, “Recruiting staff in the age of digitalization”, *Business Inform*, 6(509), 313–318, doi: 10.32983/2222-4459-2020-6-313-318.

Weill, P., and Woerner, S. L., 2015, “Thriving in an increasingly digital ecosystem”, *MIT Sloan Management Review*, 56, 27–34.

Wilson, D., 2021, “10 trends that will shape recruitment in 2021”, *Spiceworks*, https://www.toolbox.com/hr/recruitment-onboarding/guest-article/10-trends-that-will-shape-recruitment-in-2021.

Warzala, R., 2019, “Socio-demographic and spatial changes in the economic activity of rural population in Poland in 2010–2016”, *Studia Regionalne i Lokalne*, 1(75), doi: 10.7366/1509499525606.

Zhu, P., 2015, *Digital Master: Debunk the Myths of Enterprise Digital Maturity*, Lulu Publishing Services.

Czynniki warunkujące wybór samochodu jako środka transportu w codziennych podróżach – przykłady miast polskich

Studia Regionalne i Lokalne
Nr 3(89)/2022
© Autorzy 2022
ISSN 1509-4995
E-ISSN 2719-8049
doi: 10.7366/1509499538904

Szymon Wójcik
Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny,
Katedra Ekonometrii, ul. Rewolucji 1905 r. 41, 90-214 Łódź;
e-mail: szymon.wojcik@uni.lodz.pl; ORCID: 0000-0002-6796-5734

Streszczenie

W przedstawionym badaniu dokonano analizy czynników determinujących wybór samochodu jako środka transportu w codziennych podróżach mieszkańców: Białegostoku, Gdańska, Krakowa i Warszawy. Została ona przeprowadzona na podstawie danych z badań jakości życia zebranych przez Eurostat w 2019 r. Otrzymane rezultaty wskazały na istotność wpływu czynników społeczno-demograficznych na prawdopodobieństwo wyboru samochodu. Ważnymi predyktorami okazały się także opinie mieszkańców w zakresie odczuwanej satysfakcji z jakości powietrza i poziomu hałasu w mieście oraz oceny jakości funkcjonowania transportu publicznego. Wykorzystane w pracy podejście metodyczne pozwoliło na uwzględnienie w modelu homogeniczności preferencji mieszkańców poszczególnych miast odnośnie do wyboru samochodu jako codziennego środka lokomocji.

Słowa kluczowe

zachowania transportowe, wybór środka transportu, binarny model logitowy, wielopoziomowy model logitowy

Factors Determining the Choice of Car as a Daily Travel Mode in Selected Polish Cities

Abstract

The study aimed to examine the determinants of car choice in daily trips of the inhabitants of four Polish cities: Białystok, Gdańsk, Kraków, and Warszawa. Data from the Eurostat's Quality of Life 2019 study was used to achieve this goal. The results of the empirical exercise revealed that the main factors affecting travel mode choice included the respondents' socio-demographic characteristics. The perceived satisfaction with air quality, the city's noise level, and public transport quality were found among the important predictors of car choice. The homogeneity of travel mode preferences at the city level was also analysed.

Keywords

travel behaviour, mode choice, binary logit model, multilevel logit model

Wprowadzenie

Nasilająca się motoryzacja stanowi wyzwanie dla decydentów odpowiedzialnych za prowadzenie polityki miejskiej. Jej źródłem jest w dużej mierze rozwój gospodarczy, który sprawia, że dostępność samochodów rośnie na skutek zwiększania się zasobności obywateli oraz dzięki spadającym cenom pojazdów (szczególnie używanych). Rozwój ów jest także związany ze stałym procesem rozbudowy miast. W optymalnych warunkach powinien on prowadzić do tworzenia przyjaznych przestrzeni, które zapewniałyby dostępność usług w miejscu zamieszkania, a tym samym ograniczały konieczność realizowania dodatkowych przemieszczeń. Niestety, jak wskazuje raport Najwyższej Izby Kontroli z 2017 r., procesy urbanistyczne w Polsce mają charakter nieuporządkowany, co potwierdza fakt, że miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego pokrywają jedynie ok. 30% powierzchni kraju. Efektem tego jest m.in. występowanie zjawiska rozlewania się

miast (*urban sprawl*), tj. tworzenia zabudowy na ich obrzeżach. Nowo powstające osiedla potrzebują dostępu do różnorodnej infrastruktury miejskiej, w tym transportu publicznego. Rozbudowa systemów transportowych oraz ich utrzymanie stanowią dla miasta znaczący koszt i niektóre z nich nie są w stanie go udźwignąć – szczególnie w krótkim okresie.

Mieszkańcy terenów pozbawionych obsługi transportu zbiorowego w naturalny sposób dążą do realizacji swoich potrzeb transportowych, w szczególności tych związanych z koniecznością dojazdów do pracy lub szkoły (zob. Smagacz-Poziemska, Bierwiaczonek 2021). Ograniczona oferta transportu zbiorowego, rozumiana jako niedostateczna liczba kursów lub zbyt daleka droga dojścia do najbliższego przystanku, prowadzić może do wykluczenia transportowego pewnych grup mieszkańców. W efekcie część z nich decyduje się na zakup samochodu i używa go następnie jako środka lokomocji w codziennych przemieszczeniach, co w konsekwencji zwiększa kongestię w miastach, a także powoduje problemy z parkowaniem (zob. Kurnicki 2020). Zagadnienie to stanowi ważny problem i przedmiot licznych badań, również na gruncie polskim (zob. np. Taylor 1999; Gadziński, Beim 2009; Rosik i in. 2018). Jego konsekwencją – szczególnie na terenach słabiej zurbanizowanych i wiejskich – może być wykluczenie społeczne z wszelkimi jego negatywnymi następstwami (zob. Klimczak, Kubiński, Sikora-Wiśniewska 2017, s. 8–20). Wykluczenie transportowe może prowadzić w pewnych przypadkach do konieczności posiadania samochodu w gospodarstwie domowym mimo niskiego statusu ekonomicznego, który w normalnych warunkach nie uzasadniałby zakupu i użytkowania tego środka transportu. Zjawisko to znane jest w literaturze jako „wymuszona motoryzacja" (*„forced" car ownership*; zob. Banister 1994). Jak podaje Giulio Mattioli (2017), zjawisko to tradycyjnie przypisuje się mieszkańcom terenów wiejskich i podmiejskich, ale wyniki otrzymane z wykorzystaniem danych brytyjskich sugerują, że może ono występować także na terenach miejskich. Formułowana przez autora badania rekomendacja kładzie nacisk na zagęszczanie struktury miejskiej oraz poprawę jakości i dostępności transportu publicznego, a także na potrzebę prowadzenia zintegrowanej polityki przeciwdziałającej wykluczeniu społecznemu.

Współistnienie zjawiska rosnącej motoryzacji oraz niedostatecznego rozwoju systemu transportowego może prowadzić do swoistej spirali zmian popytowych związanych z poszczególnymi środkami lokomocji dostępnymi w mieście. W ekstremalnym przypadku znaczny wzrost liczby samochodów i w konsekwencji drastyczne nasilenie zatłoczenia transportowego mogą się przyczyniać do dalszego spadku zainteresowania korzystaniem ze środków transportu zbiorowego. Wszak zjawisko kongestii – poza nielicznymi wyjątkami – także dotyka użytkowników środków transportu zbiorowego. Efekt ten jest widoczny szczególnie w miastach, gdzie infrastruktura tramwajowa biegnie w śladzie jezdni, a ścisła siatka ulic w centrum miasta utrudnia wytyczanie buspasów. Przykładem takiego miasta w Polsce jest Łódź, gdzie notuje się najniższą szybkość tramwajów (Kalkowski, Włuka 2021) oraz najwyższe poziomy zatłoczenia transportowego wśród dużych miast polskich (TomTom Traffic Index 2021).

W wielu przypadkach władze lokalne, mimo ograniczonych środków finansowych, prowadzą sukcesywne działania nakierowane na rozwój systemów transportowych (np. budowa nowych linii tramwajowych i ścieżek rowerowych, rozbudowa metra, wyznaczanie buspasów itp.) oraz przeciwdziałanie rosnącej motoryzacji (ograniczanie ruchu samochodowego w centrach miast, wyznaczanie stref płatnego parkowania, budowa parkingów Park & Ride). Działania te charakteryzują się zróżnicowaną skutecznością, ale bez wątpienia są konieczne dla redukcji niekorzystnych efektów zewnętrznych zwiększającej się motoryzacji w miastach. Można do nich zaliczyć (oprócz wspomnianego już wzrostu zatłoczenia transportowego): pogorszenie się jakości powietrza w mieście, wzrost odczuwanego hałasu, chaos parkingowy itp. Ogół tych zjawisk obniża atrakcyjność danego miasta jako potencjalnego miejsca wizyt turystycznych czy nawet osiedlenia się (zob. np. Christiansen, Loftsgarden 2011; Jończy i in. 2021; Zhao i in. 2021).

Celem niniejszego artykułu jest zbadanie, jakie czynniki determinują wybór samochodu jako środka transportu w codziennych przemieszczeniach mieszkańców polskich miast. Szczególny nacisk został położony na odczuwany przez nich poziom satysfakcji związany z wybranymi charakterystykami otoczenia, które zamieszkują. Analizę przeprowadzono na podstawie danych Eurostatu zebranych na potrzeby badania jakości życia w miastach europejskich w 2019 r. (*Perception Survey on the Quality of Life in European Cities 2019*). W badaniu tym uwzględniono cztery polskie miasta: Białystok, Gdańsk, Kraków i Warszawę, które posłużyły jako podmiot analiz w niniejszym artykule.

Badanie ilościowe zostało zrealizowane przy użyciu narzędzi mikroekonometrycznych. Z uwagi na dwumianowy charakter badanego zjawiska (wybór samochodu vs. innego środka transportu) wykorzystany został model logitowy (*logit model*, LM) binarnej zmiennej zależnej. Dodatkowo, biorąc pod uwagę fakt, że decyzje dotyczące wyboru samochodu w codziennych podróżach mogą być do pewnego stopnia homogeniczne w ramach poszczególnych miast, zastosowano wielopoziomową wersję wspomnianego modelu (*multilevel logit model*, MLM) (zob. np. Hox, Moerbeek, van de Schoot 2018, s. 1–7).

Zasadniczą wartością dodaną, jaką niniejszy artykuł wnosi do istniejącej literatury, jest konstrukcja modelu ekonometrycznego na podstawie danych pochodzących z różnych miast Polski. Tego rodzaju analizy są w przypadku naszego kraju niezwykle rzadkie (zob. Birr 2018). Wykorzystane w opracowaniu podejście metodyczne uwzględniające przestrzenną homogeniczność zachowań transportowych realizowanych przez mieszkańców poszczególnych miast nie znalazło dotychczas zastosowania w literaturze polskiej, a na gruncie literatury światowej nadal nie jest powszechne. Ponadto w badaniu uwzględniono zmienne związane z odczuwaną przez mieszkańców satysfakcją płynącą z jakości powietrza, poziomu hałasu, a także jakości usług transportu publicznego wraz z jego wybranymi charakterystykami. Modelowe ujęcie tych czynników również nie było do tej pory analizowane na gruncie polskim, co stanowi dodatkowy wkład tej pracy w poznanie czynników determinujących zachowania transportowe mieszkańców wybranych miast Polski.

Struktura artykułu jest następująca. W kolejnej sekcji nakreślono tło literaturowe prowadzonych analiz z naciskiem na czynniki determinujące wybór samochodu w codziennych podróżach. Dalej zwięźle scharakteryzowano badane miasta. Następnie omówiono wykorzystany zbiór danych oraz zastosowaną metodykę badawczą, po czym przedstawiono wyniki analiz empirycznych oraz zinterpretowano je w odniesieniu do istniejącej literatury przedmiotu. Artykuł wieńczą wnioski płynące z przeprowadzonego badania.

Przegląd literatury

Niniejszy tekst wpisuje się w naukową dyskusję dotyczącą modelowania wyboru środka transportu przez mieszkańców miast. Tego rodzaju badania są już od dawna prowadzone w krajach Europy Zachodniej (Schwanen, Dijst, Dieleman 2002; De Witte, Macharis 2010; Buehler 2011; Santos i in. 2013; Tyrinopoulos, Antoniou 2013; Clark, Chatterjee, Melia 2016), Ameryki Północnej (Bhat 1998; Cervero 2002; Buehler 2011) czy Azji (Van, Choocharukul, Fujii 2014). Kraje Europy Środkowo-Wschodniej zdecydowanie rzadziej stanowiły podmiot tego rodzaju analiz (zob. np. Braun Kohlová 2009). Należy jednak dodać, że w ostatnich latach pojawiają się badania dotyczące pojedynczych polskich miast lub obszarów metropolitalnych, takich jak: Łódź (Wójcik 2019, 2020), Warszawa (Kucharski, Kulpa, Szarata 2016), Trójmiasto (Jaśkiewicz, Besta 2014), region Komunikacyjnego Związku Komunalnego Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego (KZK GOP; Urbanek 2021), Poznań (Gadziński 2016). Dużo rzadsze są badania uwzględniające jednocześnie kilka miast polskich położonych w różnych regionach kraju. Do takowych zaliczyć można wspomnianą już pracę Krystiana Birra (2018), w której przeanalizowano zachowania transportowe mieszkańców Gdańska, Krakowa i Warszawy.

Z uwagi na cel niniejszego badania, jakim jest określenie czynników determinujących wybór samochodu w codziennych podróżach, definicja zachowania transportowego została tutaj ograniczona do wyboru samochodu w opozycji do innych środków lokomocji. Podobne podejście zastosowano w pracy Alego Soltaniego i współautorów (2018), gdzie skoncentrowano się na częstotliwości podróży samochodowych osób starszych z Iranu, a także Szymona Wójcika (2019), który rozważał osobno czynniki determinujące codzienne korzystanie z samochodu lub z transportu publicznego. Należy jednak pamiętać, że w najczęstszym ujęciu modelowanie zachowań transportowych przeprowadza się, biorąc pod uwagę szerszy zbiór dostępnych środków transportu. Przegląd tego rodzaju analiz oferuje np. praca Astrid De Witte i współautorów (2013), w której dodatkowo opisano czynniki determinujące wybór środka transportu i pogrupowano je na: społeczno-demograficzne, przestrzenno-organizacyjne, psychospołeczne oraz na charakterystyki odbywanej podróży.

Z uwagi na ograniczoną liczbę zmiennych dostępnych w analizowanym tutaj zbiorze danych szczególnie ważny jest wpływ czynników społeczno-demograficznych na korzystanie z samochodu.

Wśród nich istotną rolę odgrywa wiek. Badania prowadzone przez Chandrę Bhata (1998) wśród mieszkańców San Francisco Bay Area wykazały, że wiek stanowi istotny czynnik determinujący wykorzystanie samochodu. Zgodnie z tymi analizami zależność między wiekiem a korzystaniem z samochodu ma charakter dodatni, ale jej kierunek zmienia się po osiągnięciu ok. 65. roku życia. Podobnie nieliniową zależność między wiekiem a korzystaniem z transportu prywatnego zidentyfikował Wójcik (2019) w badaniach dla Łodzi.

Istotnym czynnikiem związanym z prawdopodobieństwem wyboru samochodu w codziennych podróżach jest płeć. Interesującą dyskusję w tym zakresie przedstawiają Joachim Scheiner i Christian Holz-Rau (2012), analizując gospodarstwa z różnym poziomem dostępu do samochodu. Ich badania wskazały na preferencję mężczyzn w korzystaniu z tego środka transportu. Jak dowodzą badania Moniki Maciejewskiej i Carme Miralles-Guasch (2020) prowadzone wśród mieszkańców Warszawy, kobiety wykazują większą skłonność do korzystania z transportu publicznego oraz tzw. aktywnych form przemieszczania się mimo dostępności samochodu. Zależność ta może mieć jednak przeciwny kierunek, gdy w gospodarstwie domowym obecne są dzieci w wieku przedszkolnym. Tendencję mężczyzn do posiadania przewagi w wykorzystywaniu samochodu w szerszym ujęciu omawia Caroline Criado Perez (2019, s. 157–161), ujawniając znaczne dysproporcje w dostępie do informacji na temat kobiet w badaniach związanych z motoryzacją. Autorka rozpoczyna od przykładu poświęconych mężczyznom badań komfortu podróżowania samochodem, a kończy na testach zderzeniowych, w których wykorzystuje się manekiny o cechach fizycznych charakterystycznych dla „typowego" mężczyzny.

Status na rynku pracy oraz wynikający z niego pośrednio poziom dochodów to ważne czynniki decydujące zarówno o codziennym korzystaniu z samochodu, jak i o samym fakcie jego posiadania. Badania prowadzone przez Roberta Cervero (2002) wskazywały, że osoby zatrudnione na pełny etat cechuje większe prawdopodobieństwo wyboru samochodu w codziennych przemieszczeniach. Ralph Buehler (2011) dowiódł, że status emeryta zwiększa szanse wykorzystywania transportu publicznego do realizowania codziennych przemieszczeń. Badania Wójcika (2019) pokazały istotną preferencję wyboru transportu publicznego wśród uczniów i studentów. W tej samej pracy uwidoczniono dodatnią zależność między poziomem wykształcenia a regularnym korzystaniem z samochodu. Osoby, które ukończyły edukację na poziomie wyższym, cechowało większe prawdopodobieństwo wyboru tego środka lokomocji w codziennych podróżach w porównaniu z osobami o niższych poziomach wykształcenia. Wpływ dochodu realnego na stopień wykorzystania samochodu badali Joyce Dargay i Mark Hanly (2007), dowodząc, że relacja ta ma charakter dodatni. Podobne wnioski w tym zakresie sformułował Ryuichi Kitamura (2009), analizując dane dla Niderlandów.

Na zachowania transportowe, oprócz charakterystyk samego respondenta, wpływ mają cechy gospodarstwa domowego, w którym zamieszkuje. Frans M. Dieleman, Martin Dijst i Guillaume Burghouwt (2002) wykazali, że obecność w gospodarstwie domowym co najmniej dwu pracujących osób zwiększa szanse na wybór samochodu. Rezultaty analiz prowadzonych przez Cinzie Cirillo i Kaya Axhausena (2002) także wskazują na zwiększanie się prawdopodobieństwa korzystania z samochodu kosztem innych środków lokomocji wraz ze wzrostem liczby mieszkańców gospodarstwa domowego.

Ważną częścią omawianego badania jest uwzględnienie czynników związanych z oceną satysfakcji z jakości powietrza i poziomu hałasu oraz oceną jakości transportu zbiorowego. Jonas De Vos i współautorzy (2016) wskazują, że zależność między zachowaniami transportowymi a odczuwaną satysfakcją stanowi słabo zbadany obszar badawczy z uwagi na powiązanie tych ocen z innymi psychospołecznymi charakterystykami respondenta. Jing Li, Kevin Lo i Meng Guo (2018) podkreślają, że postrzeganie środowiska naturalnego (w tym jakości powietrza) ma wpływ na decyzje transportowe. Junyi Shen, Yusuke Sakata i Yoshizo Hashimoto (2008) uwypuklali rolę świadomości zagrożeń płynących dla środowiska ze strony transportu. Kontekst satysfakcji podkreśla także Magdalena Wyszomirska-Góra (2013), odnosząc się jednak do satysfakcji płynącej z wyboru danego środka transportu, a nie wpływu satysfakcji na ten wybór (zob. też Ye i Titheridge 2017).

Przedstawiony tu przegląd literatury wskazuje na szerokie zastosowanie charakterystyk społeczno-demograficznych w wyjaśnianiu zachowań transportowych. Związek między satysfakcją z jakości różnych aspektów życia w mieście nie jest w piśmiennictwie odpowiednio przedyskutowany,

a dostępne badania koncentrują się raczej na satysfakcji z samej podróży i jakości realizacji przemieszczeń. Stwarza to lukę, którą omówione w tym opracowaniu badanie może w pewnym stopniu wypełnić.

Analizowany obszar

Przeprowadzona analiza dotyczyła wybranych polskich miast wojewódzkich. Było to podyktowane dostępnością danych użytych w badaniu empirycznym, które spośród polskich miast obejmowały tylko: Białystok, Gdańsk, Kraków i Warszawę.

Wymienione miasta zaliczają się do 10 najludniejszych miast Polski. Największa pod tym względem jest Warszawa z populacją liczącą 1 792 718 osób oraz powierzchnią 517 km^2 (według danych Głównego Urzędu Statystycznego, GUS, na dzień 1 stycznia 2021 r.). Drugą lokatę zajmuje Kraków z liczbą ludności równą 779 966 osób i powierzchnią 327 km^2. Gdańsk plasuje się na szóstym miejscu w kraju pod względem liczby ludności (470 805 osób) i siódmym pod względem powierzchni (262 km^2). Ostatnie z analizowanych miast – Białystok – liczy 296 958 mieszkańców, co pod tym względem daje mu 10. lokatę w Polsce. Powierzchnia tego miasta wynosi zaledwie 102 km^2, co sprawia, że w odnośnym rankingu zajmuje ono dopiero 26. miejsce w kraju. Należy dodać, że spośród czterech wskazanych miast Białystok charakteryzuje się największym spadkiem liczby ludności (– 2 osoby/1 tys. mieszkańców w 2020 r.), podczas gdy Warszawa zanotowała największy przyrost (+ 2 osoby/1 tys. mieszkańców w 2020 r.).

Sytuacja finansowa oraz status na rynku pracy to czynniki, które mogą warunkować decyzje transportowe mieszkańców miast. Płace w Warszawie są najwyższe, a ich średni poziom to 7147,46 zł brutto (według danych GUS z 2020 r.). W dalszej kolejności znajdują się: Gdańsk (6490,53 zł), Kraków (6482,24 zł) i Białystok (5126,79 zł). Białystok nie tylko charakteryzuje się najniższym przeciętnym poziomem dochodów spośród rozważanych miast, lecz także ma najwyższą stopę bezrobocia rejestrowanego, które według GUS w 2021 r. wyniosło 6,2%. Wskaźnik ten był ponaddwukrotnie niższy w pozostałych miastach: Gdańsku (3%), Krakowie (2,9%) i Warszawie (1,8%).

Z punktu widzenia celu niniejszego artykułu kluczowe wydaje się spojrzenie na kwestie związane z infrastrukturą transportową i poziomem motoryzacji w badanych miastach. W Warszawie notuje się najwyższą liczbę samochodów osobowych przypadających na 1 tys. mieszkańców (794,5 w 2020 r. według danych GUS). W Krakowie i Gdańsku współczynniki te są zbliżone i wynoszą odpowiednio: 681,1 oraz 662,2. Najniższy poziom motoryzacji obserwuje się w Białymstoku (491,3 samochodu na 1 tys. osób). Należy jednak pamiętać, że wartość współczynnika motoryzacji w Warszawie może być zawyżona, gdyż jest on liczony na podstawie liczby zarejestrowanych samochodów. Oznacza to, że np. firmy leasingujące samochody rejestrują je w stolicy, ale faktycznie pojazdy te mogą być użytkowane w innych miastach.

Ważnym czynnikiem w wyborze środka transportu jest dostępność transportu zbiorowego. W stolicy Polski na 100 km dróg gminnych i powiatowych przypada 9,9 przystanka transportu publicznego (autobusowego lub tramwajowego). W Krakowie stosunek ten wynosi 6,1 przystanka, a w Gdańsku 4,3. W Białymstoku na 100 km dróg gminnych i powiatowych przypada zaledwie 1,9 przystanka transportu zbiorowego (według danych GUS z 2020 r.). Można zatem stwierdzić, że tak zdefiniowana dostępność transportu zbiorowego jest najmniejsza w Białymstoku, a największa w Warszawie.

Przywołane dane wskazują na występowanie istotnych różnic w sytuacji społeczno-gospodarczej oraz infrastrukturalno-organizacyjnej badanych miast. Przeprowadzona w kolejnej sekcji analiza ilościowa pozwoli ocenić, czy różnice te znajdują odzwierciedlenie w skłonności mieszkańców omawianych miast do wykorzystywania samochodu jako środka lokomocji w ich codziennych przemieszczeniach.

Dane i metoda badawcza

Wykorzystane dane

Dostępność danych dotyczących zachowań transportowych w Polsce jest niska. Badania tego rodzaju są prowadzone doraźnie, a ich zakres, metodyka i poziom szczegółowości są zróżnicowane i zależne od oddolnie zdefiniowanych celów badania. Nie ma zatem opracowanej uniwersalnej metodyki, która określałaby niezbędny zakres tego rodzaju badań, co zapewniłoby ich porównywalność zarówno w poszczególnych okresach, jak i między poszczególnymi regionami. Sytuacja ta jest zastanawiająca w kontekście zapisów Ustawy z dnia 16 grudnia 2010 r. o publicznym transporcie zbiorowym, która zobowiązuje jednostki samorządu terytorialnego do tworzenia planu zrównoważonego rozwoju publicznego transportu zbiorowego jako warunku koniecznego umożliwiającego prowadzenie na terenie danej jednostki przewozów użyteczności publicznej (Krzymuski 2016). W treści wspomnianej ustawy wprost wskazano, że plany transportowe powinny zawierać element badania „preferencji dotyczących wyboru rodzaju środków transportu". Naturalną konsekwencją takiego zapisu powinno być zaproponowanie zunifikowanej metodyki badawczej, której przyjęcie pozwoliłoby, w dłuższym okresie, nie tylko na analizę zachowań transportowych na poziomie ogólnokrajowym, lecz także na ocenę skali wykluczenia transportowego.

Należy wskazać, że pewne rekomendacje w zakresie prowadzenia badania zachowań transportowych w Polsce zostały sformułowane przez Główny Urząd Statystyczny w ramach *Badania pilotażowego zachowań komunikacyjnych ludności w Polsce* (GUS 2015). Jednym z tych zaleceń było cykliczne kontynuowanie tego rodzaju analiz oraz ujęcie ich w programie badań statystycznych statystyki publicznej od roku 2018 (tamże, s. 153). Niestety zgodnie z informacjami zamieszczonymi w *Biuletynie Informacji Publicznej GUS* (2022) takie badanie nie zostało przewidziane do finansowania i realizacji w latach 2018–2022. Fakt ten utrudnia ocenę bieżących zachowań transportowych Polaków i sprawia, że jedyne dane o tym zjawisku na poziomie ogólnopolskim pochodzą ze wspomnianego badania pilotażowego przeprowadzonego w 2015 roku.

Biorąc pod uwagę fakt, że zachowania transportowe ludności ulegają zmianom z biegiem lat (zob. np. Wójcik 2020, s. 124–125), ocena aktualnych zachowań transportowych powinna uwzględniać możliwie najświeższe dane. Z tego powodu w niniejszej pracy wykorzystano zbiór danych pozyskanych w ramach badania *Perception Survey on the Quality of Life (QoL) in European Cities 2019* na zlecenie Komisji Europejskiej. W ramach badania zebrano informacje dotyczące jakości życia wśród mieszkańców 83 europejskich miast. Wśród nich znalazły się cztery polskie miasta: Białystok, Gdańsk, Kraków i Warszawa. W każdej z tych czterech lokalizacji wylosowano reprezentatywną próbę 700 respondentów. Dane zostały pozyskane za pomocą specjalnego i wstępnie przetestowanego kwestionariusza badawczego z zastosowaniem metody CATI (*computer-assisted telephone interview* – wspomagany komputerowo wywiad telefoniczny). Właściwe badanie kwestionariuszowe prowadzone było w czerwcu, wrześniu i październiku 2019 roku.

Omawiana baza danych zawiera informacje dotyczące społeczno-demograficznych charakterystyk respondentów oraz ich satysfakcji z wybranych aspektów życia w mieście. W tabeli 1 zaprezentowano zmienne użyte w dalszych analizach empirycznych w podziale na poszczególne miasta. Uwzględniono także informację o nazwie zmiennej w modelu oraz treść pytania z kwestionariusza, z którym jest związana.

Wśród respondentów dominowały kobiety (52,1%). Większość ankietowanych osób deklarowała aktywny status na rynku pracy (67,7%), który najsilniej widoczny był wśród mieszkańców Białegostoku. Drugą grupę stanowili emeryci, a kolejne: osoby bezrobotne oraz uczniowie i studenci. Proporcje poszczególnych grup nieznacznie różniły się między poszczególnymi miastami. Większość badanych uznała satysfakcję z sytuacji finansowej swojego gospodarstwa domowego za umiarkowaną (57,6%). Niską ocenę tego zjawiska zadeklarowało 27,3% ankietowanych, a wysoką – 15,1%. Nieco ponad jedna trzecia badanych miała wyższe wykształcenie (34%). Odsetek ten był najniższy wśród ankietowanych z Białegostoku (29,9%). Przeciętny wiek respondentów to niespełna 47 lat (± 17,3 roku). Najmłodsze osoby w próbie były w wieku 15 lat, a najstarsze – 91 lat. Przeciętne gospodarstwo domowe liczyło 2,7 osoby (± 1,1). Najmniejsze gospodarstwa były jednoosobowe, a najliczniejsze obejmowały 6 osób (łącznie z osobą ankietowaną).

Tab. 1. Charakterystyka próby badawczej

Nazwa zmiennej	Pytanie	Możliwe odpowiedzi*	Białystok	Gdańsk	Kraków	Warszawa	Razem
			Udziały [%]				
Zmienna objaśniana	Z jakiego środka transportu najczęściej korzystasz w „typowym” dniu?	Samochód	53,0	49,5	45,5	42,6	47,6
		Inne	47,0	50,5	54,5	57,4	52,4
mężczyzna	Jaka jest Twoja płeć?	Kobieta	51,4	52,4	51,9	52,9	52,1
		Mężczyzna	48,6	47,6	48,1	47,1	47,9
ryn_prac	Jaki jest Twój status na rynku pracy?	Zatrudnienie	71,2	66,6	66,5	66,8	67,7
		Emerytura	16,7	20,6	21,0	22,5	20,2
		Studia/szkoła	5,0	5,6	4,4	3,6	4,7
		Bezrobocie	7,1	7,2	8,1	7,1	7,4
syt_fin	Jak oceniasz satysfakcję z sytuacji finansowej swojego gospodarstwa domowego?	Brak/niska	29,7	24,0	28,7	26,7	27,3
		Umiarkowana	55,2	59,7	56,1	59,3	57,6
		Wysoka	15,1	16,3	15,2	14,0	15,1
wykszt_wyż	Czy posiadasz wyższe wykształcenie?	Nie	70,1	65,1	63,9	64,9	66,0
		Tak	29,9	34,9	36,1	35,1	34,0
sat_powiet	Czy jesteś usatysfakcjonowany(a) z jakości powietrza w Twoim mieście?	Nie	11,6	23,3	82,3	49,6	41,7
		Tak	88,4	76,7	17,7	50,4	58,3
sat_hałas	Czy jesteś usatysfakcjonowany(a) z poziomu hałasu w Twoim mieście?	Nie	20,4	33,0	53,0	52,1	39,6
		Tak	79,6	67,0	47,0	47,9	60,4
sat_trans	Czy jesteś usatysfakcjonowany(a) z jakości transportu publicznego w Twoim mieście?	Nie	15,4	13,7	19,1	16,4	16,2
		Tak	84,6	86,3	80,9	83,6	83,8
trans_cena	Czy transport publiczny w Twoim mieście jest przystępny cenowo?	Nie	17,3	16,0	45,3	25,6	26,1
		Tak	82,7	84,0	54,7	74,4	73,9
trans_bezp	Czy transport publiczny w Twoim mieście jest bezpieczny?	Nie	7,7	6,7	8,6	8,6	7,9
		Tak	92,3	93,3	91,4	91,4	92,1
trans_dost	Czy transport publiczny w Twoim mieście jest łatwo dostępny?	Nie	11,8	8,3	15,9	10,1	11,5
		Tak	88,2	91,7	84,1	89,9	88,5
trans_punkt	Czy transport publiczny w Twoim mieście jest punktualny?	Nie	19,8	35,3	29,9	19,9	26,2
		Tak	80,2	64,7	70,1	80,1	73,8
		Statystyka					
wiek	Jaki jest Twój wiek? [lata]	Średnia	46,1	46,6	46,5	47,8	46,7
		Odch. stand.	16,7	17,4	17,9	17,3	17,3
		Minimum	15	15	15	15	15
		Maksimum	90	91	91	91	91
rozm_gd	Ile osób zamieszkuje w Twoim gospodarstwie domowym? [osoby]	Średnia	2,7	2,8	2,7	2,6	2,7
		Odch. stand.	1,1	1,2	1,1	1,1	1,1
		Minimum	1	1	1	1	1
		Maksimum	6	6	6	6	6

* W przypadku zmiennych kategorialnych niektóre kategorie zostały ze sobą połączone i przedstawione w postaci, w jakiej uwzględniono je w modelu ekonometrycznym opisanym w kolejnej sekcji artykułu. Zabieg agregacji pozwolił na uniknięcie problemu rzadkich danych (zob. Gruszczyński 2012, s. 149–154) oraz ułatwił interpretację wyników końcowych.

Źródło: opracowanie własne.

Wśród czynników dotyczących odczuwanego poziomu satysfakcji z wybranych charakterystyk otoczenia, które zamieszkują respondenci, rozważono dwie zmienne, które mogą mieć szczególny związek z ich zachowaniami transportowymi ze względu na to, że odnoszą się do efektów zewnętrznych powodowanych przez transport zmotoryzowany. Pierwszą z nich była ocena satysfakcji z jakości powietrza w mieście, która u ponad połowy badanych (58,3%) wypadła pozytywnie. Aż 88,4% mieszkańców Białegostoku jest zadowolonych z jakości powietrza w swoim mieście. Najgorzej jakość powietrza ocenili mieszkańcy Krakowa (17,7% odpowiedzi satysfakcjonujących). Drugim aspektem środowiskowym podlegającym ocenie był poziom hałasu. Jako satysfakcjonujący oceniło go 60,4% badanych. Najmniejszą dokuczliwość hałasu deklarowali białostocczanie (79,6% ocen pozytywnych), a największą – krakowianie (47%).

Ważną rolę w kształtowaniu wyboru środka transportu odgrywa ocena jakości transportu publicznego. W badanych miastach satysfakcję z ogólnej jakości transportu zbiorowego zadeklarowało 83,8% mieszkańców. Tym razem najwyższy odsetek ocen pozytywnych zaobserwowano w Gdańsku (86,3), a najniższy – w Krakowie (80,9). Niespełna trzy czwarte ankietowanych (73,9%) odpowiedziało twierdząco na pytanie o przystępność cenową transportu publicznego. Najwyższy odsetek ocen pozytywnych odnotowano w Gdańsku (84), a najniższy – w Krakowie (54,7). Wśród badanych dominował pogląd o wysokim bezpieczeństwie podróży środkami transportu publicznego (92,1% ocen twierdzących). Najlepiej zjawisko to oceniają gdańszczanie (92,3%), a najgorzej – mieszkańcy Krakowa i Warszawy (91,4%). Dostępność transportu publicznego także została oceniona pozytywnie (88,5%). Najniższy odsetek ocen twierdzących zaobserwowano w Krakowie (84,1), a najwyższy – w Gdańsku (91,7). Punktualność transportu publicznego została oceniona nieco niżej niż jego dostępność (73,8%). Wysoką ocenę punktualności zadeklarowali mieszkańcy Białegostoku (80,2%) i Warszawy (80,1%), a niską – mieszkańcy Gdańska (64,7%).

Metoda badawcza

W badaniu wykorzystano dwa rodzaje modeli mikroekonometrycznych odnoszących się do binarnej zmiennej zależnej. W przyjętym tutaj podejściu zmienna zależna ma charakter dwumianowy ($y \in \{0,1\}$). Przyjmuje ona dla i-tego respondenta wartość 1 (wybór samochodu) z prawdopodobieństwem p_i oraz wartość 0 (wybór innego niż samochód środka transportu) z prawdopodobieństwem $1 - p_i$. Prawdopodobieństwo to jest zależne od wartości K zmiennych objaśniających (x_i) oraz zestawu estymowanych parametrów (β):

$$p_i = F(\beta_0 + \sum_{k=1}^{K} \beta_k x_{ik}) \tag{1}$$

gdzie $F(\cdot)$ oznacza pewną funkcję matematyczną, a β_0 stanowi wyraz wolny.

Jedną z najczęściej stosowanych funkcji łączących prawdopodobieństwo z regresorami jest dystrybuanta rozkładu logistycznego. W tym przypadku wzór (1) przyjmuje następującą postać (zob. np. Gruszczyński 2012, s. 80–82):

$$p_i = \frac{exp\left(\beta_0 + \sum_{k=1}^{K} \beta_k x_{ik}\right)}{1 + exp\left(\beta_0 + \sum_{k=1}^{K} \beta_k x_{ik}\right)} \tag{2}$$

Zapis ten jest równoważny z:

$$logit(p_i) = \ln\left(\frac{p_i}{1 - p_i}\right) = \beta_0 + \sum_{k=1}^{K} \beta_k x_{ik} \tag{3}$$

Powyższa specyfikacja nosi nazwę modelu logitowego, a jej parametry estymowane są metodą największej wiarygodności.

Chcąc uwzględnić w modelu mikroekonometrycznym zróżnicowanie preferencji wśród mieszkańców poszczególnych miast, należy rozważyć jego wielopoziomową specyfikację (MLM) (zob. np. Hox i in. 2018, s. 103–113). W niniejszej pracy zidentyfikowano dwa poziomy analizy, z których pierwszy odpowiadał indywidualnym respondentom, a drugi – miastom, w których zamieszkują. Założono także, że na drugim poziomie występują wyłącznie wyrazy wolne. W tym przypadku wzór (3) uległ przekształceniu do następującej postaci:

$$logit(p_{ij}) = \beta_0 + \sum_{k=1}^{K} \beta_k x_{ik} + u_j \tag{4}$$

gdzie $u_j \sim N(0, \sigma_u^2)$ stanowi tzw. efekt grupowy/losowy (*random effect*), a p_{ij} oznacza wybór samochodu przez *i*-tego respondenta zamieszkałego w *j*-tym mieście. Wariancja efektów losowych σ_u^2 jest estymowana wraz z pozostałymi parametrami modelu i pozwala na ocenę zróżnicowania preferencji w wyborze środka lokomocji wśród osób zamieszkujących w danym mieście.

Wyniki

Zachowania transportowe deklarowane przez mieszkańców miast

Do kluczowych wątków omawianego badania zaliczyć można opinie mieszkańców miast odnośnie do jakości i organizacji transportu zbiorowego, a także oceny satysfakcji z jakości powietrza oraz poziomu hałasu w mieście. Najistotniejszej informacji dostarcza jednak odpowiedź na pytanie dotyczące środka transportu, z jakiego korzystają respondenci w „typowym" dniu. W tabeli 2 przedstawiono udziały poszczególnych rodzajów środków lokomocji wykorzystywanych przez mieszkańców czterech badanych miast w codziennych podróżach.

Tab. 2. Udziały procentowe poszczególnych rodzajów środków transportu wykorzystywanych w codziennych podróżach przez mieszkańców badanych miast

Środek transportu	Białystok	Gdańsk	Kraków	Warszawa	Razem
	Udziały [%]				
Samochód	53,0	49,6	45,5	42,6	47,6
Miejski transport publiczny	15,0	20,5	21,1	24,1	20,2
Pieszo	13,0	11,9	12,6	13,4	12,8
Rower	11,0	8,4	11,5	10,4	10,3
Motocykl	5,6	5,8	6,9	5,9	6,1
Pociąg	1,5	3,1	2,3	3,0	2,5
Inny	0,9	0,7	0,1	0,6	0,5

Źródło: opracowanie własne.

Wśród wykorzystywanych środków lokomocji zdecydowanie dominuje samochód. Jego największe użycie zaobserwować można u mieszkańców Białegostoku, którzy realizują ponad połowę swoich przemieszczeń (53%) w ten sposób. Najniższy udział podróży samochodowych zaobserwowano w Warszawie (42,6%). Wynik ten jest zgodny z rezultatami otrzymanymi przez Bartosza Bartosiewicza i Iwonę Pielesiak (2019), którzy stosując dane GUS ze wspomnianego wcześniej badania pilotażowego zachowań transportowych w Polsce, wykazali, że w miastach powyżej 100 tys. mieszkańców odsetek podróży samochodowych wynosi ok. 50. Drugim najczęściej wykorzystywanym środkiem lokomocji jest miejski transport publiczny, do którego można zaliczyć miejskie autobusy, tramwaje oraz metro. Nieco ponad jedna piąta mieszkańców badanych miast realizuje w ten sposób swoje codzienne podróże. Największy udział tego środka lokomocji zanotowano w Warszawie (24,1%), a najmniejszy – w Białymstoku (15%). Wynik ten nie jest zaskakujący, zważywszy na bogatą ofertę transportu publicznego dostępną w stolicy kraju oraz fakt, że to w Warszawie przeznacza się najwyższy odsetek środków budżetowych na transport publiczny (16 w 2018 r.). W pozostałych analizowanych miastach wyniósł on odpowiednio: 10 w Gdańsku oraz 9 w Krakowie i Białymstoku (Dybalski 2018).

Należy wspomnieć, że otrzymane wyniki różnią się od rezultatów badań prowadzonych w stolicy w ramach Barometru Warszawskiego. W edycji z listopada 2019 r. wskazano, że jedynie 21% badanych zadeklarowało codzienne lub prawie codzienne korzystanie z samochodu w charakterze kierowcy, a 55% – regularne korzystanie z autobusów, tramwajów lub metra. Tak znaczne

rozbieżności między wynikami badań mogą wynikać z przyjętej metodyki badawczej. W procesie pozyskiwania danych użytych w tabeli 2 osoby ankietowane pytane były o to, z jakiego środka transportu najczęściej korzystają w „typowym" dniu, natomiast w Barometrze Warszawskim respondenci udzielali odpowiedzi na pytanie o częstotliwość wykorzystywania poszczególnych środków transportu w ciągu ostatnich trzech miesięcy. Rozbieżności opisywanych wyników stanowią dodatkowy argument przemawiający za koniecznością standaryzacji metodyki badań zachowań transportowych w Polsce, która omawiana była we wcześniejszych sekcjach niniejszego artykułu.

Wyniki Barometru Warszawskiego ujawniają ponadto, że 33% badanych korzysta z samochodu (prywatnego lub służbowego) mniej niż raz w tygodniu lub mniej niż raz w miesiącu, co pokazuje, że wysoki współczynnik motoryzacji notowany w stolicy nie idzie w parze z regularnością korzystania z samochodu mimo jego dostępności. Rezygnacja z użytkowania samochodu może być z jednej strony przypisana dobremu funkcjonowaniu transportu publicznego w Warszawie (90% ankietowanych ocenia go pozytywnie). Z drugiej strony wysokie zatłoczenie transportowe może zniechęcać do korzystania z tego środka lokomocji, co potwierdza fakt wskazania przez 44% respondentów potrzeby zmniejszenia korków jako najważniejszej sprawy do rozwiązania w stolicy.

Podróże piesze stanowią trzeci najczęściej występujący sposób przemieszczania się. Ich najwyższy odsetek zaobserwowano w Warszawie (13,4), a najniższy – w Gdańsku (11,9). Podróże rowerowe odpowiadają za nieco ponad 10% przejazdów wykonywanych przez mieszkańców badanych miast. Największa popularność roweru została odnotowana w Krakowie (11,5%), a najmniejsza – w Gdańsku (8,4%). Niewielki odsetek przemieszczających się używa motocykla (6,1%). Rozwiązanie to jest najczęściej stosowane w Krakowie (6,9%), a najrzadziej – w Białymstoku (5,6%). Do słabiej wykorzystywanych środków transportu zaliczyć należy kolej. Jej udział w codziennych przemieszczeniach mieszkańców badanych miast stanowił jedynie 2,5%. Największy udział podróży koleją występuje w Warszawie (3%), a najmniejszy – w Białymstoku (1,5%).

Mimo że Białystok charakteryzuje się najwyższym udziałem podróży samochodowych spośród badanych miast, nie przekłada się to na wskaźniki zatłoczenia transportowego. Analizując dane dotyczące zjawiska kongestii publikowane przez firmę TomTom (TomTom Traffic Index 2021), można zauważyć, że spośród czterech uwzględnionych miast największym zatłoczeniem charakteryzuje się Kraków (drugie miejsce wśród polskich miast, zaraz za Łodzią). Dalej plasują się kolejno: Warszawa, Gdańsk[1] i Białystok, zajmując w rankingu krajowym odpowiednio 4., 7. i 10. miejsce.

Przedstawione tu rozważania potwierdzają znaczący udział transportu samochodowego w przemieszczeniach mieszkańców analizowanych miast Polski. Obserwacja ta stanowi poparcie dla wymienionej we wstępie artykułu potrzeby przenalizowania czynników determinujących korzystanie z samochodu. W przypadku opisanego dalej badania empirycznego szczególny nacisk został położony na zależność między satysfakcją z jakości powietrza i poziomu hałasu oraz oceną jakości transportu zbiorowego a decyzjami transportowymi mieszkańców.

Determinanty wyboru samochodu w codziennych podróżach – analiza mikroekonometryczna

Na podstawie przygotowanej bazy danych dokonano estymacji dwóch rodzajów modeli logitowych (zwykły model logitowy – LM i wielopoziomowy model logitowy – MLM), z których każdy uwzględniał podstawową (bazową) specyfikację oraz jej rozszerzony wariant zawierający zmienne dotyczące odczuwanej przez mieszkańców satysfakcji z wybranych aspektów życia w mieście oraz ich oceny jakości transportu zbiorowego. Wyniki estymacji przedstawiono w tabeli 3. Należy wskazać, że wielkości prób estymacyjnych są mniejsze niż podstawowa próba badawcza dostępna w zbiorze danych z uwagi na braki odpowiedzi na niektóre pytania kwestionariusza. Wszystkie obliczenia zostały przeprowadzone w programie Stata 17.

Przedstawione w tabeli 3 wyniki modelowania wskazują na istotną rolę czynników związanych z oceną jakości funkcjonowania transportu zbiorowego oraz odczuwaną satysfakcją z jakości powietrza i poziomu hałasu w mieście. Kierunki wpływu tych zmiennych na badane zjawisko są poprawne z teoretycznego punktu widzenia, a ich dołączenie do modeli wyraźnie obniżyło wartości kryteriów informacyjnych AIC (*Akaike information criterion* – kryterium informacyjne Akaikego) i BIC

[1] Należy podkreślić, że w raporcie TomTom Traffic Index 2021 statystyka zatłoczenia transportowego dla Gdańska jest szacowana łącznie z Gdynią i Sopotem w ramach metropolii trójmiejskiej.

Tab. 3. Wyniki estymacji modeli logitowych

Zmienna	Model bazowy LM		Model bazowy MLM		Model rozszerzony LM		Model rozszerzony MLM	
	β	SE	*β*	SE	*β*	SE	*β*	SE
wiek	0,048***	0,018	0,047***	0,017	0,062***	0,020	0,061***	0,014
*wiek * wiek*	–0,001**	0,000	–0,001***	0,000	–0,001***	0,000	–0,001***	0,000
mężczyzna	0,100	0,080	0,098*	0,052	0,103	0,089	0,103**	0,051
ryn_prac† *(emerytura)*	–0,320*	0,178	–0,301	0,183	–0,256	0,202	–0,246	0,187
ryn_prac† *(studia/ szkoła)*	–1,096***	0,250	–1,115***	0,189	–1,033***	0,271	–1,036***	0,206
ryn_prac† *(bezrobocie)*	–0,460***	0,155	–0,454***	0,090	–0,403**	0,165	–0,400***	0,077
syt_fin‡ *(umiarkowana)*	0,126	0,092	0,132	0,090	0,027	0,105	0,032	0,104
syt_fin‡ *(wysoka)*	0,224*	0,128	0,224***	0,051	0,199	0,141	0,204***	0,053
wykszt_wyż	0,120	0,084	0,135**	0,065	0,131	0,094	0,136***	0,050
rozm_gd	0,094**	0,038	0,092**	0,042	0,085**	0,042	0,085***	0,026
sat_powiet					0,252***	0,095	0,218	0,266
sat_hałas					0,193**	0,095	0,181***	0,014
sat_trans					–0,249*	0,135	–0,248***	0,041
trans_cena					–0,113	0,105	–0,122*	0,072
trans_bezp					0,350*	0,179	0,349***	0,082
trans_dost					–0,102	0,151	–0,101	0,220
trans_punkt					–0,098	0,107	–0,098	0,085
β_0	–1,427***	0,393	–1,413***	0,434	–1,791***	0,485	–1,753***	0,399
σ_u^2			0,019*	0,012			0,005	0,017
N	2698		2698		2203		2203	
LogLik	–1814,81		–1811,41		–1468,05		–1467,90	
AIC	3651,62		3628,82		2972,10		2941,80	
BIC	3716,53		3646,52		3074,65		2958,90	
LR (MLM vs. LM)	–		6,806		–		0,291	
p-val (LR)	–		0,005		–		0,295	
Pseudo-R2	0,028		0,030		0,036		0,036	

Uwagi: W tabeli podano odporne na heteroskedastyczność wartości błędów standardowych (SE).
† Kategorią bazową dla zmiennej *ryn_prac* jest kategoria (*zatrudnienie*).
‡ Kategorią bazową dla zmiennej *syt_fin* jest kategoria (*brak/niska*).
* $p < 0,1$; ** $p < 0,05$; *** $p < 0,01$.

Źródło: opracowanie własne.

(*Bayesian information criterion* – bayesowskie kryterium informacyjne), co świadczy na korzyść rozszerzonych specyfikacji modeli. Widoczny jest także nieznaczny wzrost wartości Pseudo-R2 McFaddena, stanowiącego miarę ogólnej jakości modelu[2]. Specyfikacje wielopoziomowych modeli logitowych zawierają dodatkowo wariancję efektu losowego (σ_u^2), która pozwala na uwzględnienie w modelu homogeniczności preferencji wyboru samochodu wśród mieszkańców poszczególnych miast. Statystyczną istotność efektu losowego można zweryfikować poprzez wykonanie testu ilorazu wiarygodności (LR), którego statystykę oraz empiryczny poziom istotności również przedstawiono w tabeli 3 [LR (MLM vs. LM)]. Wynik testu wskazuje na statystyczną istotność efektu losowego w modelu bazowym oraz brak tej istotności w modelu rozszerzonym. W obu przypadkach model

[2] Wartości Pseudo-R2 McFaddena dla wszystkich wariantów modeli zaprezentowanych w tabeli 3 mogą sprawiać wrażenie niskich, ale jest to sytuacja typowa w modelach mikroekonometrycznych mimo poprawnej specyfikacji modelu (zob. np. Gruszczyński 2012, s. 80).

zawierający efekt losowy wyraźnie obniżał wartości kryteriów informacyjnych. Próbując wytłumaczyć brak istotności statystycznej efektu losowego w modelu rozszerzonym, można domniemywać, że homogeniczność preferencji wyboru samochodu przez mieszkańców danego miasta wynika z ich oceny jakości powietrza i poziomu hałasu, a także oceny jakości transportu zbiorowego wyrażonej poprzez zmienne dołączone do modelu w specyfikacji rozszerzonej, lub jest z tymi ocenami skorelowana. Należy też zauważyć, że wynik testu LR nie jest rozstrzygający co do wyboru najlepszej postaci modelu. Obliczone kryteria informacyjne AIC i BIC jednoznacznie wskazują na model MLM w wariancie rozszerzonym jako najlepszy ze statystycznego punktu widzenia[3]. Biorąc ten fakt pod uwagę, zdecydowano o uznaniu rozszerzonej specyfikacji modelu MLM jako modelu końcowego i o jej ostatecznej interpretacji.

Z uwagi na nieliniowość zastosowanych modeli logitowych interpretacja ich parametrów jest ograniczona do kierunku zależności między zmienną zależną a regresorem (znak parametru). Aby umożliwić zinterpretowanie wyników w kategoriach zmiany prawdopodobieństwa wyboru samochodu, obliczono wartości uśrednionych efektów krańcowych (*average marginal effects*, AME) (zob. np. Heinen i Chatterjee 2015). Wartości AME mówią o tym, jak krańcowy przyrost zmiennej objaśniającej (lub zmiana jej wartości z 0 na 1 w przypadku zmiennych kategorialnych) wpłynie na prawdopodobieństwo przyjęcia wartości 1 przez zmienną objaśnianą [Pr(Y=1)] (Gruszczyński 2012, s. 83–85). Obliczone na podstawie rozszerzonej specyfikacji wielopoziomowego modelu logitowego uśrednione efekty krańcowe zostały przedstawione w tabeli 4.

Tab. 4. Uśrednione efekty krańcowe

Zmienna	AME
wiek†	–
*wiek * wiek*†	–
mężczyzna	0,025
ryn_prac† *(emeryt)*	–0,059
ryn_prac† *(student/uczeń)*	–0,233
ryn_prac† *(bezrobotny)*	–0,096
syt_fin‡ *(umiarkowana)*	0,008
syt_fin‡ *(wysoka)*	0,049
wykszt_wyż	0,032
rozm_gd	0,020
sat_powiet	0,052
sat_hałas	0,043
sat_trans	–0,059
trans_cena	–0,029
trans_bezp	0,082
trans_dost	–0,024
trans_punkt	–0,023
β_0†	–
$\sigma^2_{u\dagger}$	–

† Dla nieliniowych zależności (*wiek*) oraz dla wyrazu wolnego i dla wariancji efektu losowego nie oblicza się efektów krańcowych.

Źródło: opracowanie własne.

Wyniki przeprowadzonego modelowania wskazują na ważną rolę czynników społeczno-demograficznych w wyjaśnianiu skłonności do regularnego korzystania z samochodu przez mieszkańców

[3] Warto wspomnieć, że wśród testowanych specyfikacji rozważano estymację osobnych modeli logitowych dla poszczególnych miast oraz modelu łącznego uwzględniającego fakt zamieszkiwania respondenta w danym mieście w formie zestawu zmiennych zero-jedynkowych. Wszystkie te specyfikacje cechowały się znacznie gorszymi wartościami użytych mierników statystycznych, w związku z czym nie zostały przedstawione w treści artykułu.

badanych miast. Wpływ wieku respondenta miał charakter nieliniowy (paraboliczny w kształcie odwróconej litery „U”) i osiągał maksimum dla wartości 40–45 lat, co oznacza, że przed osiągnięciem tego wieku prawdopodobieństwo wykorzystania samochodu stopniowo wzrasta, a po jego osiągnięciu zaczyna maleć. Podobny kształt zależności między wiekiem a prawdopodobieństwem codziennego lub prawie codziennego korzystania z samochodu otrzymał Wójcik (2019) w badaniach prowadzonych wśród mieszkańców Łodzi. Wartość maksymalna paraboli osiągnięta została w tamtym przypadku dla grupy wiekowej 35–44 lata. Warto przypomnieć, że zbliżony efekt spadku wykorzystania samochodu w starszych grupach wiekowych został odnotowany w pracy Bhata (1998), przy czym szczyt intensywności użytkowania tego środka lokomocji występował wśród osób w wieku 65 lat. Zależność ta może być z jednej strony tłumaczona zarówno spadkiem całościowej mobilności w wyniku obniżania się potrzeb transportowych wraz z wiekiem. Z drugiej strony może być ona związana ze zmianą zachowań transportowych seniorów w kierunku większego wykorzystania transportu publicznego wynikającą m.in. z coraz mniejszej zdolności do prowadzenia pojazdów (zob. Lucas, Archilla, Papacostas 2007).

Zróżnicowanie płci istotnie determinuje szanse wyboru samochodu wśród mieszkańców badanych miast. Mężczyzn cechuje większe w przybliżeniu o 0,03 prawdopodobieństwo wyboru samochodu jako środka lokomocji w porównaniu z kobietami. Wynik ten jest zgodny z kierunkiem zależności zidentyfikowanym w przeglądzie literatury (zob. Scheiner i Holz-Rau 2012; Criado Perez 2019, s. 157–161). Warto podkreślić, że w badaniu testowano dodatkowo interakcję płci z faktem obecności dzieci w gospodarstwie domowym, którą postulowało badanie Maciejewskiej i Miralles-Guasch (2020), efekt ten nie był jednak istotny statystycznie.

Status na rynku pracy stanowi ważny czynnik wyjaśniający prawdopodobieństwo wyboru samochodu jako środka lokomocji. Kategorią bazową było w omawianym badaniu zatrudnienie. W związku z tym można stwierdzić, że osoby przebywające na emeryturze cechuje mniejsze w przybliżeniu o 0,06 prawdopodobieństwo korzystania z samochodu niż osoby zatrudnione (zob. Buehler 2011), a osoby studiujące lub uczące się w porównaniu z zatrudnionymi – prawdopodobieństwo niższe w przybliżeniu o 0,23. W obu przypadkach efekt ten można częściowo tłumaczyć zniżkami w transporcie publicznym przysługującymi tym grupom. Ponadto wśród osób uczących się mniejsza może być dostępność samochodu lub prawa jazdy, głównie z przyczyn ekonomicznych (zob. Wójcik 2019). W grupie emerytów otrzymany efekt można tłumaczyć spadkiem mobilności wynikającym z braku konieczności realizowania codziennych dojazdów do pracy. Podobnie da się wyjaśnić rezultat otrzymany dla osób bezrobotnych, wśród których prawdopodobieństwo wykorzystania samochodu było niższe o 0,096 w porównaniu z osobami zatrudnionymi. Zarówno w grupie emerytów, jak i osób bezrobotnych czynnik ekonomiczny ograniczający dostępność samochodu może stanowić dodatkowe wytłumaczenie zidentyfikowanej w modelu zależności.

Wraz z polepszeniem się sytuacji finansowej osób badanych obserwowano wzrost skłonności do wyboru samochodu w codziennych przemieszczeniach. Rezultat ten odpowiada wynikom otrzymanym przez Bhata (1997) w analizach zachowań transportowych mieszkańców bostońskiego obszaru metropolitalnego. Podobną relację zidentyfikował Eduardo Alcantara de Vasconcellos (2005) wśród mieszkańców São Paulo, podkreślając, że niski dochód sprzyja spadkowi ogólnej mobilności oraz ogranicza dostęp do samochodu. Dodatni efekt miało także posiadanie wykształcenia wyższego, które zwiększało prawdopodobieństwo wyboru samochodu o mniej więcej 0,03 w stosunku do niższych poziomów edukacji. Analogiczne wyniki dotyczące wpływu wykształcenia na korzystanie z samochodu uzyskali Dargay i Hanly (2007) dla Wielkiej Brytanii oraz Kitamura (2009) dla Niderlandów. Podobny efekt obserwowany był w badaniach prowadzonych w Łodzi (Wójcik 2019).

Oprócz cech osobowych badanych na ich wybory transportowe wpływ mają charakterystyki gospodarstwa domowego, w którym zamieszkują. W prezentowanym badaniu wykorzystano informację o wielkości gospodarstwa domowego mierzonej liczbą osób, które je tworzą. Otrzymane wyniki wskazują na liniowy charakter tej zależności. Wzrost wielkości gospodarstwa domowego o jedną osobę powoduje zwiększenie prawdopodobieństwa korzystania z samochodu w przybliżeniu o 0,02. Otrzymany rezultat jest zgodny co do kierunku zależności z wynikami badań prowadzonych przez Cirillo i Axhausena (2002) w Belgii i Niemczech.

Ważnym wątkiem badania była weryfikacja występowania zależności między poziomem satysfakcji z wybranych charakterystyk otoczenia, które zamieszkują respondenci, a ich wyborami transportowymi. Osoby wyrażające satysfakcję z jakości powietrza w mieście cechowało wyższe o mniej więcej 0,05 prawdopodobieństwo korzystania z samochodu w porównaniu z tymi, które takiej satysfakcji nie odczuwały. Podobnie dodatni efekt był obserwowany w przypadku oceny satysfakcji z poziomu hałasu. Mieszkańców usatysfakcjonowanych poziomem hałasu w mieście cechowało wyższe o mniej więcej 0,04 prawdopodobieństwo korzystania z samochodu. Pewnym wytłumaczeniem tego zjawiska może być fakt, że osoby usatysfakcjonowane poziomem efektów zewnętrznych transportu, który odczuwają, nie widzą potrzeby zmiany swoich nawyków transportowych. Ujemny wpływ na korzystanie z samochodu zaobserwowano u osób wyrażających ogólną satysfakcję z funkcjonowania transportu zbiorowego w mieście. Mieszkańców tych cechuje niższe o mniej więcej 0,06 prawdopodobieństwo korzystania z samochodu od osób, które nie deklarowały takiej satysfakcji.

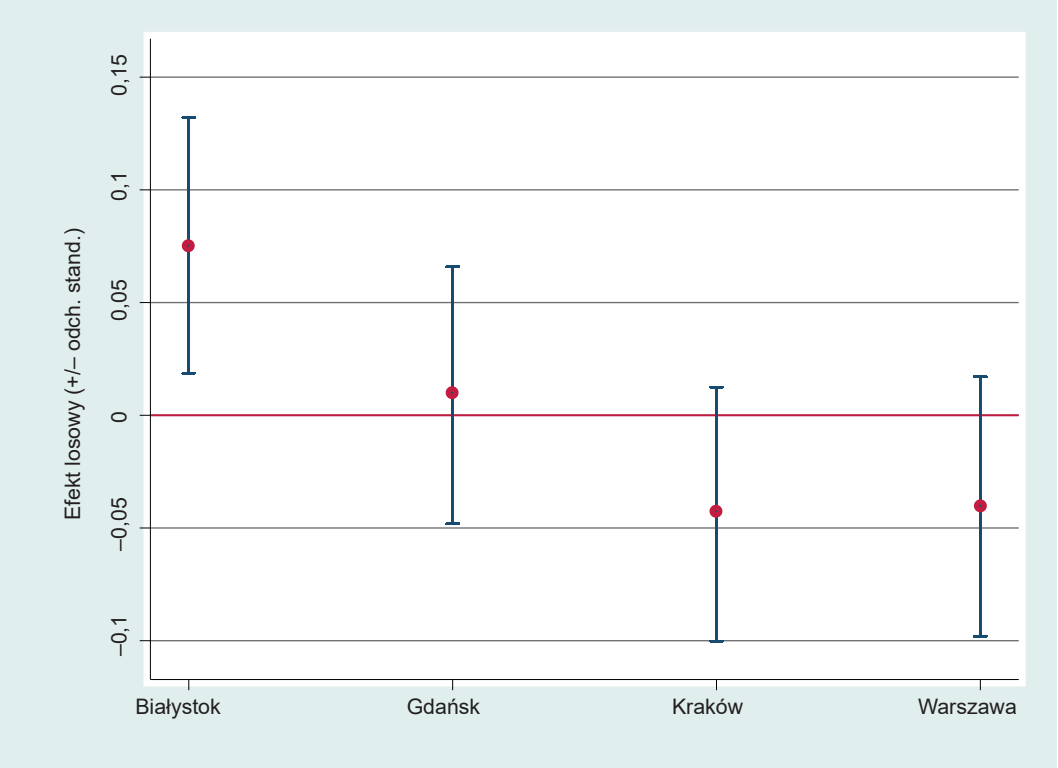

Ryc. 1. Efekty losowe dla poszczególnych miast

Źródło: opracowanie własne.

Ostatnim zestawem zmiennych uwzględnionym w analizie są czynniki związane z poszczególnymi cechami funkcjonowania transportu publicznego w mieście zamieszkania respondenta. Osoby, które stwierdzają, że transport publiczny w ich mieście jest przystępny cenowo, charakteryzuje niższe o mniej więcej 0,03, a osoby twierdzące, że transport zbiorowy jest bezpieczny – wyższe o mniej więcej 0,08 prawdopodobieństwo korzystania z samochodu w porównaniu z osobami, które są przeciwnego zdania. Wynik ten jest nieintuicyjny, gdyż wzrost poczucia bezpieczeństwa podczas podróżowania transportem publicznym powinien zachęcać do wyboru tego środka lokomocji kosztem samochodu. Analiza jest tym trudniejsza, że nie do końca wiadomo, jak ankietowani rozumieli samo określenie „bezpieczeństwo", które może się odnosić zarówno do liczby wypadków drogowych, jak i zgoła innych zjawisk, takich jak kradzieże w transporcie publicznym. Rezultat ten można spróbować wytłumaczyć faktem, że miejski transport zbiorowy jest na ogół odbierany przez mieszkańców jako bezpieczny środek lokomocji, bez względu na to, czy z niego korzystają czy nie. Zakładając, że bezpieczeństwo rozumiane jest jako zmniejszanie się liczby wypadków, można

się odwołać do badań dotyczących jakości transportu publicznego, które prowadzili Juan de Oña, Esperanza Estévez i Rocío de Oña (2020) wśród hiszpańskich użytkowników samochodów. Wyniki tych analiz wskazały, że kierowcy samochodów spośród wielu cech charakteryzujących transport zbiorowy najwyżej oceniają jego bezpieczeństwo w zakresie zdarzeń drogowych. Biorąc pod uwagę kierunek zależności zidentyfikowany w omawianym tutaj badaniu, można rozważyć alternatywną interpretację tego wyniku. Otóż wyższa ocena bezpieczeństwa transportu zbiorowego może być powiązana z oceną ogólnego poziomu bezpieczeństwa w ruchu drogowym. W ten sposób skłonność do wzrostu wykorzystania jakiegokolwiek środka transportu mogłaby ulec zwiększeniu, co naturalnie dotyczyłoby także przemieszczeń samochodem.

Pozytywne oceny dostępności oraz punktualności transportu zbiorowego w mieście negatywnie wpływają na chęć korzystania z samochodu, jakkolwiek efekty te nie są statystycznie istotne w rozważanych modelach.

Korzystając z własności wielopoziomowego modelu logitowego, oszacowano wartości efektów losowych dla poszczególnych miast, które zostały zilustrowane na rycinie 1. Wynika z niej, że mieszkańcy Białegostoku przejawiają większą skłonność do korzystania z samochodu niż mieszkańcy pozostałych rozważanych w badaniu miast. Nieznacznie dodatni efekt widoczny jest dla Gdańska. Natomiast mieszkańcy Krakowa i Warszawy wykazują negatywną skłonność do użytkowania samochodu na podobnym poziomie. Warto zauważyć, że szczególnie w przypadku Białegostoku obliczony efekt losowy koresponduje z charakterystyką tego miasta opisaną wcześniej, wskazującą na najmniejszą dostępność transportu zbiorowego spośród badanych miast.

Wnioski

Celem niniejszego artykułu było określenie zestawu czynników determinujących prawdopodobieństwo wyboru samochodu jako środka podróży najczęściej wykorzystywanego w codziennych przemieszczeniach. Postawiony cel został osiągnięty z wykorzystaniem danych z badania kwestionariuszowego dotyczącego jakości życia w mieście zebranych przez Eurostat oraz modeli mikroekonometrycznych.

Otrzymane wyniki są zgodne z oczekiwaniami, jakie wynikały z przeprowadzonego przeglądu literatury. W szczególności wyniki te zachowują zgodność z rezultatami uzyskanymi przez Wójcika (2019, 2020) odnośnie do Łodzi, mimo że zostały wygenerowane na podstawie odmiennych zbiorów danych.

Ważnym wątkiem prowadzonych analiz było uwzględnienie w modelach zmiennych związanych z odczuwaną jakością powietrza oraz poziomem hałasu w mieście i oceną funkcjonowania transportu publicznego. Wprowadzenie tych zmiennych do modeli poprawiło ich specyfikacje ze statystycznego i teoretycznego punktu widzenia. Ta część analizy wykazała, że wysoka ocena jakości powietrza w mieście oraz przekonanie o relatywnie niskim natężeniu hałasu dodatnio wpływa na prawdopodobieństwo korzystania z samochodu w codziennych przemieszczeniach. Można zatem domniemywać, że osoby, dla których poziom zanieczyszczenia powietrza i hałas w mieście nie są dokuczliwe, nie widzą potrzeby rezygnacji z samochodu na korzyść innych środków transportu. Respondentów odczuwających satysfakcję z ogólnej jakości usług transportu publicznego cechuje mniejsze prawdopodobieństwo korzystania z samochodu, co pozwala rekomendować stałe podnoszenie standardu obsługi transportem zbiorowym jako sposób na zniechęcenie mieszkańców miast do wyboru samochodu w codziennych przemieszczeniach. Odnosi się to szczególnie do ceny, ale i do dostępności oraz punktualności transportu zbiorowego (choć dwa ostatnie efekty nie cechowały się statystyczną istotnością w omawianym badaniu).

Przeprowadzone badanie wskazało także na możliwość wykorzystania wielopoziomowych modeli logitowych w modelowaniu prawdopodobieństwa wyboru samochodu jako środka transportu. Podejście takie preferowane było przy zastosowanych miarach statystycznych, choć nie przełożyło się to na wzrost jakości dopasowania modeli. Niezaprzeczalnym atutem tych metod jest możliwość obliczenia efektów losowych dla poszczególnych jednostek terytorialnych, ze wskazaniem, jaki wpływ na szanse wyboru samochodu ma homogeniczność preferencji mieszkańców danych miast.

Przeprowadzona analiza podlegała ograniczeniom wynikającym przede wszystkim ze stosunkowo niewielkiego zasobu zmiennych definiujących respondenta i jego gospodarstwo domowe.

Należy wskazać tu szczególnie brak informacji o dostępności samochodów w danym gospodarstwie, która jest niezwykle ważnym czynnikiem determinującym możliwość używania tego środka transportu. Ciekawym wzbogaceniem przeprowadzonej analizy może być uwzględnienie większej liczby miast, a także rozszerzenie struktury wielopoziomowej na inne rodzaje agregatów (np. gospodarstwo domowe, województwo). Tego rodzaju udoskonalenia wymagają jednak wyższej jakości danych, najlepiej zbieranych na poziomie ogólnopolskim z zachowaniem metodyki pozwalającej na dokonanie porównań międzynarodowych.

Podziękowania

Autor artykułu pragnie wyrazić podziękowania za wsparcie finansowe udzielone przez Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny Uniwersytetu Łódzkiego w ramach programu dofinansowania prac badawczych młodych naukowców.

Literatura

Banister, D., 1994, „Equity and acceptability questions in internalising the social costs of transport", w: *Internalising the Social Costs of Transportation* (s. 153–171), OECD European Conference of Ministers of Transport, Paris.

Bartosiewicz, B., Pielesiak, I., 2019, „Spatial patterns of travel behaviour in Poland", *Travel Behaviour and Society*, t. 15, s. 113–122.

Beim, M., Błażeczek, A., Dąbrowska, A., Dębiak, P., Olczyk, A., 2019, „Badania dostępności publicznego transportu zbiorowego w podregionie pilskim", *Prace Komisji Geografii Komunikacji PTG*, t. 22, nr 4, s. 95–118.

Bhat, C., 1997, „Work travel mode choice and number of non-work commute stops", *Transportation Research Part B: Methodological*, t. 31, nr 1, s. 41–54.

Bhat, C., 1998, „Analysis of travel mode and departure time choice for urban shopping trips", *Transportation Research Part B: Methodological*, t. 32, nr 6, s. 361–371.

Birr, K., 2018, „Mode choice modelling for urban areas", *Technical Transactions. Czasopismo Techniczne*, t. 6, s. 67–77.

Braun Kohlová, M., 2009, *Everyday Travel Mode Choice and its Determinants: Trip Attributes Versus Lifestyle*, Benátky: UK FSV Institut sociologických studií.

Buehler, R., 2011, „Determinants of transport mode choice: A comparison of Germany and the USA", *Journal of Transport Geography*, t. 19, nr 4, s. 644–657.

Biuletyn Informacji Publicznej GUS, 2022, https://bip.stat.gov.pl/dzialalnosc-statystyki-publicznej/program-badan-statystycznych (dostęp: 8.03.2022).

GUS, 2015, *Badanie pilotażowe zachowań komunikacyjnych ludności w Polsce – etap III raport końcowy*, Jachranka: Centrum Badań i Edukacji Statystycznej Głównego Urzędu Statystycznego.

Cervero, R., 2002, „Built environments and mode choice: Toward a normative framework", *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, t. 7, nr 4, s. 265–284.

Christiansen, P., Loftsgarden, T., 2011, *Drivers Behind Urban Sprawl in Europe*, Institute of Transport Economics (TØI) Report, 1136, Oslo.

Clark, B., Chatterjee, K., Melia, S., 2016, „Changes to commute mode: The role of life events, spatial context and environmental attitude", *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, t. 89, s. 89–105.

Cirillo, C., Axhausen, K., 2002, *Comparing Urban Activity Travel Behaviour*, Transportation Research Board – working paper, Washington.

Criado Perez, C., 2019, *Invisible Women: Data Bias in a World Designed for Men*, New York: Abrams Press.

Danae Sp. z o.o., 2019, *Barometr Warszawski – listopad 2019*.

Dargay, J., Hanly, M., 2007, „Volatility of car ownership, commuting mode and time in the UK", *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, t. 41, nr 10, s. 934–948.

De Oña, J., Estévez, E., De Oña, R., 2020, „Perception of public transport quality of service among regular private vehicle users in Madrid, Spain", *Transportation Research Record*, t. 2674, nr 2, 036119812090709.

De Vos, J., Mokhtarian, P.L., Schwanen, T., Van Acker, V., Witlox, F., 2016, „Travel mode choice and travel satisfaction: Bridging the gap between decision utility and experienced utility", *Transportation*, t. 43, nr 5, s. 771–796.

De Witte, A., Hollevoet, J., Dobruszkes, F., Hubert, M., Macharis, C., 2013, „Linking modal choice to motility: A comprehensive review", *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, nr 49, s. 329–341.

De Witte, A., Macharis, C., 2010, „Commuting to Brussels: How attractive is «free» public transport?", *Brussel Studies*, nr 37, s. 1–17.

Dieleman, F.M., Dijst, M., Burghouwt, G., 2002, „Urban form and travel behaviour: Micro-level household attributes and residential context", *Urban Studies*, t. 39, nr 3, s. 507–527.

Dybalski, J., 2018, „Ranking miast. Warszawa liderem finansowania transportu. Poznań goni", https://www.transport-publiczny.pl/mobile/ranking-miast-warszawa-liderem-finansowania-transportu-poznan-goni-58326.html (dostęp: 22.03.2022).

Gadziński J., 2016, „Wpływ dostępności transportu publicznego na zachowania transportowe mieszkańców – przykład aglomeracji poznańskiej", „*Prace Komisji Geografii Komunikacji PTG*, t. 19, nr 1, s. 31–42.

Gadziński, J., Beim M., 2009, „Dostępność przestrzenna lokalnego transportu publicznego w Poznaniu", *Transport Miejski i Regionalny*, nr 5, s. 10–16.

Gruszczyński, M. (red.), 2012, *Mikroekonometria. Modele i metody analizy danych indywidualnych*, Warszawa: Wolters Kluwer Polska.

Heinen, E., Chatterjee, K., 2015, „The same mode again? An exploration of mode choice variability in Great Britain using the National Travel Survey", *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, t. 78, s. 266–282.

Hox, J.J., Moerbeek, M., van de Schoot, R., 2018, *Multilevel Analysis: Techniques and Applications* (wyd. 3), New York: Routledge.

Jaśkiewicz, M., Besta, T., 2014, „Heart and mind in public transport: Analysis of motives, satisfaction and psychological correlates of public transportation usage in the Gdańsk–Sopot–Gdynia Tricity Agglomeration in Poland", *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, t. 26, cz. A, s. 92–101.

Jończy, R., Śleszyński, P., Dolińska, A., Ptak, M., Rokitowska-Malcher, J., Rokita-Poskart, D., 2021, „Environmental and economic factors of migration from urban to rural areas: Evidence from Poland", *Energies*, t. 14, nr 24, 8467.

Kalkowski, K., Włuka, E., 2021, *Prędkości komunikacyjne tramwajów w wybranych polskich miastach*, Gdańsk: Puls Gdańska.

Kitamura, R., 2009, „A dynamic model system of household car ownership, trip generation, and modal split: Model development and simulation experiment", *Transportation*, t. 36, nr 6, s. 711–732.

Klimczak, W., Kubiński, G., Sikora-Wiśniewska, E., 2017, *Wykluczenie społeczne w Polsce – wybrane zagadnienia*, Wrocław: Exante.

Krzymuski, M., 2016, „Charakter prawny planu transportowego", *Transport Miejski i Regionalny*, nr 1, s. 11–16.

Kucharski, R., Kulpa, T., Szarata, A., 2016, „Model wyboru środka transportu w dojazdach do i z pracy w Warszawie", *Transport Miejski i Regionalny*, nr 8, s. 20–25.

Kurnicki, K., 2020, „How to park a car? Immobility and the temporal organization of parking practices", *Mobilities*, t. 15, nr 5, s. 708–724.

Li, J., Lo, K., Guo, M., 2018, „Do socio-economic characteristics affect travel behavior? A comparative study of low-carbon and non-low-carbon shopping travel in Shenyang city, China", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, t. 15, nr 7, 1346

Lucas, T., Archilla, A., Papacostas, C., 2007, „Mode choice behavior of elderly travelers in Honolulu, Hawaii", *Transportation Research Record: Journal of the Transportation Research Board*, t. 2013, s. 71–79.

Maciejewska, M., Miralles-Guasch, C., 2020, „Evidence of gendered modal split from Warsaw, Poland", *Gender, Place & Culture*, t. 27, nr 6, s. 809–830.

Mattioli, G., 2017, „«Forced car ownership»' in the UK and Germany: Socio-spatial patterns and potential economic stress impacts", *Social Inclusion*, t. 5, nr 4, S. 147–160.

NIK, 2017, *System gospodarowania przestrzenią gminy jako dobrem publicznym – Informacja o wynikach kontroli*, Warszawa: Najwyższa Izba Kontroli.

Rosik, P., Pomianowski, W., Kołoś, A., Guzik, R., Goliszek, S., Stępniak, M., Komornicki, T., 2018, „Dostępność gmin transportem autobusowym", *Prace Komisji Geografii Komunikacji PTG*, t. 21, nr 1, s. 54–64.

Santos, G., Maoh, H., Potoglou, D., von Brunn, T., 2013, „Factors influencing modal split of commuting journeys in medium-size European cities", *Journal of Transport Geography*, t. 30, s. 127–137.

Scheiner, J., Holz-Rau, C., 2012, „Gendered travel mode choice: A focus on car deficient households", *Journal of Transport Geography*, t. 24, s. 250–261.

Schwanen, T., Dijst, M., Dieleman, F.M., 2002, „A microlevel analysis of residential context and travel time", *Environment and Planning A: Economy and Space*, t. 34, s. 1487–1507.

Shen, J., Sakata, Y., Hashimoto, Y., 2008, „Is individual environmental consciousness one of the determinants in transport mode choice?", *Applied Economics*, t. 40, nr 10, s. 1229–1239.

Smagacz-Poziemska, M., Bierwiaczonek, K., 2022, „Playing locally but commuting to a better school: Urban planning and education policies in parental involvement practices and local community formation", *East European Politics and Societies*, t. 36, nr 2, 088832542110071.

Soltani, A., Pojani, D., Askari, S., Masoumi, H.E., 2018, „Socio-demographic and built environment determinants of car use among older adults in Iran", *Journal of Transport Geography*, t. 68, s. 109–117

Taylor, Z., 1999, *Przestrzenna dostępność miejsc zatrudnienia, kształcenia i usług a codzienna ruchliwość ludności wiejskiej*, Prace Geograficzne IGiPZ PAN, 171, Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN.

TomTom Traffic Index, 2021, https://www.tomtom.com/en_gb/traffic-index/poland-country-traffic (dostęp: 22.02.2022).

Tyrinopoulos, Y., Antoniou, C., 2013, „Factors affecting modal choice in urban mobility", *European Transport Research Review*, t. 5, nr 1, s. 27–39.

Urbanek, A., 2021, „Potential of modal shift from private cars to public transport: A survey on the commuters' attitudes and willingness to switch – A case study of Silesia Province, Poland", *Research in Transportation Economics*, t. 85, 101008.

Ustawa z dnia 16 grudnia 2010 r. o publicznym transporcie zbiorowym, Dz.U. z 2011 r., nr 5, poz. 13, z późn. zm.

Van, H.T., Choocharukul, K., Fujii, S., 2014, „The effect of attitudes toward cars and public transportation on behavioral intention in commuting mode choice – A comparison across six Asian countries", *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, t. 69, s. 36–44.

Vasconcellos, E.A., 2005, „Urban change, mobility and transport in São Paulo: three decades, three cities", *Transport Policy*, t. 12, nr 2, s. 91–104.

Wójcik, S., 2019, „The determinants of travel mode choice: The case of *Łódź*, Poland", *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, nr 44, s. 93–101.

Wójcik, S., 2020, *Determinanty zachowań transportowych mieszkańców Łodzi*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Wyszomirska-Góra, M., 2013, „Psychologiczne determinanty wyboru środka transportu w codziennych podróżach miejskich", *Transport Miejski i Regionalny*, nr 1, s. 4–9.

Ye, R., Titheridge, H., 2017, „Satisfaction with the commute: The role of travel mode choice, built environment and attitudes", *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, t. 52, s. 535–547.

Zhao, Z., Lao, X., Gu, H., Yu, H., Lei, P., 2021, „How does air pollution affect urban settlement of the floating population in China? New evidence from a push-pull migration analysis", *BMC Public Health*, t. 21, 1696.

Struktura przestrzenna targów mody w Polsce skierowanych do indywidualnych odbiorców

Studia Regionalne i Lokalne
Nr 3(89)/2022
© Autorzy 2022
ISSN 1509-4995
E-ISSN 2719-8049
doi: 10.7366/1509499538905

Dominika Hołuj
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Studiów Miejskich, ul. Rakowicka 27, 31-510 Kraków;
e-mail. holujd@uek.krakow.pl; ORCID: 0000-0001-8532-4052

Monika Murzyn-Kupisz
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, ul. Gronostajowa 7, 30-387 Kraków; email. monika.murzyn-kupisz@uj.edu.pl; ORCID: 0000-0002-8482-970X

Streszczenie

Oprócz tradycyjnych targów mody rozumianych jako imprezy o specjalistycznym, branżowym charakterze adresowane do wąskiego grona odbiorców biznesowych, w ostatnich latach w Polsce, zwłaszcza w dużych miastach, rośnie popularność wydarzeń modowych o charakterze targów B2C (*business-to-consumer*) będących okazją do bezpośredniego nabywania odzieży pozwalającej na wyrażanie kulturowej dystynkcji, ale także przyjemnego spędzenia czasu wolnego, nawiązywania i wzmacniania więzi społecznych oraz pokazywania się na miejskiej scenie. Imprezy te doskonale wpisują się w szersze zjawiska występujące we współczesnych miastach, takie jak festiwalizacja przestrzeni miejskiej, rozwój gospodarki doświadczeń i ekologizacja konsumpcji. Celem artykułu jest pokazanie skali tego zjawiska w kontekście polskim. Proponując jego systematyzację według rodzaju wydarzeń oraz miejsc, w których się odbywają, pokazano międzymiejską i wewnątrzmiejską specyfikę przestrzenną modowych imprez targowych o charakterze B2C w zależności od ich typu, zwracając uwagę na główne ośrodki oraz istotne czynniki i uwarunkowania ich lokalizacji.

Słowa kluczowe

moda, targi mody, targi B2C, geografia mody, gospodarka doświadczeń, ekologizacja konsumpcji

The Spatial Structure of Individual Consumer-Oriented Fashion Fairs in Poland

Abstract

Apart from traditional fashion trade fairs understood as specialist events addressed to a limited number of business clients, a growing popularity of B2C fashion fairs has been observed in recent years in Poland, in particular in large cities. Such events provide opportunities for purchasing unique clothing, offering possibilities for cultural distinction but also for spending leisure time, engaging in social interactions, and participating in urban arenas. They are in line with broader phenomena such as the festivalisation of urban space, the development of the experience economy, and the ecologisation of consumption. The aim of this article is to show the scope of this phenomenon in the Polish context. Proposing a typology according to this sort of fashion events as well as places where they occur, the authors attempt to show the intraurban and interurban specificity of fashion fairs, pointing to main centres and important factors of their location.

Keywords

fashion, fashion fairs, B2C fairs, geography of fashion, experience economy, the ecologisation of consumption

Wstęp

Moda, zarówno rozumiana szeroko – jako powszechnie przyjęty w danym czasie lub miejscu trend estetyczno-artystyczny związany ze sposobem ubierania się i wyglądem, jak i wąsko – jako ubiory wraz z dodatkami oraz sposoby korzystania z nich (Kawamura 2005; Hendrykowski 2013),

jest projektowana, produkowana, promowana, oferowana i dostrzegana w określonych przestrzeniach, a jej zaistnienie, widoczność i możliwości nabycia są zróżnicowane przestrzennie (Currid 2007; Arnold 2009; Potvin 2009; Williams, Currid-Halkett 2011; Sark, Bélanger-Michaud 2016; Crewe 2017; Gilbert, Casadei 2020). Moda jako sektor pojawiła się relatywnie niedawno w ramach polskich badań na temat kreatywnej gospodarki i zawodów twórczych (Stachowiak, Tomczak 2015; Wojnar 2016; Murzyn-Kupisz, Działek 2017). Wcześniej tematyka ta była marginalnie obecna w dociekaniach geograficznych z zakresu geografii przemysłu, skupiających się przede wszystkim na większych przedsiębiorstwach oraz uwarunkowaniach ekonomicznych łańcucha produkcji odzieżowej, a nie na szerszym symbolicznym i ekonomicznym oddziaływaniu tego sektora, związanym z rolą wzornictwa w jego funkcjonowaniu. Tradycyjne miejsca sprzedaży wytworów przemysłu odzieżowego w Polsce były natomiast od dawna przedmiotem zainteresowania geografii w ramach dociekań z zakresu geografii handlu (Zuzańska-Żyśko, Sitek 2011; Dzieciuchowicz 2013; Twardzik 2014; Kaczmarek, Karczewicz 2018).

Sprzedaż odzieży detalicznym odbiorcom zawsze łączyła się jednak nie tylko ze stałymi punktami handlowymi i usługowymi, lecz także z wydarzeniami o charakterze targowym i kiermaszowym. Choć według *Słownika języka polskiego* PWN[1] powinno się czynić rozróżnienie między targami jako „wystawą krajową lub międzynarodową dającą przegląd eksponatów z różnych dziedzin produkcji", czyli wydarzeniami o specjalistycznym, profesjonalnym charakterze, a kiermaszami polegającymi na „zorganizowanej specjalnie sprzedaży pewnego rodzaju artykułów", współcześnie określenia „targi mody" używa się bardzo często w odniesieniu do imprez targowych nakierowanych na pojedynczych nabywców detalicznych (tzw. B2C – *business-to-consumer*). Tego typu targi, nierzadko o charakterze cyklicznym, stały się w ostatnich latach bardzo popularne, szczególnie w największych miastach w Polsce. Nie tylko uzupełniają one i poszerzają stałą ofertę handlową w tych ośrodkach, lecz także stanowią popularne, cieszące się zainteresowaniem miejsca spotkań, wyrażania tożsamości i spędzania czasu wolnego, wzbogacając miejską gospodarkę doświadczeń i tworząc rodzaj scen miejskich, atrakcyjnych dla określonych grup społecznych i zawodowych (Smętkowski, Celińska-Janowicz, Wojnar 2019). Ich analiza może tym samym wpisywać się z jednej strony w badania promocyjnej roli wydarzeń, z drugiej zaś ich funkcji jako efemerycznych, trzecich miejsc interakcji międzyludzkich, nawiązywania i wzmacniania relacji społecznych (Oldenburg 1999) czy profesjonalnego gwaru dla przedstawicieli kreatywnych zawodów (Murzyn-Kupisz, Działek 2021).

Mimo akcentowania faktu, że branża odzieżowa jest tym sektorem, dla którego targi są szczególnie istotne (Smalec, Mróz-Gorgoń 2015; PIPT 2020), fenomen ten nie doczekał się do tej pory głębszych analiz, zwłaszcza w zakresie uwarunkowań przestrzennych organizowania tego typu imprez, ani w kontekście polskim, ani międzynarodowym. Dotychczasowe badania targów mody w Polsce są rzadkie i obejmują głównie: studium przypadku Łódź Fashion Week jako wydarzenia biznesowego (Cudny, Rouba 2012), analizę źródeł informacji o wydarzeniach targowych (Smalec, Mróz-Gorgoń 2015) oraz publikacje dotyczące funkcjonowania poszczególnych terenów targowych w określonych ośrodkach miejskich bez wyraźnego ukierunkowania na modę. Nawet jednak w przypadku targów mody o charakterze B2B (Gębarowski 2010), oprócz raportów branżowych wskazujących na podstawowe dane, takie jak liczba wystawców oraz liczba uczestników (PIPT 2020)[2], brak porównawczych, aktualnych analiz jakościowych. Może to częściowo wynikać z faktu, że w kontekście polskim tego typu imprezy cieszą się w ostatnich latach mniejszym zainteresowaniem przedsiębiorców, projektantów i firm z sektora odzieżowego (informacje uzyskane w ramach wywiadów z projektantami i producentami odzieży w 2020 i 2021 r.), w przeciwieństwie do imprez nakierowanych na promocję i sprzedaż indywidualnym klientom, które stały się, jak już wspomniano, istotnym aspektem miejskiej (weekendowej) oferty spędzania czasu wolnego i nawiązywania relacji między projektantami i producentami odzieży (zwłaszcza małymi lub debiutującymi firmami) a ich docelowymi odbiorcami. W literaturze zagranicznej, mimo akcentowania potrzeby badań

[1] https://sjp.pwn.pl/ (dostęp: 9.09.2022).

[2] W opracowaniu Polskiej Izby Przemysłu Targowego za 2019 r. wśród dużych, profesjonalnych imprez targowych w kategorii „Tekstylia, odzież, moda" wymienionych jest siedem wydarzeń, w tym zaledwie cztery istotnie skupione na odzieży i modzie: wiosenna i jesienna edycja targów mody w Poznaniu, targi ślubne w Kielcach oraz targi Kids' Time w Kielcach (PIPT 2020, s. 23).

nad wpływem wydarzeń, w tym wydarzeń modowych, na miasta (Moeran, Strandgaard Pedersen 2011; Liberato, Barros e Mendes, Liberato 2020), także dominują analizy tygodni mody (*fashion weeks*) lub studia przypadków największych targów B2B z tej branży w czołowych światowych stolicach mody (Skov 2006; Chilese, Russo 2008; Entwistle, Rocamora 2011; Skov, Meier 2011; Bruzzi, Church Gibson 2013; Williams, Laing, Frost 2014). Natomiast brak publikacji obrazujących w sposób całościowy charakter, występowanie oraz przestrzenny zasięg organizacji targów mody o charakterze B2C w różnych skalach przestrzennych, w tym w skali pojedynczych krajów.

Ze względu na tę lukę badawczą celem niniejszego artykułu jest zatem analiza fenomenu targów mody o charakterze B2C w skali Polski, ze zwróceniem uwagi na zróżnicowanie przestrzenne intensywności zjawiska (miasta lub miejscowości oraz miejsca ich skupienia), rodzaj imprez (jakiego typu odzież i związane z nią akcesoria są promowane i sprzedawane) oraz charakter przestrzeni wykorzystywanych do organizacji targów mody (typ miejsc i obiektów służących jako przestrzeń targowa). Autorki dążyły tym samym do odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

- Jakiego typu targi mody ukierunkowane na indywidualnego konsumenta organizowane były w Polsce w 2019 r. (ostatnim do tej pory pełnym roku, w którym nie obowiązywały ograniczenia organizacji imprez masowych związane z pandemią COVID-19)?
- W jakich miejscowościach organizowane były te targi?
- Jakiego typu przestrzenie służyły jako miejsca ich organizacji?
- Czy występują w tym zakresie jakieś prawidłowości przestrzenne, zwłaszcza powiązania między charakterem targów a lokalizacją i cechami miejsc ich organizacji?

Rozważania prowadzone w ramach artykułu mają na celu poszerzenie dotychczasowego spojrzenia na obecność miejsc sprzedaży mody w przestrzeni polskich miast. Akcentują potrzebę rozwinięcia badań geograficznych z zakresu geografii mody (Potvin 2009; Crewe 2017; Patchett, Williams 2021) o nowe, aktualne zjawiska na pograniczu geografii i *fashion studies*, wymykające się prostej klasyfikacji jako analizy sektora odzieżowego, sektora kreatywnego czy handlu w miastach, w przypadku wydarzeń modowych usytuowane także na styku tych dociekań oraz rozważań dotyczących istotności wydarzeń (*event studies*) i działalności kreatywnych dla współczesnych miast (Getz 2007; Moeran, Strandgaard Pedersen 2011), w tym fenomenu festiwalizacji przestrzeni miejskiej (Cudny 2016).

Targi mody o charakterze B2C jako specyficzny rodzaj wydarzeń modowych

Badania fenomenu zaplanowanych wydarzeń, ich organizacji oraz wpływu na jednostki terytorialne, mające na celu pozyskanie wiedzy oraz rozpoznanie prawidłowości ich organizacji (*event studies*), akcentują ich wielowymiarowy, potencjalny wpływ społeczno-ekonomiczny (Richards, Marques, Mein 2015). Obejmuje on zarówno korzyści i oddziaływanie o charakterze osobistym, jednostkowym i indywidualnym w odniesieniu do pojedynczych uczestników, jak i ich szersze oddziaływanie o charakterze społecznym, kulturowym, politycznym, ekonomicznym, środowiskowym czy wizerunkowym (Getz 2007). Podkreślając, że wydarzenie następuje w określonej przestrzeni i czasie, a zarazem tworzy specyficzny, godny zauważenia kontekst jej doświadczania, Donald Getz (2007, s. 18) rozróżnia aż 15 typów wydarzeń. Targi mody wpisują się w nie i sytuują na pograniczu czterech, którymi są: 1) wydarzenia biznesowe i branżowe; 2) wystawy i pokazy dla konsumentów; 3) wydarzenia artystyczne i rozrywkowe; 4) wydarzenia rekreacyjne. Wychodząc z tej perspektywy, targi skierowane głównie do indywidualnych odbiorców (B2C) można zdefiniować jako wydarzenie modowe o charakterze targowym, które jest: 1) zaplanowane i zrealizowane w określonym czasie (zdefiniowany czas rozpoczęcia i zakończenia, określony czas trwania); 2) promowane z wyprzedzeniem; 3) zorganizowane w określonym miejscu; 4) o charakterze publicznym, ogólnodostępne (bezpłatnie lub za opłatą).

Tak rozumiane targi mody mogą być zróżnicowane m.in. pod względem rodzaju oferowanej odzieży i dodatków (np. targi mody: wytwarzanej krajowo, produkowanej w zrównoważony sposób, ślubnej, dziecięcej itp.), skali (liczby: wystawców, odwiedzających – uczestników i nabywców), charakteru podmiotu je organizującego, prestiżu wydarzenia (odzwierciedlonego m.in. w zasięgu cenowym oferowanych produktów i miejscu jego organizacji), zasięgu (lokalne lub krajowe) oraz

częstotliwości organizacji (wydarzenia cykliczne lub jednorazowe, w przypadku tych pierwszych liczba wydarzeń w roku).

Jednocześnie tego typu targi mody są jednym z wielu wydarzeń związanych z modą, organizowanych we współczesnych miastach (Williams i in. 2014; Aiello i in. 2016; Liberato i in. 2020). W ośrodkach będących istotnymi skupiskami placówek edukacyjnych (Hołuj, Murzyn-Kupisz 2021), miejsc projektowania, produkcji lub sprzedaży mody odbywa się wiele imprez, które można rozumieć jako wydarzenia modowe (*fashion event*). Po pierwsze, są to rozmaite specjalistyczne wydarzenia branżowe, takie jak tygodnie mody (*fashion week*), profesjonalne targi mody – stwarzające możliwość nawiązania kontaktów handlowych dla podmiotów z tego sektora (B2B), czy specjalistyczne pokazy mody. Po drugie, wydarzenia modowe, zwłaszcza w przestrzeni dużych miast, mogą przybierać rozmaite, inne formy i być nakierowane nie tylko na specjalistycznych odbiorców biznesowych, lecz także stanowić część oferty handlowej oraz spędzania czasu wolnego w mieście, stając się istotnym aspektem gospodarki doświadczeń. Wśród tego typu wydarzeń, oprócz targów mody o charakterze B2C, mogą się znaleźć zarówno te o przeważającym komercyjnym charakterze (np. imprezy związane z otwieraniem nowych placówek handlowych, premiery kolekcji ubiorów), których celem jest wypromowanie i sprzedaż produktów określonej marki czy placówki handlowej, jak i wydarzenia nakierowane głównie na tworzenie wartości kulturowych (np. wystawy dotyczące mody w muzeach; zob. Murzyn-Kupisz, Hołuj 2022), akcentujące kwestie społeczne (np. charytatywne aukcje mody) lub dające możliwość integracji określonej grupy osób (np. wydarzenia dla fanów pewnej subkultury). W literaturze wyróżnia się także tzw. wydarzenia „na pograniczu" mody (*borderline fashion events*), w ramach których moda sama w sobie nie jest najważniejszym aspektem, jednak odgrywa bardzo istotną i widoczną rolę (np. ceremonie wręczenia nagród filmowych lub naukowych o krajowym lub międzynarodowym zasięgu, śluby i inne imprezy okolicznościowe, w których uczestniczą celebryci oraz członkowie elit, wykorzystanie odniesień do ubioru i mody w treści wydarzeń kulturalnych, takich jak wystawy, spektakle i rekonstrukcje historyczne) (Williams i in. 2014).

Wydarzeniom modowym przyświecają różnorakie cele i spełniają one różne funkcje (ekonomiczne, kulturowe, społeczne) oraz mają odmienne znaczenie dla poszczególnych uczestników rynku mody. Służą promocji (organizatora, uczestników, określonego produktu, miejsca lub miasta), są miejscem akcentowania trendów i innowacji oraz tworzenia powiązań branżowych, formalnej i nieformalnej wymiany informacji (profesjonalnego gwaru) (Murzyn-Kupisz, Działek 2021) i ustalania hierarchii w branży (*field-configuring event*) (Skov, Meier 2011). Są zatem zróżnicowane pod względem docelowych lub głównych grup odbiorców (masowe, elitarne, specjalistyczne, skierowane do pewnej społeczności lub subkultury) (Skov 2006; Entwistle, Rocamora 2011; Skov, Meier 2011; Williams i in. 2014; Smalec, Mróz-Gorgoń 2015; Pinchera, Rinallo 2021; Liberato i in. 2020). W badaniach dotyczących obecności mody w miastach uwypukla się też istotność dużych, profesjonalnych wydarzeń modowych, zarówno jako wydarzeń handlowych, jak i składowych gospodarki kreatywnej – wydarzeń kulturalnych podkreślających wizerunek i promujących dane miasto. Gaetano Aiello i współautorzy (2016) wskazują przy tym na wielość powiązań wydarzeń modowych z miejscami ich organizacji. Z jednej strony określona przestrzeń staje się tłem dla pokazywanej lub sprzedawanej mody oraz służy jej legitymizacji, przydaje prestiżu, podkreśla unikatowy charakter, jakość czy autentyczność. Z drugiej strony pokazywana, doświadczana i oferowana odzież może w ramach wydarzeń modowych wchodzić w swoisty „dialog" z dziedzictwem kulturowym miejsca i jego tradycjami (np. rzemieślniczymi, artystycznymi), czerpiąc z nich i je akcentując. Występuje swoiste sprzężenie między miejscem a wydarzeniem modowym. Wydarzenie jest promowane i jego wymowa wzmacniana przez miejsce, a zarazem miejsce (a nawet całe miasto), jego unikatowość, witalność kulturowa i ekonomiczna i atrakcyjność jako przestrzeni spędzania czasu wolnego, konsumpcji czy nawet współpracy i działalności gospodarczej, jest promowane dzięki wydarzeniu i za jego pośrednictwem.

Geografia mody stanowi specyficzne pole badań, które wykracza poza istniejące nurty dociekań geograficznych, sytuując się na pograniczu kilku subdyscyplin geografii. Odwołuje się do wielu nakładających się na siebie wątków w literaturze z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej, takich jak badania w ramach geografii przemysłu, usług, sektora kreatywnego i sztuki, geografii kultury oraz szeroko rozumianych studiów miejskich (Murzyn-Kupisz 2021). Ze względu na brak

kompleksowych badań targów mody ukierunkowanych na indywidualnych odbiorców przedstawione w tym artykule dociekania mają charakter eksploracyjny. Analizy tego typu można jednak naturalnie odnieść do podejmowanych bardziej ogólnych badań geograficznych dotyczących przemysłu kreatywnego czy imprez targowych.

Jak podkreślają Harald Bathelt i Nina Schuldt (2008), współczesne targi to nie tylko wydarzenia pozwalające na dokonywanie transakcji kupna i sprzedaży, lecz także – a może przede wszystkim, skoro funkcjonują jako tymczasowe klastry – imprezy budujące powiązania i relacje oraz stwarzające możliwość interakcji, wymiany wiedzy i informacji (*relational places*) w rozmaitych skalach przestrzennych i na różnych etapach łańcucha tworzenia, produkcji i dystrybucji dóbr. Sprzyjają one profesjonalnemu gwarowi (*buzz*) oraz dialogowi z odbiorcami (klientami) jako miejsca i narzędzia promocji dóbr i marek oraz negocjowania wartości produktów i pozycjonowania ich producentów. Ich liczba i charakter również są powiązane ze specyfiką branży oraz kraju, miasta lub regionu, w których są organizowane (np. w kontekście Ameryki Północnej wzrost lub spadek znaczenia określonych ośrodków miejskich i regionów jako miejsc organizacji targów obserwowany w ostatnich dekadach, a także znacząco większy odsetek targów B2B organizowanych w miastach kanadyjskich niż amerykańskich) (Bathelt, Spigel 2012). Analizując imprezy organizowane na terenie większych, specjalistycznych obiektów i terenów kongresowo-targowych, Harald Bathelt i Ben Spigel (2012) sugerują, że specyfika przestrzeni – dostępnych i użytkowanych w trakcie targów budynków i infrastruktury – wpływa na ich charakter, zachowania i interakcje, jakie zachodzą podczas określonych wydarzeń. W kontekście polskim, w odniesieniu do targów B2B ukierunkowanych na tradycyjne produkty i rzemiosło, także podkreśla się, że współczesne jarmarki nie tylko stanowią miejsce detalicznej, indywidualnej sprzedaży, lecz także skutecznie umożliwiają dotarcie do nabywców z informacją o specyfice i jakości oferowanych produktów oraz wymianę wiedzy między nimi – spotkanie i nawiązanie dialogu (Smalec 2014). Są miejscami interakcji zarówno między lokalnymi, jak i miejscowymi oraz zamiejscowymi graczami – w tym sensie kontynuują średniowieczne tradycje jarmarków, przekształcając i interpretując je w nowy sposób (Smalec 2014).

Zakres i metody badań empirycznych

W celu odpowiedzi na pytania badawcze wykorzystano różnorodne metody badawcze. W efekcie przeglądu literatury w zakresie przemian współczesnych miast, organizacji wydarzeń, w tym imprez targowych i wydarzeń modowych oraz dotyczących geografii mody, wstępnie zdefiniowano przedmiot badań (definicja analizowanych wydarzeń targowych) oraz uwarunkowania jego występowania. Następnie przeprowadzono szczegółową kwerendę wydarzeń modowych o charakterze B2C, które odbyły się w Polsce w 2019 r., wykorzystując informacje z mediów społecznościowych oraz źródeł internetowych: portali branżowych, stron organizatorów targów, a także stron poświęconych tematyce mody i rynku odzieżowego. W efekcie kwerendy obejmującej obszar całego kraju zidentyfikowano 238 imprez targowych, na których jako główny lub jeden z równorzędnych asortymentów oferowano odzież oraz dodatki modowe, w szczególności tę projektowaną i produkowaną w sposób zrównoważony (akcentujących m.in. projektowanie i produkcję krajową oraz wykorzystanie ekologicznych materiałów). Pozwoliło to na określenie zasięgu przestrzennego i głównych ośrodków organizacji tego typu imprez w Polsce, jak również stworzenie ich typologii i powiązanie jej z charakterem przestrzeni wykorzystywanych przez targi. W celu pogłębienia badań i lepszego zrozumienia ich wyników w okresie 2020–2021 przeprowadzono 34 wywiady pogłębione, w tym siedem z organizatorami targów, 17 z przedstawicielami niezależnych marek modowych w nich uczestniczącymi oraz 10 z innymi związanymi z branżą modową podmiotami (stacjonarne butiki i sklepy multibrandowe z modą niezależną, blogerzy, przestrzenie i inicjatywy modowe).

Główne ośrodki oraz typologia targów mody B2C w Polsce

Spośród ponad 200 wydarzeń, które odbyły się w 2019 r. (ryc. 1), zdecydowana większość imprez targowych oferujących modę zlokalizowana była w Warszawie (wraz z Łomiankami zidentyfikowano tam aż 93 imprezy, co stanowi 39% analizowanej zbiorowości). Taka koncentracja w stolicy wynika z chłonności lokalnego rynku, konsumpcja mody zrównoważonej i odzieży lepszej jakości

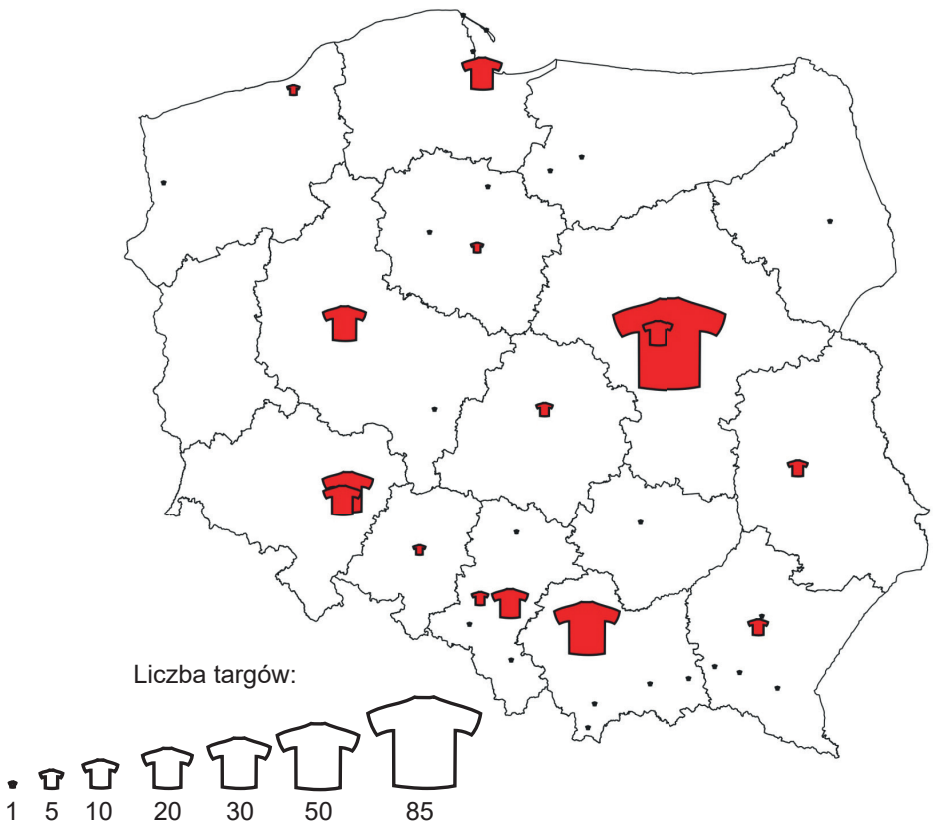

Ryc. 1. Rozmieszczenie targów mody o charakterze B2C w Polsce w 2019 r.

Źródło: opracowanie własne.

(także w związku z tym stosunkowo droższej od oferty sklepów sieciowych) stanowi tu bowiem element wielkomiejskiego stylu życia. Pozostałe lokalizacje skupiające analizowane wydarzenia targowe to w szczególności duże miasta. Kraków czy Wrocław (wraz z Bielanami Wrocławskimi) miały po 13,5% udziału w badanej zbiorowości, choć należy zaznaczyć, że miasta te różnią się pod względem preferencji i zachowań konsumenckich osób odwiedzających targi. Wrocław uznawany jest przez ich organizatorów za drugą pod względem atrakcyjności, po Warszawie, lokalizację imprez targowych, natomiast Kraków to rynek bardziej wymagający, mniej skłonny do wydatkowania środków finansowych w czasie imprezy (wizytę na targach krakowski klient często traktuje jako możliwość bezpośredniego zapoznania się z ofertą firm, natomiast zakupów dokonuje z wykorzystaniem *e-commerce*, ponadto poszukiwane są produkty stosunkowo tańsze, co wystawcy uwzględniają w doborze wyrobów oferowanych na imprezach w tej lokalizacji). Dlatego w Krakowie, mimo ilościowego udziału w rynku imprez targowych na poziomie Wrocławia, inaczej będzie się kształtować struktura rodzajowa realizowanych tam imprez. Udział na poziomie ok. 5% w analizowanej zbiorowości miały pozostałe duże miasta (Poznań, Gdańsk, Katowice, choć w przypadku tego ostatniego należy zauważyć, że na Śląsku obserwowane jest silne rozproszenie imprez targowych w różnych lokalizacjach). Na podstawie wywiadów z organizatorami targów trzeba dodać, że „wynik" osiągnięty przez Poznań jest zaniżony w stosunku do chłonności rynku z uwagi na „wymywanie" klientów przez imprezy targowe organizowane w Berlinie, co w konsekwencji przekłada się na prezentowanie się polskich projektantów na imprezach w tym mieście i rezygnację z udziału w targach w Poznaniu. Pewna liczba imprez targowych odbywa się także w innych regionalnych stolicach, takich jak Rzeszów, Lublin, Łódź, Opole i Bydgoszcz. W tym kontekście uwagę zwraca relatywnie niska pozycja Łodzi mimo utożsamiania miasta z przemysłem odzieżowym i wizerunkiem polskiej „stolicy mody". Pojedyncze imprezy organizowane są również w innych, mniejszych ośrodkach, zwłaszcza w południowej Polsce. Uwzględniając rodzaj i specyfikę oferowanych podczas targów towarów, dokonano autorskiej agregacji imprez, wyodrębniając sześć ich typów (ryc. 2).

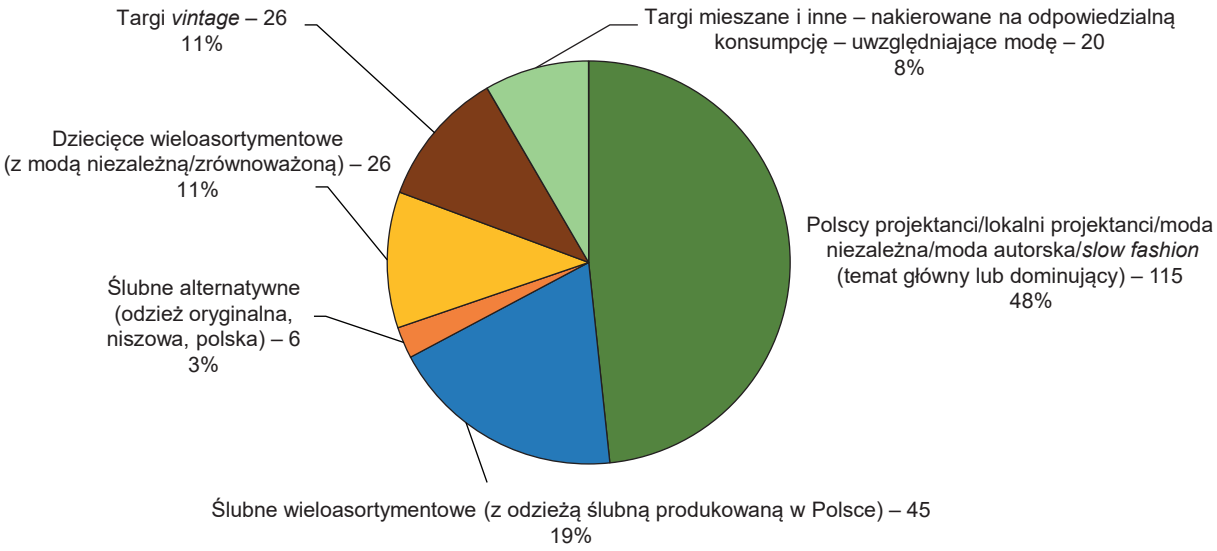

Ryc. 2. Struktura rodzajowa imprez targowych B2C związanych z modą, które odbyły się w Polsce w 2019 r.

Źródło: opracowanie własne.

Nieomal połowę zidentyfikowanych imprez (48%) stanowiły te oferujące produkty od polskich (często lokalnych) projektantów, projektantów niezależnych, tzw. modę autorską lub modę zrównoważoną, często określaną także jako *slow fashion* (Hołuj, Murzyn-Kupisz 2021, s. 345). Zauważono, że organizatorzy tej grupy targów akcentują różne wymiary mody zrównoważonej, stąd tak rozbudowana nazwa kategorii, natomiast imprezy w obrębie tej grupy łączy fakt dominacji oferty odzieżowej oferowanej na danej imprezie. Drugą istotną grupę (ok. jednej piątej imprez) stanowiły targi ślubne wieloasortymentowe, na których oferowana była także polska odzież ślubna. Pozostały asortyment to bardzo zróżnicowany katalog produktów i usług ślubnych. Co istotne, do tej grupy imprez zaliczono targi, na których prezentowany asortyment wpisuje się w główne nurty trendów ślubnych w Polsce. W przeciwieństwie do tej zbiorowości, prezentującej standardową, konwencjonalną ofertę, równolegle od kilku lat zaczęły się rozwijać alternatywne targi ślubne. Choć stanowią one obecnie jedynie ok. 3% puli wydarzeń, to wyraźnie obserwowany jest wzrost zainteresowania nimi. Kolejna tematyczna grupa wydarzeń, także o charakterze wieloasortymentowym, to targi dziecięce (11% zbiorowości). Uwzględnione zostały te imprezy, na których oferowana jest moda dziecięca, w tym niezależna, od polskich projektantów, oraz prezentują się polskie firmy, a oferowana moda wpisuje się w jakimś stopniu w paradygmat zrównoważonej produkcji odzieży (Hołuj, Murzyn-Kupisz 2021, s. 345). Przedostatnią grupą były imprezy związane z modą *vintage* (11% zbiorowości). Klasyfikację dopełniają targi mieszane (8% zbiorowości), na których moda to istotny, lecz jeden z równorzędnie oferowanych towarów (oprócz innego asortymentu). W tej grupie znalazły się jedynie te imprezy, na których oferowana moda spełnia przynajmniej jedno z powszechnie przyjętych kryteriów zrównoważonej produkcji lub konsumpcji odzieży.

Miejsca i przestrzenie organizacji imprez modowych o charakterze targów B2C

Wyróżnić można kilka najważniejszych typów miejsc, w których najczęściej organizowane są targi (ryc. 3). W zidentyfikowanej grupie imprez targowych aż 42% (n = 100) zlokalizowanych było w przestrzeniach lub obiektach historycznych, przy czym w obrębie tej zbiorowości można wskazać następujące podkategorie: 1) kamienice i inne obiekty zabytkowe oraz historyczne, zlokalizowane w historycznym centrum miejscowości; 2) restauracje, hotele, kluby, kawiarnie w obiektach zabytkowych i historycznych, usytuowane w historycznym centrum miejscowości; 3) zabytkowe budynki domów handlowych; 4) zabytki przemysłu i techniki oraz obiekty poprzemysłowe i powojskowe; 5) ikony architektury powojennej; 6) obiekty historyczne na peryferiach miasta.

Kolejną pod względem liczebności grupą były duże kubaturowo obiekty, dla których podstawową lub jedną z kluczowych funkcji z definicji jest organizacja imprez targowych (27%; n = 65), w tym centra kongresowe, wystawiennicze lub inne profesjonalne przestrzenie targowe i hale expo oraz hale sportowe i widowiskowe. Uwagę zwraca wzrastająca popularność galerii handlowych jako miejsca organizacji targów mody. Zlokalizowano w nich 26% wydarzeń (n = 62).

Oprócz wymienionych grup ustalono przypadki organizowania imprez w: 1) restauracjach, hotelach lub klubach, niezaliczonych do innych kategorii (1%; n = 4); 2) nowych obiektach architektury, należących do instytucji kultury lub do instytucji medialnych, niezaliczonych do innej kategorii (1%; n = 3); 3) budynkach szkół i uczelni (0,8%; n = 2), oraz 4) imprezy na wolnym powietrzu zlokalizowane w tymczasowych namiotach wystawienniczych, zaliczone do kategorii imprez plenerowych (0,8%; n = 2).

Dobrym przykładem znanego wydarzenia targowego, które wykorzystuje różnorodne, ciekawe przestrzenie w mieście, są krakowskie targi mody niezależnej Kiermash (ryc. 4a–d).

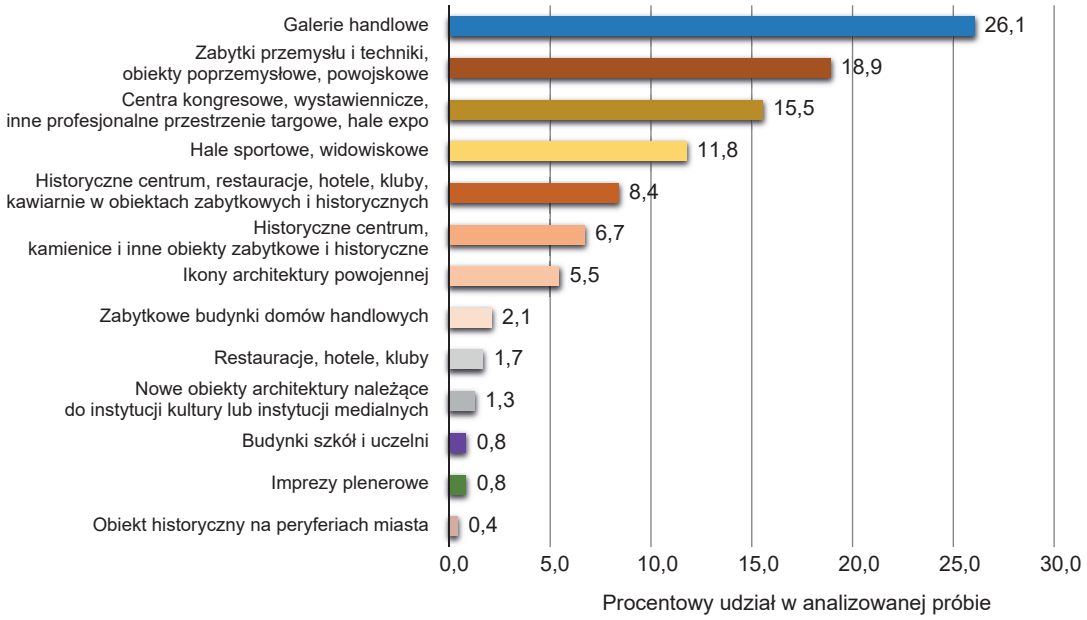

Ryc. 3. Miejsca organizacji targów mody B2C w Polsce w 2019 r.

Źródło: opracowanie własne.

Międzymiejska oraz wewnątrzmiejska specyfika przestrzenna organizacji modowych imprez targowych w zależności od ich typu

Analiza przestrzennego zróżnicowania miejscowości (miast) oraz obiektów i miejsc (przestrzeni w obrębie określonej miejscowości) ze względu na rodzaj targów modowych B2C ujawnia pewne prawidłowości (ryc. 5 i 6).

Imprezy targowe, na których oferowane są produkty od polskich, lokalnych projektantów, produkty określane jako moda niezależna, autorska lub *slow fashion*, organizowane są w przeważającej mierze w Warszawie lub jej sąsiedztwie (56% wydarzeń) oraz w innych największych polskich ośrodkach miejskich. Kolejno ok. 19% zbiorowości to wydarzenia zlokalizowane we Wrocławiu i jego sąsiedztwie. Podobnym zainteresowaniem organizatorów cieszyły się Poznań i Kraków (udział ok. 6%). Po kilka wydarzeń ulokowano w innych dużych miastach (np. Gdańsku, Rzeszowie, Katowicach). W tej grupie znalazły się także imprezy plenerowe w popularnych letnich miejscowościach turystycznych.

Specyficzną grupą imprez są te organizowane w galeriach handlowych o bardziej prestiżowym profilu, gdzie na stałe zlokalizowane są podmioty oferujące marki premium. Wówczas, najczęściej we współpracy ze stałymi najemcami, centra handlowe organizują wydarzenia, w tym targi mody, z asortymentem dostosowanym do profilu odwiedzających je klientów. Wydarzenia te są spójne

Ryc. 4a–d. Miejsca organizacji targów Kiermash w Krakowie: a) budynek dawnej zajezdni tramwajowej w Muzeum Inżynierii Miejskiej (obecnie: Muzeum Inżynierii i Techniki); b) nowa hala sportowa – Kärcher Hala Cracovia; c) budynek dawnego domu handlowego – obecnie tzw. Pałac Czeczotka przy ul. św. Anny; d) budynek dawnego hotelu Forum.

Źródło: opracowanie własne.

z wizerunkiem miejsca. Dobrym przykładem są poznańskie targi Tutu w centrum handlowym Stary Browar, organizowane wspólnie z właścicielką czołowego poznańskiego *concept store* z modą autorską, zlokalizowanego w tym miejscu. W opisie wydarzenia położono nacisk na kameralny charakter i prestiż imprezy, podkreślając jej odmienność od innych targów mody niezależnej („Targi niezależnego designu rosną w Polsce jak grzyby po deszczu. Ilość produktów i długa lista marek uczestniczących w takich wydarzeniach nie zawsze jednak przekłada się na jakość. Warto szukać imprez, których organizatorzy przykładają dużą wagę do selekcji marek zapraszanych do współpracy. Wydarzenie z udziałem 100 młodych brandów może okazać się rozczarowaniem, podczas gdy dobrze «kuratorowane» targi z kilkunastoma stoiskami będą doskonałym miejscem na shopping" – profil fejsbukowy targów Tutu). Inne klimatyczne galerie handlowe w historycznych obiektach poprzemysłowych, w których również odbywają się targi mody niezależnej, to Elektrownia Powiśle (*Grand Bazar*) czy Centrum Praskie Koneser (*Slow Fashion*). W obu przypadkach na stałe funkcjonują w nich butiki oferujące polską modę autorską.

Obiekty i lokale zabytkowe i historyczne to druga, najliczniejsza lokalizacja wydarzeń modowych służących polskiej, niezależnej produkcji (łącznie 39% w czterech szczegółowych kategoriach). Należą do niej nie tylko duże kompleksy obiektów, lecz także te bardziej kameralne. Ciekawym przykładem jest warszawski Alternatywny Dom Handlowy Mysia 3, zlokalizowany w zabytkowej kamienicy, oferujący produkty od polskich niezależnych projektantów, a jednocześnie organizujący imprezy targowe, na których prezentowane są najnowsze trendy w modzie niezależnej („W czasach przewagi kultury masowej warto docenić oryginalność i niepowtarzalność. Temu celowi sprzyja organizowany już po raz drugi przegląd trendów polskich projektantów OVERVIEW" – strona www Alternatywnego Domu Handlowego Mysia 3).

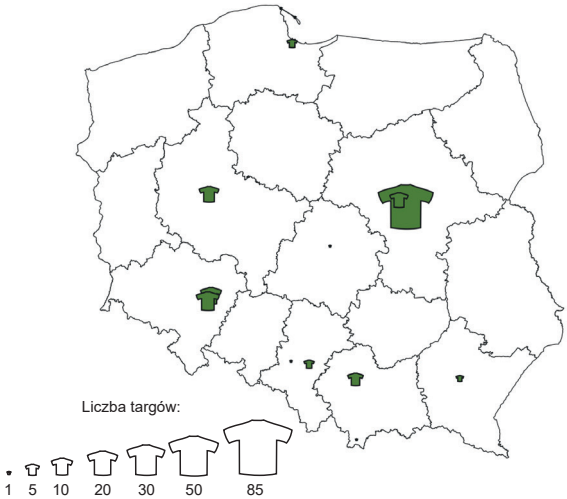

Polscy projektanci/lokalni projektanci/moda niezależna/moda autorska/*slow fashion*

(temat główny lub dominujący)

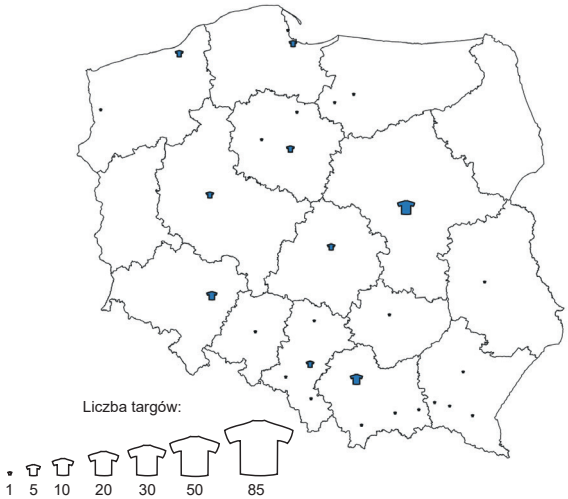

Targi ślubne wieloasortymentowe

(z odzieżą ślubną produkowaną w Polsce)

Targi ślubne alternatywne

(odzież oryginalna, niszowa, polska)

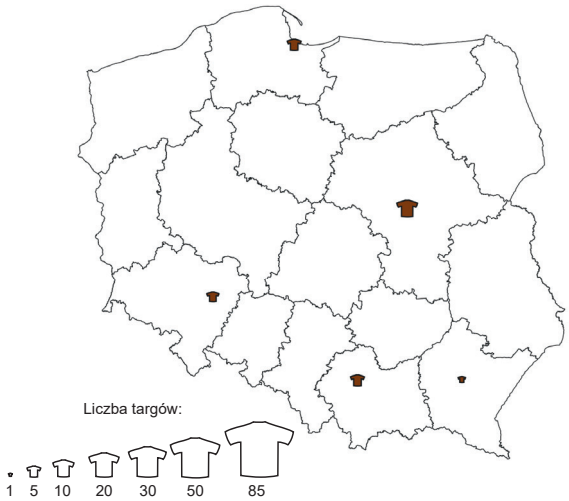

Targi *vintage*

Ryc. 5. Lokalizacja poszczególnych typów targów mody o charakterze B2C w Polsce w 2019 r.

Źródło: opracowanie własne.

Organizatorzy targów mody niezależnej często wybierają przestrzenie i obiekty mające specyficzny klimat miejsca, historię (np. *Bakalie Wolności* – „2 czerwca zapraszamy na BAKALIE WOLNOŚCI, które odbędą się w przepięknej hali stoczniowej Plenum i będą towarzyszyć hucznym obchodom rocznicy wyborów z 1989 roku" (strona fejsbukowa targów Bakalie). Dla miejsca organizacji targów istotne jest także atrakcyjne sąsiedztwo (przykładowo targi *Silesia Bazaar* były organizowane m.in. w budynkach dawnej kopalni węgla kamiennego – „Szyb Wilson w Katowicach, położony w sąsiedztwie jeszcze słynniejszego «Nikisza», czyli dzielnicy/ikony na Górnym Śląsku. Postindustrialna architektura (była łaźnia kopalni) oraz sąsiedztwo słynnej dzielnicy «czerwonych budynków» tworzą magiczną atmosferę tego miejsca i przyciągają projektantów z całej Polski" – https://www.facebook.com/silesiabazaar/).

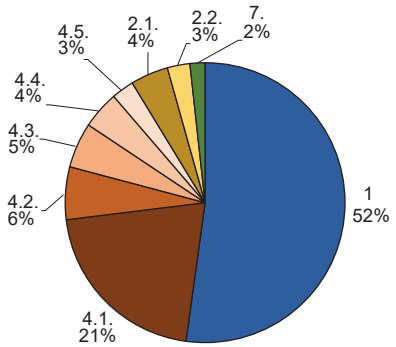

Polscy projektanci/lokalni projektanci/moda niezależna/moda autorska/*slow fashion*
(temat główny lub dominujący)

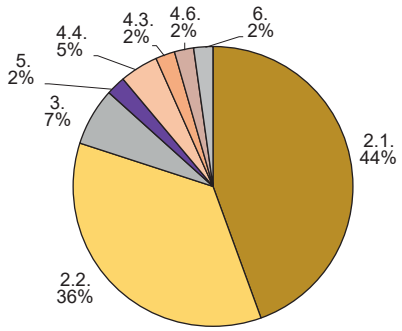

Targi ślubne wieloasortymentowe
(z odzieżą ślubną produkowaną w Polsce)

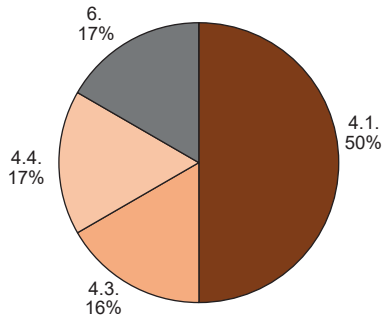

Targi ślubne alternatywne
(odzież oryginalna, niszowa, polska)

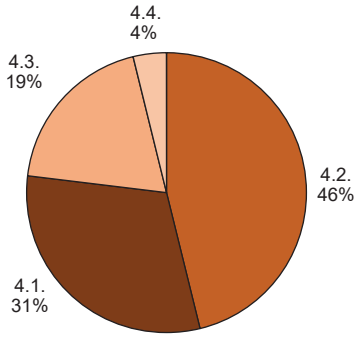

Targi *vintage*

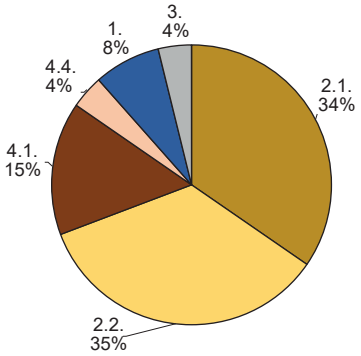

Targi dziecięce wieloasortymentowe
(z modą niezależną/zrównoważoną)

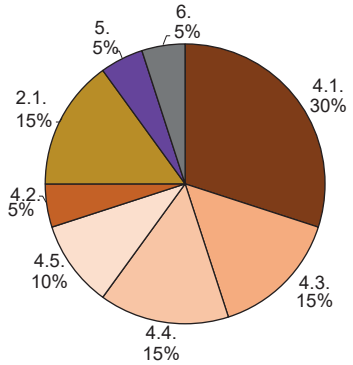

Targi mieszane i inne – nakierowane na odpowiedzialną konsumpcję – uwzględniające modę

Legenda:

- 1. Galerie handlowe
- 2.1. Centra kongresowe/wystawiennicze/inne profesjonalne przestrzenie targowe/hale expo
- 2.2 Hale sportowe, widowiskowe
- 3. Restauracje/hotele/kluby
- 4.1. Zabytki przemysłu i techniki/obiekty poprzemysłowe/powojskowe
- 4.2. Historyczne centrum/restauracje/hotele/kluby/kawiarnie w obiektach zabytkowych i historycznych
- 4.3. Historyczne centrum/kamienice i inne obiekty zabytkowe i historyczne
- 4.4. Ikony architektury powojennej
- 4.5. Zabytkowe budynki domów handlowych
- 4.6. Obiekt historyczny na peryferiach miasta
- 5. Budynki szkół i uczelni
- 6. Nowe obiekty architektury należące do instytucji kultury lub instytucji medialnych
- 7. Imprezy plenerowe

Ryc. 6. Charakter obiektów i miejsc organizacji różnych typów targów mody o charakterze B2C w Polsce w 2019 r.

Źródło: opracowanie własne.

Na wydarzenia niewymagające dużej przestrzeni wystawienniczej, w szczególności te skupiające się jedynie na wybranym asortymencie, preferowane są miejsca przyciągające wielkomiejskiego klienta, który odwiedza imprezę, manifestując swoje postawy konsumenckie i aspiracje kulturowe, ale także realizując potrzebę relaksu, odpoczynku, spotkania z przyjaciółmi, np. *Fashion in Warsaw – Targi Ciepłych Swetrów* zorganizowano w lokalu Znajomi Znajomych, który reklamuje się jako „Klimatyczna restauracja położona w sercu śródmiejskiej dżungli"; Targi Mody i Designu *Made in Rzeszów* odbyły się w Cafepub Niezła Sztuka („Cafepub Niezła Sztuka to […] miejsce wyjątkowe z duszą, charakterem i ciekawą historią w tle, w prawdziwym Domu Sztuki – Biurze Wystaw Artystycznych. Zapraszamy codziennie od rana do późnych godzin wieczornych, ugościmy dobrą kawą, winem, kraftowym piwem, domowym proziakiem, ale przede wszystkim twórczą, inspirującą atmosferą. Tu artyści zawsze dostaną zniżkę, a nasi goście często trafiać będą na koncerty, jam session, wernisaże, spotkania tematyczne, warsztaty twórcze, kiermasze rękodzieła" – www Cafe Pub Niezła Sztuka). Niewielkie wydarzenia, skupiające projektantów z danego miasta czy dzielnicy, odbywają się w zabytkowych przestrzeniach, służących tej społeczności również jako miejsca koprodukcji (np. wydarzenie organizowane przez kolektyw projektantów wrocławskich *Moda na Nadodrzu*). Z kolei na imprezy, których program zawiera elementy wymagające większych przestrzeni (np. pokazy mody), chętnie wybierane są dawne obiekty poprzemysłowe, dają bowiem większe możliwości ulokowania imprez towarzyszących (np. *Tydzień Mody Po Krakosku* – zlokalizowany w kompleksie dawnej fabryki cygar na Dolnych Młynach w Krakowie).

Warto zaznaczyć, że stosunkowo rzadko wybierane są wtedy standardowe przestrzenie wystawiennicze hal i stadionów (jedynie 7% lokalizacji). Mimo że w obiektach historycznych trudniej zorganizować wydarzenie, to jednak zainteresowani podejmują ten dodatkowy trud na rzecz uzyskania odpowiedniej oprawy i klimatu. Część organizatorów szczególnie dba o program towarzyszący o charakterze rekreacyjnym, co wpisuje się w trend festiwalizacji życia miejskiego, nieograniczającej się do samej wizyty na wydarzeniu, ale związanej również z czasem i przestrzenią dla socjalizacji i relaksu, np. krakowski *Kiermash* organizuje w sąsiedztwie targów strefę chilloutu, muzyki i gastro, chętnie też lokalizuje się w sąsiedztwie dużych miejskich kompleksów zielonych („Dla wielu odbiorców KIERMASH jest nie tylko wydarzeniem modowym, lecz także nowym sposobem spędzania czasu"; „Wyjątkowe wydarzenie, które śladami Warszawy, Łodzi, Katowic czy Berlina łączy niezależnych projektantów z potencjalnymi klientami w Krakowie. KIERMASH to popołudnie spędzone z polskimi projektantami, doborową muzyką, profesjonalną oprawą, lokalnym jedzeniem i przyjaciółmi" – profil fejsbukowy targów Kiermash). Klasyfikację lokalizacji zamyka 2-procentowy udział imprez plenerowych, cechujących się sezonowością (jedynie wydarzenia letnie). Wybierane są miejscowości wypoczynkowe. Wydarzenia niejako podążają za klientem, sytuując się w tych miejscowościach w centralnych przestrzeniach, w których skupiają się główne przepływy turystów.

Kolejny rodzaj imprez stanowią te, na których oferowane są produkty związane z organizacją ślubu, przy czym do analizowanej próby włączono jedynie wydarzenia prezentujące odzież ślubną wyprodukowaną w Polsce. Targi te podzielono na dwa odrębne rodzaje ze względu na ich specyfikę, decyzje lokalizacyjne i historię organizacji. Pierwszą grupę stanowią (najczęściej duże) wydarzenia z konwencjonalną, „mainstreamową" ofertą usług i produktów z branży ślubnej – niektóre spośród nich odbywają się od ponad 20 lat. Zlokalizowane są w wielu miejscowościach, w tym w dużych i średnich miastach, ale także, w przypadku znacznego oddalenia od tych ośrodków – w mniejszych miejscowościach. Ta grupa charakteryzuje się największym rozproszeniem lokalizacji spośród wszystkich wyodrębnionych w tym artykule grup wydarzeń targowych. Wynika to zapewne z dużego popytu na ofertę branży ślubnej (uwarunkowanego kulturowo, szczególnie w południowej Polsce). Pewną przeciwwagą, kontrofertą dla tej grupy są pojawiające się w ostatnich latach wydarzenia prezentujące produkty i usługi niszowe, niestandardowe, najczęściej określane jako alternatywne w stosunku do tych konwencjonalnych (przykładowo organizatorzy *Silesia Wedding Day Katowice* tak argumentują swoją decyzję: „Przez lata męcząca była dla nas atmosfera targów ślubnych organizowanych w halach expo i salach gimnastycznych, przaśne dekoracje na salach weselnych czy muzyka disco-polo, której po prostu nie znosimy. Niestety było to dla nas estetyczne samobójstwo, więc by przyjemnie czuć się, pracując w branży ślubnej – stworzyliśmy *Silesia Wedding Day*" – profil fejsbukowy targów Silesia Wedding Day). W roku 2019 odbyło się wprawdzie jedynie sześć takich imprez (w porównaniu z 45 wydarzeniami o charakterze konwencjonalnym),

jednak wyraźnie rysuje się rosnące zainteresowanie tą ofertą. Wszystkie alternatywne imprezy zlokalizowano przy tym w południowej części Polski (głównie w Krakowie).

Wyodrębnione kategorie imprez ślubnych różnią się w znaczący sposób pod względem wyboru miejsca ich organizacji. Targi konwencjonalne są lokalizowane głównie w obiektach przeznaczonych na duże wydarzenia. W mniejszych miejscowościach, tam gdzie nie ma takich obiektów, organizator korzysta z największych dostępnych przestrzeni wystawienniczych (hale sportowe przy szkołach, hotele, restauracje). Poszukiwanie obiektów o dużej kubaturze, dobrze wyposażonych w infrastrukturę np. nagłaśniającą, z możliwością elastycznego kształtowania wewnętrznych podziałów na pomieszczenia, wynika z rozbudowanego programu towarzyszącego imprezom o bardziej tradycyjnym charakterze. Często przeobrażają się one w wydarzenia rozrywkowe, prowadzone w formule *show*, z zaproszonymi celebrytami, bogatym programem występów i pokazów podmiotów z branży. Ze względu na rosnące zjawisko konkurencji między imprezami przenoszą się one niekiedy wraz z kolejnymi edycjami do coraz to większych obiektów, aby realizować rozbudowany program towarzyszący. Ponieważ imprezy te organizowane są dla odbiorców nie tylko lokalnych, lecz także z regionu, obiekt musi mieć rozbudowaną infrastrukturę parkingową oraz być zlokalizowany na obrzeżach miasta, aby ułatwić dostęp osobom przyjezdnym. W przypadku targów alternatywnych, będących imprezami kameralnymi, wybierane są obiekty mniejsze, klimatyczne, często historyczne – zlokalizowane w przestrzeniach dobrze skomunikowanych transportem zbiorowym, ponieważ odbiorcami oferty alternatywnej są głównie mieszkańcy dużych miast.

W ostatnich latach zwiększa się liczba targów odzieży *vintage*. Imprezy te są domeną wielkich miast. Nabywanie mody *vintage* to element wielkomiejskiej kultury, będący jednocześnie emanacją określonych postaw, dobrowolnym, świadomym wyborem (nie zaś koniecznością wynikającą z ograniczeń budżetowych). Z 26 wydarzeń tego typu zorganizowanych w 2019 r. aż 46% odbyło się w Warszawie, pozostałe zaś w innych dużych miastach (Kraków, Wrocław, Gdańsk), a także w Rzeszowie (co zapewne stanowi wyraz metropolitalnych aspiracji mieszkańców tego miasta).

Imprezy tego rodzaju organizowane były jedynie w obiektach historycznych i zabytkowych, co wynika z jednej strony z ich kameralności, z drugiej zaś z chęci zbudowania klimatu wydarzenia. Wybierane były miejsca oryginalne, ale również te, które stanowią punkty spotkań lokalnej społeczności, w szczególności wielkomiejskiej (uczestnicy się znają, w przeciwieństwie do klientów odwiedzających np. konwencjonalne targi ślubne). Tym samym udział w wydarzeniu modowym stanowi wtedy tylko jeden z celów obecności w danym miejscu. Poza nabywaniem ubrań uczestnicy po prostu przyjemnie spędzają czas (*Warsaw Vintage & Vinyl Market* – edycja wrocławska: „Spotkajmy się przy pulsujących rytmach muzyki z winyli na kameralnych targach *vintage* w samym sercu Wrocławia"; gdańskie targi *Sztuka Wyboru* organizowane są w *concept store* pod tą samą nazwą, który określa się tak oto: „SZTUKA WYBORU to nowy wielowymiarowy koncept w Gdańsku. Połączenie przestronnej kawiarni z księgarnią i galerią sztuki oraz sklepem z polskim wzornictwem i niezależną modą. Sztuka Wyboru mieści się na 2 piętrach zabytkowego budynku z końca XIX wieku, dawnej siedziby pruskich koszar. Dziś miejsce to wypełnione jest najlepszym polskim designem, świetną kawą, pysznymi ciastami, młodą sztuką i dobrze wyselekcjonowanymi książkami i albumami" – strona www Sztuka wyboru). Niekiedy targi *vintage* lokalizowane są w miejscach, które kiedyś uznawane były za kultowe, a obecnie na nowo odzyskują swoje znaczenie na mapie kulturalnej miasta (np. wrocławski bar Barbara, który został wyremontowany i stał się wizytówką Europejskiej Stolicy Kultury: „Przebudowa zainspirowana została planami modernistycznych architektów sprzed ponad pół wieku […]. Dzięki temu w nowoczesnych wnętrzach, umeblowanych pracami współczesnych polskich designerów, wciąż poczuć można klimat czasów, gdy w Barbarze umawiano się na randki przy kremie sułtańskim […]. Zapraszamy Was zatem do przestrzeni, w której jak nigdzie indziej Moda Vintage *ożyje na nowo*" – profil fejsbukowy baru Barbara). Często wydarzenia tego typu organizowane są też w restauracjach lub klubach. Mogą im towarzyszyć potańcówki, warsztaty (np. szycia), wykłady itp. (np. targi *Kogel Mogel* reklamują się następująco: „Wystawcy z *vintage* i retro perełkami z całej Polski, ciekawe wykłady oraz warsztaty to wszystko w sercu krakowskiego Kazimierza w klimatycznym klubie HEVRE"[3] – profil fejsbukowy targów Kogel Mogel).

[3] Klub mieści się w historycznym, żydowskim domu modlitwy, w którym zachowały się oryginalne freski.

Kolejnym typem imprez są targi produktów dziecięcych. Mają one charakter wieloasortymentowy, dlatego do analizy wybrano tylko te, na których oferowane są m.in. polskie, niezależne, powstałe w zrównoważony sposób ubrania dla dzieci. Pod względem lokalizacji targi te organizowane są na ogół w dużych miastach, ale nie dominuje tu stolica. Ponad jedna czwarta (27%) imprez odbyła się w Krakowie, a prawie jedna czwarta (23%) – w Warszawie. Pewną koncentrację wydarzeń obserwuje się na Śląsku, w tym w Katowicach i Gliwicach (organizatorzy targów zwracali uwagę na fakt, że to region z dużą chłonnością rynku na produkty dziecięce). Pozostałe lokalizacje to: Wrocław, Poznań, Gdańsk i Białystok. W tej grupie rysuje się duże zróżnicowanie skali: od wielkich wydarzeń (w dużych halach wystawienniczych) po imprezy bardziej kameralne (w obiektach historycznych). Niezależnie od skali wydarzenia specyfika klientów targów dziecięcych wymusza wybór obiektów pozwalających na odpowiednią organizację stoisk i przejść między nimi (klienci poruszający się z wózkami dziecięcymi), wydzielenie stref odpoczynku, stref gastronomicznych czy przeznaczonych na warsztaty i inne zajęcia dla dzieci.

Ostatni wyróżniony rodzaj to targi, na których oferowane są różnego rodzaju produkty, a odzież stanowi jedynie jeden z nich. W badaniu uwzględniono wydarzenia, na których promowana jest moda zrównoważona, polska lub niezależna. Tego typu imprezy organizowane są przede wszystkim w Krakowie (35%) i Warszawie (25%). Pojedyncze wydarzenia odbywały się w innych dużych i średniej wielkości miastach – w 2019 r. łącznie w liczbie 20.

Przy poszukiwaniu optymalnego obiektu do organizacji tego typu wydarzenia kluczowa jest możliwość wydzielenia kilku względnie niezależnych powierzchni wystawienniczych. Dobrym przykładem takiej lokalizacji jest krakowskie Forum Wydarzeń w dawnym, nieczynnym obecnie hotelu Forum, gdzie np. przed Bożym Narodzeniem organizowany jest targ prezentowy *O, Choinka!* (oprócz targów mody *vintage* i mody autorskiej oferowane są rośliny, ekologiczne kosmetyki, żywność). Z kolei warszawska impreza *Slow Weekend*, na której oferowane są głównie produkty od polskich projektantów (także odzież), została usytuowana w dawnej fabryce przy ul. Mińskiej 65 (pozwalała podzielić asortyment między kilka dawnych hal fabrycznych). Pewną specyfiką imprez wieloasortymentowych jest to, że chętnie wybierają obiekty dawnych domów towarowych (np. warszawski Dom Braci Jabłkowskich czy krakowski Pałac Czeczotka). Dla tego rodzaju wydarzeń podział przestrzeni na kilka pięter stanowi zaletę lokalizacji. Każda kondygnacja to inna oferta, dlatego klienci chętnie odwiedzają wszystkie poziomy. Dla porównania, imprezy oferujące jeden rodzaj produktu unikają takich miejsc, ponieważ odwiedzający gromadzą się głównie na niższych kondygnacjach, wystawcy tam ulokowani mają wielu klientów, w przeciwieństwie do tych prezentujących się na pozostałych piętrach. Wyraźnie dominującym rodzajem targów wieloasortymentowych są te oferujące zróżnicowany polski design. Wówczas promotorami polskiej myśli twórczej często są placówki edukacyjne czy instytucje kultury. Wydarzenia odbywają się w obiektach organizatorów, np. *Dizajn po Naszymu* – w katowickiej Wyższej Szkole Technicznej, gdzie prezentowany jest dorobek jej studentów i absolwentów („To inicjatywa studentów […], która ma na celu propagowanie nowoczesnego piękna w dziedzinach mody, sztuki, architektury, architektury wnętrz czy budownictwa. W ten sposób chcemy zaznajomić studentów oraz mieszkańców Katowic z aktualnymi trendami, pracami studentów, lokalnymi firmami bądź firmami, które swoją działalność prowadzą na Śląsku" – profil fejsbukowy Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach). Imprezy zlokalizowane w obiektach instytucji kultury to np. *Młody Design* – w Galerii Sztuki im. Jana Tarasina w Kaliszu („Celem […] wydarzenia […] jest aktywne wsparcie młodych twórców, popularyzacja ich działalności oraz prezentacja ich produktów szerszej publiczności. W ten sposób Galeria inicjuje przestrzeń do czynnego dialogu oraz wymiany doświadczeń" – strona www Galerii Sztuki im. Jana Tarasina).

Czynniki i uwarunkowania lokalizacji targów mody o charakterze B2C

Analizując czynniki determinujące wybór lokalizacji imprezy w przestrzeni miasta, stwierdzono, że obejmują one zarówno te wynikające z potrzeb i możliwości organizatora imprezy w powiązaniu z jej specyfiką, jak i uwarunkowania podyktowane strategią działania i wymogami stawianymi przez właściciela obiektu, w którym się ona odbywa. W pierwszej grupie uwarunkowań znalazły się te związane z wymogami technicznymi organizatora (powierzchnia wystawiennicza, układ pomieszczeń i liczba pięter dostosowane do wielkości i specyfiki imprezy oraz pory roku, liczby

odwiedzających, klimatu wydarzenia, podziału imprezy na strefy oferujące określone produkty). Wybrany obiekt musiał pozwalać na swobodne i bezpieczne przebywanie i przemieszczanie się osób odwiedzających, również tych o szczególnych potrzebach, np. rodzin z małymi dziećmi, osób niepełnosprawnych ruchowo (windy, podjazdy, przestrzenie do pozostawienia wózków, odpoczynku). Dla imprez pełniących funkcje więziotwórcze istotne było otoczenie obiektu, pozwalające na zorganizowanie stref odpoczynku i relaksu czy wydarzeń towarzyszących. Specyfika grupy docelowej wpływała także na wybór lokalizacji obiektu w przestrzeni miasta (np. konwencjonalne targi ślubne – na obrzeżach; kameralne imprezy – w centrach miast, w obiektach historycznych dobrze skomunikowanych transportem zbiorowym). Czynnikiem ograniczającym wybór obiektu były możliwości finansowe organizatora (np. premierowe edycje, najczęściej ze stosunkowo małą liczbą odwiedzających, raczej lokalizowane są w odpowiednio małych obiektach lub przestrzeniach, które mają potencjał, klimat, ale nie są rozpoznawalne, modne, więc ich wynajęcie nie generuje wysokich kosztów).

Biorąc pod uwagę rosnącą rolę targów mody jako wydarzeń o charakterze społecznym, organizatorzy wybierają miejsca, które już stanowią punkty spotkań społeczności, do jakiej kierowana jest impreza (popularne, lubiane przez klienta docelowego kawiarnie, kluby funkcjonujące jako „trzecie miejsca"). Miejsca rozpoznane, modne, oswojone przez potencjalnych gości targów, do których lubią oni wracać lub gdzie często przebywają, stanowią czynnik zwiększający rozpoznawalność imprezy i frekwencję (np. organizatorki *Bakalii* wybrały Stary Maneż w dzielnicy Garnizonowej w Gdańsku, ponieważ zaczęła być ona modna w społeczności gdańszczan, która jednocześnie jest grupą docelową tej imprezy). Innym przykładem wyboru znanego miejsca jest warszawski Stadion Narodowy (organizator targów *Wow* zwrócił uwagę, że tam ludzie zawsze chętnie przychodzą). Można powiedzieć, że nie ma prostej zależności między potencjałem przyciągania klientów a charakterystyką obiektów. Są natomiast obiekty, które w danym czasie są rozpoznawalne, modne, i tam warto lokalizować wydarzenia.

Kolejnym czynnikiem decydującym o wyborze lokalizacji jest sąsiedztwo przestrzeni rekreacji, gdzie można odpocząć po zwiedzaniu targów, i często po czasie na nie wrócić (chętnie wybierane są obiekty sportowe, usytuowane w otoczeniu zieleni, ze strefą gastro, np. Kärcher Hala Cracovia przy krakowskich Błoniach). Organizatorzy targów zwracali uwagę na to, że wybierają też miejsca nieoczywiste, które mają zachęcić do odwiedzenia imprezy swoją tajemniczością, tym, że po raz pierwszy odbywa się w nich jakiekolwiek wydarzenie targowe. Jednocześnie dodawano, że są to miejsca będące wyzwaniami organizacyjnymi (dużo łatwiej zorganizować targi w hali do tego przystosowanej). Chętnie wybierane są miejsca, które na stałe promują modę zrównoważoną, np. zlokalizowane są tam butiki polskich projektantów (galerie handlowe, takie jak Stary Browar w Poznaniu czy Alternatywny Dom Handlowy w Warszawie przy ul. Mysiej 3). Niekiedy wybór lokalizacji determinuje chęć pozyskania dodatkowych klientów, np. usytuowanie imprezy w historycznej hali tramwajowej lub w pobliżu Muzeum Inżynierii Miejskiej (obecnie: Muzeum Inżynierii i Techniki) na krakowskim Kazimierzu przyciąga turystów, a w galeriach handlowych – klientów sklepów sieciowych). Organizatorzy starają się unikać lokalizacji cechujących się dużą niepewnością co do powodzenia imprezy (np. mimo zachęt ze strony urzędu miasta organizatorzy krakowskiego *Kiermashu* nie zdecydowali się ulokować wydarzenia w Nowej Hucie, dzielnicy postrzeganej jako peryferyjna).

Drugą grupę uwarunkowań tworzą właściciele czy zarządzający obiektami. Organizatorzy targów mody muszą się liczyć z ryzykiem braku zgody na urządzenie ich w danej lokalizacji ze względu na fakt, że niektórzy właściciele obiektów wprowadzają ograniczenia w ich użytkowaniu. Mogą być one związane zarówno ze specyfiką samego wydarzenia jako imprezy masowej (zagrożenia np. dla obiektów wyremontowanych, obiektów zabytkowych, nowych obiektów sportowych z kosztownym wyposażeniem, które należy zabezpieczyć przed imprezą), jak i z oferowanymi projektami (niektóre obiekty wynajmują przestrzenie tylko na imprezy o charakterze alternatywnym, designerskim, oferujące produkty wysokiej jakości, wyroby polskie; takim obiektem jest m.in. Forum Przestrzenie w dawnym hotelu Forum w Krakowie). Zarazem jednak specyficzny klient oczekiwany przez zarządzających i właścicieli obiektów może być także szansą dla imprez targowych. Na przykład gdy wydarzenie ma już rozpoznawalną markę i wpisuje się w strategię wizerunkową nowej lokalizacji (np. obiektu po remoncie, rewitalizacji, rozbudowie), właściciele tych przestrzeni

zapraszają organizatorów targów do skorzystania z ich obiektu (taka sytuacja wystąpiła w przypadku warszawskich targów *Slow*, gdańskich *Bakalii* czy krakowskiego *Kiermashu*). Niemniej częstym problemem organizatorów są ograniczenia w dostępności obiektów, szczególnie dotkliwe w mniejszych miejscowościach. Wyłączenia z użytkowania mogą mieć charakter trwały (np. dawne obiekty poprzemysłowe zostają wyburzone, budowle historyczne po remontach nie są już udostępniane na działalność czasową o charakterze wystawienniczym, zmienia się ich funkcja) lub tymczasowy (remont, dłuższa wystawa zajmująca cały obiekt).

Spostrzeżenia końcowe

Analiza polskiego rynku wydarzeń modowych typu B2C uwidoczniła rosnące ich znaczenie, a także wykazała pewną specyfikę lokalizacji w zależności od typu imprezy, jej skali i czasu organizowania. O ile duże imprezy targowe o charakterze biznesowym (B2B) organizowane są przede wszystkim w specjalistycznych przestrzeniach targowych, o tyle targi typu B2C wykorzystują bardzo zróżnicowane przestrzenie, a ich organizatorzy zwracają większą uwagę na rodzaj atrakcyjnych dla indywidualnych odwiedzających udogodnień oraz atmosferę miejsca, spójną z charakterem oferowanej odzieży i dodatków. Występuje też swoiste sprzężenie zwrotne. Z jednej strony organizatorzy targów wybierają optymalne z ich perspektywy przestrzenie na organizację danego wydarzenia. Z drugiej zaś strony nierzadko organizacja imprez targowych w określonym miejscu przyczynia się do jego promocji i zaistnienia jako ciekawej przestrzeni w świadomości mieszkańców miasta, zwraca bowiem uwagę na miejsce, które z czasem staje się nową, modną lokalizacją, lub wzmacnia jego pożądany wizerunek.

W wywiadach z organizatorami targów, a także w efekcie analizy miejsc ich usytuowania wyraźnie widoczny staje się też rozwój katalogu funkcji, jakie pełnią te wydarzenia. Wykraczają one poza te związane bezpośrednio z prezentowaną ofertą handlową. Targi coraz częściej przyjmują funkcje „trzecich miejsc" zgodnie z koncepcją Raya Oldenburga (1999) oraz wydarzeń zapewniających złożone doznania, których poszukują w czasie wolnym mieszkańcy wielkomiejskich ośrodków (specyfika popytu w ramach gospodarki doświadczeń). Rozpoznanie istotności targów mody jako wydarzeń kulturalnych, związanych z przyjemnym spędzaniem czasu wolnego, atrakcyjnych zarówno dla mieszkańców, jak i turystów, znajduje odzwierciedlenie m.in. w fakcie, że tego typu imprezy są uwzględniane w propozycji wydarzeń kulturalnych (np. w Krakowie są promowane przez miejski informator kulturalny, http://karnet.krakowculture.pl/wydarzenia). Uchwycenie tych niematerialnych aspektów związanych z wydarzeniami modowymi skłania do wniosku o konieczności kontynowania badań jakościowych, w tym wśród społeczności odwiedzających te imprezy. Wciąż pozostają do przeanalizowania kolejne ważne aspekty związane z organizacją wydarzeń nastawionych na prezentację produktów powstałych w sposób zrównoważony i odpowiedzialny (Hołuj, Murzyn-Kupisz 2021; Zajączkowska 2022). W przyszłości należy m.in. poddać analizie zróżnicowanie rodzaju i charakteru targów ze względu na ich organizatora (organizacja społeczna, duża agencja eventowa, kolektywy projektantów, małe jednoosobowe firmy – stworzone przez pasjonatów *slow life*, polskiej mody i dobrego designu). Celowe wydają się też dalsze badania związane z funkcjonowaniem wydarzeń targowych jako części szerszego „ekosystemu mody" w miastach – miejsc nawiązywania i tworzenia powiązań między różnymi uczestnikami rynku mody (Murzyn-Kupisz 2021).

Przeprowadzone badania pozwoliły także uchwycić zróżnicowanie największych ośrodków miejskich. Potencjał demograficzny, ekonomiczny i kulturowy Warszawy sprawia, że miasto to jest czołowym polskim ośrodkiem organizacji targów mody B2C pod względem ich liczby, a zarazem miejscem, gdzie odbywają się w głównej mierze imprezy skomercjalizowane, korzystające z dużej liczby konsumentów o znaczącej sile nabywczej. Kraków plasuje się na drugiej pozycji w hierarchii miast – miejsc organizacji tego typu wydarzeń modowych, wyróżniając się zwłaszcza w zakresie wydarzeń o bardziej „niezależnym" i alternatywnym charakterze, które w okresie przedpandemicznym mogły liczyć na przyciągnięcie nie tylko lokalnych uczestników, lecz także turystów. Powszechnie kojarzona z modą Łódź, co potwierdzają analizy imprez targowych, jest współcześnie w znacznie większym stopniu miejscem produkcji odzieży niż konsumpcji mody, co odzwierciedla

relatywnie niewielka liczba wydarzeń targowych B2C, zwłaszcza tych o specjalistycznym, mniej masowym charakterze.

Obserwacje przedstawione w niniejszym artykule ukazują świat targów mody w ostatnim pełnym roku przed epidemią COVID-19. Aktualna sytuacja pandemiczna tworzy konieczność oceny przyszłości rynku imprez targowych oraz zobrazowania wpływu epidemii na ten typ wydarzeń. Z jednej strony borykają się one z wieloma przeszkodami i problemami, które mogą powodować rezygnację z ich organizowania, ograniczenie lub zmianę formuły, zwłaszcza w obliczu ogólnego spadku popytu na odzież (PIE 2021). Z drugiej strony szansą na przetrwanie, a nawet rozwój tych wydarzeń mogą być m.in. silniejsze akcentowanie patriotyzmu konsumenckiego, trend odpowiedzialnej konsumpcji czy chęć bycia turystą we własnym mieście. Autorki planują przeprowadzić dalszą analizę porównawczą stanu sprzed pandemii i w jej trakcie w ramach drugiego, uzupełniającego spostrzeżenia zaprezentowane w tym opracowaniu artykułu na temat targów mody, mając jednocześnie nadzieję, że złożone wyzwania, z jakimi mierzą się organizatorzy targów w dobie COVID-19, nie doprowadzą do zniknięcia lub znacznego osłabienia istotności tego typu ciekawych wydarzeń modowych z przestrzeni polskich miast. Obserwacje rynku mody w śródmieściach największych europejskich ośrodków metropolitalnych (Arnett 2021) dają nadzieję na to, że oferując złożone doznania, w tym możliwość bardzo istotnych wobec dzisiejszych prozdrowotnych ograniczeń kontaktów społecznych, najbardziej wartościowe imprezy przetrwają, inspirując polskich konsumentów do nabywania ubrań i artykułów modowych dobrej jakości, tworzonych w duchu zrównoważonego rozwoju.

Artykuł powstał w wyniku realizacji, w latach 2019–2023, projektu badawczego „Rynek mody w kontekście zrównoważonego rozwoju", sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2018/31/B/HS4/02961, umowa nr UMO-2018/31/B/HS4/02961.

Autorki pragną podziękować Recenzentom za ciekawe uwagi i sugestie, które zostały wykorzystane podczas ostatecznej redakcji tekstu.

Literatura

Aiello, G., Donvito, R., Grazzini, L., Petrucci, E., 2016, „The relationship between the territory and fashion events: The case of Florence and Pitti Immagine fashion fairs", *Journal of Global Fashion Marketing*, t. 7, nr 3, s. 150–165.

Arnett, G., 2021, „What will city centres look like post-Covid?", *Vogue Business*, 15.01, https://www.voguebusiness.com/consumers/what-will-city-centres-look-like-post-covid (dostęp: 15.01.2022).

Arnold, R., 2009, *Fashion. A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press.

Bathelt, H., Schuldt, N., 2008, „Between luminaries and meat grinders: International trade fairs as temporary clusters", *Regional Studies*, t. 42, nr 6, s. 853–868.

Bathelt, H., Spigel, B., 2012, „The spatial economy of North American trade fairs", *The Canadian Geographer / Le Geographe canadien*, t. 56, nr 1, s. 18–38.

Bruzzi, S., Church Gibson, P. (red.), 2013, *Fashion Cultures Revisited: Theories, Explorations and Analysis*, London: Routledge.

Chilese, E., Russo A.P., 2008, „Urban fashion policies: lessons from the Barcelona catwalks", *EBLA Working Paper*, nr 3/2008, International Centre for Research on the Economics of Culture, Institutions and Creativity (EBLA), Turin: University of Turin.

Crewe, L., 2017, *The Geographies of Fashion*, London: Bloomsbury.

Cudny, W., 2016, *Festivalisation of Urban Spaces. Factors, Processes and Effects*, Cham: Springer.

Cudny, W., Rouba, R., 2012, „Lodz Fashion Week as an example of a business event", *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, t. 56, nr 1, s. 45–58.

Currid, E., 2007, *The Warhol Economy: How Fashion, Art and Music Drive New York City*, Princeton: Princeton University Press.

Dzieciuchowicz, J., 2013, *Handel w przestrzeni wielkomiejskiej. Przykład Łodzi*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Entwistle, J., Rocamora, A., 2011, „Between art and commerce: London Fashion Week as trade fair and fashion spectacle", w: B. Moeran, J. Strandgaard Pedersen (red.), *Negotiating Values in the Creative Industries. Fairs, Festivals and Competitive Events* (s. 249–269), Cambridge: Cambridge University Press.

Getz, D., 2007, *Event Studies. Theory, Research and Policy for Planned Events*, Oxford: Elsevier.

Gębarowski, M., 2010, *Współczesne targi. Skuteczne narzędzie komunikacji marketingowej*, Gdańsk: Regan Press.

Gilbert, D., Casadei, P., 2020, „The hunting of the fashion city: Rethinking the relationship between fashion and the urban in the twenty-first century", *Fashion Theory*, t. 24, nr 3, s. 393–408.

Hendrykowski, M., 2013, „Semiotyka mody", *Kultura Współczesna: Teoria, Interpretacje, Krytyka*, nr 4, s. 227–240.

Hołuj, D., Murzyn-Kupisz, M., 2021, „Idea mody zrównoważonej w policealnych i wyższych szkołach kształcących projektantów mody w Polsce", *Zarządzanie w Kulturze*, nr 3, s. 343–363.

Kaczmarek, T., Karczewicz, M., 2018, „Organizacja przestrzenna handlu detalicznego w aglomeracji poznańskiej", *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, nr 44, s. 91–105.

Kawamura, Y., 2005, *Fashion-ology. An Introduction to Fashion Studies*, Oxford: Berg.

Liberato, D., Barros e Mendes, B., Liberato, P., 2020, „The importance of fashion events in the city of Oporto: The fashion industry perspective", w: A. Abreu i in. (red.), *ICOTTS 2020: Advances in Tourism, Technology and Systems*, t. 209 (s. 280–292), Singapore: Springer.

Moeran, B., Strandgaard Pedersen, J. (red.), 2011, *Negotiating Values in the Creative Industries. Fairs, Festivals and Competitive Events*, Cambridge: Cambridge University Press.

Murzyn-Kupisz, M., 2021, „Przestrzenie mody we współczesnym dużym mieście", referat na konferencji „Użytkowanie współczesnej przestrzeni miejskiej", Uniwersytet Warszawski, Muzeum Warszawy, Warszawa 22–24 kwietnia 2021 r. (maszynopis).

Murzyn-Kupisz, M., Działek, J., 2017, *Artyści w przestrzeni miejskiej Krakowa i Katowic*, Kraków: Universitas.

Murzyn-Kupisz, M., Działek, J., 2021, „Immersion in buzz or withdrawal to solitude? Artists' creative and social strategies in urban settings", *City & Community*, t. 20, nr 2, s. 160–184.

Murzyn-Kupisz, M., Hołuj, D., 2022, „Wstępna diagnoza działań związanych z tkaninami, ubiorami i akcesoriami modowymi podejmowanych przez polskie instytucje muzealne", *Muzealnictwo*, t. 63, s. 173–184.

Oldenburg, R., 1999, *The Great Good Place: Cafés, Coffee Shops, Bookstores, Bars, Hair Salons, and Other Hangouts at the Heart of a Community*, New York: Marlowe & Company.

Patchett, M., Williams, N., 2021, „Geographies of fashion and style: Setting the scene", *GeoHumanities*, t. 7, nr 1, s. 198–216.

PIE, 2021, *Konsumpcja w pandemii*, Warszawa: Polski Instytut Ekonomiczny.

Pinchera, V., Rinallo, D., 2021, „Marketplace icon: The fashion show", *Consumption Markets & Culture*, t. 24, nr 5, s. 479–491.

PIPT, 2020, *Targi w Polsce 2019*, Poznań: Polska Izba Przemysłu Targowego.

Potvin, J. (red.), 2009, *The Places and Spaces of Fashion, 1800–2007*, New York: Routledge.

Richards, G., Marques, L., Mein, K., 2015, „Introduction. Designing events, events as a design strategy", w: G. Richards, L. Marques, K. Mein (red.), *Event Design. Social Perspectives and Practices* (s. 1–13), London: Routledge.

Sark, K., Bélanger-Michaud, S.D., 2016, *Montréal Chic: A Locational History of Montréal Fashion*, Bristol: Intellect.

Skov, L., 2006, „The role of trade fairs in the global fashion business", *Current Sociology*, t. 54, nr 5, s. 764–783.

Skov, L., Meier, J., 2011, „Configuring sustainability at a fashion week", w: B. Moeran, J. Strandgaard Pedersen (red.), *Negotiating Values in the Creative Industries. Fairs, Festivals and Competitive Events* (s. 270–293), Cambridge: Cambridge University Press.

Smalec, A., 2014, „Jarmarki jako forma promocji produktów tradycyjnych", *Problemy Zarządzania, Finansów i Marketingu*, nr 35, s. 253–266.

Smalec, A., Mróz-Gorgoń, B., 2015, „Marketing communication of fashion events and consumers' expectations", *Economics and Culture*, t. 12, s. 73–85.

Smętkowski, M., Celińska-Janowicz, D., Wojnar, K., 2019, „Nowe przestrzenie gospodarcze metropolii – od postmetropolii do metropolii mozaikowej?", *Studia Regionalne i Lokalne*, nr 4, s. 28–53.

Stachowiak, K., Tomczak, P., 2015, *Przestrzenny wymiar sektora kreatywnego*, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.

Twardzik, M., 2014, „Typologia i znaczenie centrów handlowych dla miast województwa śląskiego", *Studia Miejskie*, t. 16, s. 129–145.
Williams, K.M., Laing, J., Frost, W., 2014, „Social conformity or radical chic? Fashion, design and events", w: K.M. Williams, J. Laing, W. Frost (red.), *Fashion, Design and Events* (s. 1–23), London: Routledge.
Williams, S., Currid-Halkett, E., 2011, „The emergence of Los Angeles as a fashion hub: A comparative spatial analysis of the New York and Los Angeles fashion industries", *Urban Studies*, nr 14, s. 3043–3066.
Wojnar, K., 2016, *Polska klasa kreatywna*, Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
Zajączkowska, K., 2022, *Odpowiedzialna moda. Guilt-free przewodnik po slow fashion*, Kraków: Znak Koncept.
Zuzańska-Żyśko, E., Sitek, S., 2011, „Rola handlu targowiskowego w rozwoju miast", w: M. Soja, A. Zborowski (red.), *Człowiek w przestrzeni zurbanizowanej* (s. 271–281), Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ.

Źródła internetowe:

http://karnet.krakowculture.pl/wydarzenia
https://sjp.pwn.pl/
Profil fejsbukowy baru Barbara we Wrocławiu: https://www.facebook.com/barbarakultura/
Profil fejsbukowy targów Bakalie: https://www.facebook.com/targibakalie/
Profil fejsbukowy targów Kiermash: https://www.facebook.com/Kiermash/
Profil fejsbukowy targów Kogel Mogel: https://www.facebook.com/targikogelmogel/
Profil fejsbukowy targów Silesia Bazaar: https://www.facebook.com/silesiabazaar/
Profil fejsbukowy targów Silesia Wedding Day: https://www.facebook.com/silesiaweddingday/
Profil fejsbukowy targów Tutu: https://www.facebook.com/tutupoznan/
Profil fejsbukowy Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach: https://www.facebook.com/wstkatowice
Strona www Alternatywnego Domu Handlowego Mysia 3: https://mysia3.pl/#news
Strona www Cafe Pub Niezła Sztuka: https://niezla-sztuka.pl/pl/i/Cafepub/16
Strona www Galerii Sztuki im. Jana Tarasina: https://tarasin.pl/mlody-design-w-tarasinie/
Strona www Sztuki wyboru: http://sztukawyboru.eu/o-nas/

Obszary wiejskie w systemie migracji wewnętrznych w Polsce

Studia Regionalne i Lokalne
Nr 3(89)/2022
© Autorzy 2022

ISSN 1509-4995
E-ISSN 2719-8049
doi: 10.7366/1509499538906

Mateusz Długosz, Robert Szmytkie
Uniwersytet Wrocławski, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej, plac Uniwersytecki 1, 50–137 Wrocław;
e-mail: mateusz.dlugosz@uwr.edu.pl; robert.szmytkie@uwr.edu.pl

Streszczenie

Celem opracowania jest wskazanie znaczenia obszarów wiejskich w systemie migracji międzygminnych w Polsce. Migracje wewnętrzne na obszarach wiejskich zostały przeanalizowane dla lat 1995–2019, ze szczególnym uwzględnieniem stanu migracji rejestrowanych w 2019 r. W opracowaniu wykorzystano podstawowe wskaźniki określające natężenie migracji, które pozwoliły stwierdzić, że obszary wiejskie odgrywają istotną rolę w systemie migracji wewnętrznych w Polsce, przyczyniając się do redystrybucji przestrzennej ludności. Wpływ ten jest jednak zróżnicowany, ponieważ z jednej strony obserwuje się silny wpływ suburbanizacji na procesy migracyjne na obszarach wiejskich w strefach podmiejskich dużych i średnich miast w Polsce, z drugiej zaś strony widoczny jest odpływ migracyjny wywołany niekorzystną sytuacją społeczno-ekonomiczną w przypadku peryferii zewnętrznych i wewnętrznych.

Słowa kluczowe

migracje wewnętrzne, obszary wiejskie, procesy suburbanizacji, obszary podmiejskie, obszary peryferyjne, Polska

Rural Areas in the System of Inter-Communal Migrations in Poland

Abstract

The aim of the study is to indicate the importance of rural areas in the system of inter-communal migrations in Poland. Internal migration in rural areas was analysed for the years 1995–2019, with particular focus on the state of migration registered in 2019. The study used basic indicators determining the intensity of migration, which made it possible to conclude that rural areas play an important role in the system of internal migration in Poland, contributing to the spatial redistribution of population. However, this influence varies due to the fact that, on the one hand, there is a strong influence of suburbanisation on migration processes in rural areas in suburban zones of large and medium-sized cities in Poland. On the other hand, migration outflows caused by an unfavourable socio-economic situation are visible in the case of external and inner peripheries.

Keywords

internal migration, rural areas, suburbanisation processes, suburbs, peripheral areas, Poland

Wstęp

Wewnętrzne ruchy wędrówkowe odgrywają współcześnie istotną rolę w kształtowaniu zmian ludnościowych na obszarach wiejskich. Kluczowe w tym kontekście stają się więc wszelkie procesy, które do tych migracji się przyczyniają, takie jak suburbanizacja, odnosząca się w swoim podstawowym wymiarze do przemieszczeń ludności z miasta na obszary wiejskie (Harasimowicz 2018). Odpływ migracyjny w tym kierunku może się odbywać również przez zachodzącą w kraju kontrurbanizację (Grzeszczak 2000). Niemniej bez względu na genezę redystrybucja przestrzenna ludności, jaka dokonuje się między miastami a obszarami wiejskimi, była niejednokrotnie przedmiotem badań geografów (np. Dziewoński i in. 1977; Rosner 2014). Jej wielkość i kierunki zmieniały się z biegiem lat, zawsze jednak obszary wiejskie pełniły istotną funkcję w systemie migracji wewnętrznych w Polsce, będąc zarówno obszarami pochodzenia, co obserwowano szczególnie

intensywnie w drugiej połowie XX w. (np. Dziewoński i in. 1977; Dziewoński, Korcelli 1979; Herma 1968), jak i destynacją migrantów, co obserwuje się współcześnie wskutek zachodzenia procesów suburbanizacji (np. Szymańska, Biegańska 2011; Nowotnik 2012; Kałuża-Kopias 2014). Zmienna skala wymienionych procesów oraz ich zróżnicowanie w przestrzeni powodują, że współcześnie obszary wiejskie są bardzo niejednorodne pod względem zachowań migracyjnych (Rosner 2014). Tym samym również ich znaczenie w systemie migracji wewnętrznych jest różne.

Celem opracowania jest wskazanie znaczenia obszarów wiejskich w systemie migracji międzygminnych w Polsce. Dokonano tego dzięki realizacji celów szczegółowych: 1) charakterystyce migracji wewnętrznych na obszarach wiejskich z zastosowaniem podstawowych wskaźników; 2) określeniu podobieństwa i zróżnicowania obszarów wiejskich w zakresie charakterystyk migracyjnych; 3) wskazaniu kierunków migracji i systematyki obszarów wiejskich w migracjach wewnętrznych w Polsce. Tak określone cele pracy pozwalają na weryfikację hipotezy badawczej w brzmieniu: *migracje wewnętrzne na obszarach wiejskich są niejednorodne w zakresie intensywności i kierunków, dzięki czemu możliwa jest identyfikacja różnych tendencji migracyjnych w odniesieniu do poszczególnych typów obszarów*.

Przegląd literatury

W okresie socjalizmu obszary wiejskie stanowiły źródło siły roboczej w związku z forsowaną ideą industrializacji kraju, dlatego były obszarami źródłowymi migracji (Dziewoński i in. 1977). Duże nadwyżki ludności na terenach wiejskich wywoływały ruchy wędrówkowe do miast, zwłaszcza dużych. Obserwowano tam odpływ wykształconej młodzieży, który stał się zjawiskiem powszechnym, prowadząc do drenażu ludności przede wszystkim w strefach podmiejskich i małych miastach, a także na żyznych terenach rolniczych. Odnotowywane migracje stałe były pokłosiem wcześniejszych wędrówek sezonowych czy dojazdów do pracy (Herma 1968). Co więcej, migracje ze wsi do miast w tym okresie dotyczyły przemieszczeń na niewielkie odległości (Dziewoński, Korcelli 1979).

Transformacja polityczna i społeczno-gospodarcza w latach 90. XX w. przyczyniła się do zmiany kierunków redystrybucji przestrzennej ludności, co wynikało z zapoczątkowania procesów suburbanizacji. Ich przejawem jest odpływ ludności z miast na obszary podmiejskie (Kupiszewski, Rees, Durham 1998). Atrakcyjność migracyjna obszarów podmiejskich związana jest z lokowaniem inwestycji w dużych ośrodkach miejskich i obszarach otaczających te jednostki (Kałuża-Kopias 2014). Migracje do strefy podmiejskiej wiążą się z kolei z niekontrolowanym ruchem budowlanym oraz rozwojem funkcji rezydencjalnej i aktywności gospodarczej (Walaszek 2014; Dyszy 2017). Skutkiem napływu migracyjnego na obszary podmiejskie jest odmłodzenie struktury ludności według wieku i wzrost współczynnika feminizacji (Szymańska, Biegańska 2011; Rosner 2014; Lewandowska-Gwarda, Antczak 2015; Dyszy 2017). Obszary oddalone od dużych miast (gminy wiejskie i małe miasta) mają z kolei charakter odpływowy, przez co ich rozwój może być zagrożony (Kupiszewski i in. 1998). Przemieszczenia ludności na obszarach peryferyjnych wskazują na drenaż migracyjny i „drenowanie" obszarów wiejskich z osób młodych, aktywnych, dobrze wykształconych i przedsiębiorczych, a także zmianę struktury płci przejawiającą się niedoborem kobiet w wieku rozrodczym (Rosner 2014). W przeciwieństwie do obszarów podmiejskich obszary wiejskie położone przy granicach województw cechują się niewielkimi wartościami obrotu migracyjnego (Ilnicki, Janc 2021).

Późniejsze badania wskazują na dalsze pogłębianie się dysproporcji w zakresie kierunków migracji wewnętrznych na obszarach wiejskich w zależności od ich położenia względem dużych ośrodków miejskich (Szymańska, Biegańska 2011; Nowotnik 2012; Rosner 2014; Ilnicki, Janc 2021). Co więcej, dynamika napływu migracyjnego na obszary podmiejskie w ostatnich latach wykazuje tendencję rosnącą (Nowotnik 2012), co prowadzi do coraz większej koncentracji ludności na tych terenach (Falkowski 2009; Szymańska, Biegańska 2011; Winiarczyk-Raźniak, Raźniak 2012; Wiśniewski i in. 2020). Przyrostowi migracyjnemu w strefach podmiejskich sprzyja także wysoki poziom ich rozwoju społeczno-gospodarczego (Rosner 2014). Warto jednak zauważyć, *że* zlewnie migracyjne poszczególnych miast zazwyczaj zamykają się w obrębie jednego województwa, co świadczy o lokalnym charakterze tych ruchów (Kiniorska 2017; Dyszy, Zuzańska-Żyśko 2020; Ilnicki, Janc 2021). Obszarami docelowymi dla migrantów z dużych miast są jednak nie tylko tereny położone w ich bliskim sąsiedztwie, lecz także obszary peryferyjne. Można to utożsamiać ze

zjawiskiem kontrurbanizacji, rozumianej jako proces redystrybucji przestrzennej ludności z miast na obszary peryferii, którymi są głównie obszary wiejskie (Grzeszczak 2000). Warto również zwrócić uwagę na fakt, że zagadnienie migracji wewnętrznych na obszarach wiejskich nie jest zbyt popularne w literaturze przedmiotu, co można wiązać z ogólną niewielką liczbą prac poświęconych zagadnieniom wewnętrznego ruchu wędrówkowego.

Metody badań i źródła danych

W artykule podstawowym źródłem danych jest materiał statystyczny udostępniany przez Główny Urząd Statystyczny w Banku Danych Lokalnych oraz Bazie Demografia. Jakość publicznych danych statystycznych jest w literaturze przedmiotu tematem wielu dyskusji (Korcelli 1997; Gołata 2012), co w przypadku danych migracyjnych wiąże się w szczególności z faktem nieuwzględniania w nich migracji nierejestrowanych (Śleszyński 2005), dlatego należy podkreślić, że niniejsze opracowanie odnosi się do migracji rejestrowanych. Fakt ten nie podważa jednak jego wartości interpretacyjnych z uwagi na ciągłość danych i możliwość prowadzenia analiz szeregiem czasowym (Kałuża-Kopias 2020). Dodatkowo sam fakt przemeldowania podkreśla trwałość decyzji o zmianie miejsca zamieszkania, co również sprawia, że wskazane dane są użyteczne z perspektywy analitycznej. Osobny problem stanowią nierejestrowane migracje zagraniczne z obszarów wiejskich, które pogłębiają skalę depopulacji na obszarach peryferyjnych (Jończy 2012, 2014).

Warto zdefiniować pojęcie peryferyjności, które w literaturze przedmiotu jawi się jako termin wieloznaczny (Grosse 2007; Stanny 2011), a nawiązuje do koncepcji rdzeń–peryferia (Vaishar 2006). W opracowaniu za obszary peryferyjne uznaje się tereny trudno dostępne komunikacyjnie, z uwagi na oddalenie od obszarów zurbanizowanych (Stanny 2011), zarówno przy granicach kraju (peryferie zewnętrzne), jak i wewnątrz niego (peryferie wewnętrzne). Obszary te charakteryzują się specyficzną strukturą społeczno-gospodarczą, wynikającą z niższej produktywności ściśle wyspecjalizowanej gospodarki lokalnej o bardziej prymitywnych technologiach (Vaishar 2006). Wynika to wprost z położenia z dala od centrów aktywności gospodarczej, które koncentrują większość miejsc pracy oraz infrastrukturę społeczną i instytucje (Musil, Müller 2008).

Migracje wewnętrzne na obszarach wiejskich zostały przeanalizowane dla lat 1995–2019, ze szczególnym uwzględnieniem stanu migracji rejestrowanych w 2019 r. Same obszary wiejskie rozumiane są w literaturze przedmiotu jako przestrzeń, którą tworzą wsie wraz ze swoim otoczeniem (Stanny 2014). W artykule termin ten obejmuje gminy wiejskie oraz tereny wiejskie w gminach miejsko-wiejskich, które dalej nazywane są też, dla większej czytelności pracy, jednostkami wiejskimi, a których w 2019 r. było sumarycznie 2175.

Podstawową metodą badawczą zastosowaną w opracowaniu jest analiza danych statystycznych. Dzięki niej możliwe stało się wykorzystanie metody wskaźnikowej, która polega na wyznaczeniu wskaźników pozwalających scharakteryzować migracje wewnętrzne zachodzące na obszarach wiejskich w Polsce. W artykule wykorzystano współczynnik obrotu migracyjnego (indeks ruchliwości), odnoszący się do sumy imigrantów i emigrantów w przeliczeniu na liczbę ludności w danym miejscu, oraz współczynnik efektywności migracji, określony wzorem:

$$W_{ef} = \frac{I - E}{I + E} \cdot 100\%$$

gdzie *I* oznacza liczbę imigrantów, natomiast *E* odnosi się do liczby emigrantów. Wskaźnik ten wyrażony w procentach pokazuje, jaka różnica procentowa występuje między odpływem a napływem migracyjnym. Wartości ujemne obrazują przewagę odpływu migracyjnego, a dodatnie – dominację napływu migracyjnego w zachodzących przemieszczeniach. Dla ułatwienia interpretacji uzyskiwanych wartości przyjmuje się, że mała efektywność dotyczy wartości $|W_{ef}| < 20\%$, natomiast średnia – $20\% < |W_{ef}| < 40\%$, a duża obserwowana jest dla $|W_{ef}| > 40\%$ (Huk 2004).

Dla lepszego zobrazowania sytuacji migracyjnej na obszarach wiejskich w opracowaniu wykorzystano również współczynnik salda migracji, rozumiany jako różnica między liczbą imigrantów i emigrantów w przeliczeniu na 1 tys. mieszkańców oraz wskaźnik pokazujący liczbę imigrantów przypadających na 10 emigrantów. Użyte w analizie wskaźniki bardzo często są stosowane do opisu wewnętrznego ruchu wędrówkowego ludności (zob. Jagielski 1974; Huk 2004; Kałuża-Kopias

2014; Józefowicz 2020). W opracowaniu posłużono się także współczynnikiem korelacji Pearsona dla określenia zależności między zachodzącymi zmianami liczby ludności a przemieszczeniami mieszkańców. Pozwala on na sprecyzowanie nie tylko charakteru korelacji między zmiennymi, lecz także ich siły (Luszniewicz 1987). Wyznaczone wskaźniki zostały uzupełnione opisem, w syntetyczny sposób objaśniającym ich znaczenie.

Sytuacja migracyjna na obszarach wiejskich

Realizacja głównego celu opracowania wymaga w pierwszej kolejności wskazania roli migracji wewnętrznych dla funkcjonowania obszarów wiejskich, a następnie podstawowej charakterystyki migracyjnej tych jednostek. Zmiany liczby ludności jednostek osadniczych w Polsce w dobie globalnych przemian w ruchu naturalnym są w największym stopniu powiązane z wewnętrznym ruchem wędrówkowym ludności (Śleszyński 2016).

Taki obraz daje się zauważyć również w przypadku analizowanych jednostek, gdzie zmiany liczby ludności były wywołane przede wszystkim przez zachodzące migracje wewnętrzne. Na potrzeby niniejszego opracowania można je podzielić na jednostki rozwojowe, gdzie obserwuje się przyrost liczby ludności, i jednostki regresywne, gdzie występuje depopulacja. Te drugie ilościowo dominują, ponieważ spadek liczby ludności obserwowany na przełomie 2018/2019 r. dotyczył 1358 jednostek wiejskich spośród 2175. Należy zaznaczyć, że obserwowana depopulacja była wywoływana w przeważającej mierze właśnie przez ujemne saldo migracji, które odnotowano w 1350 jednostkach. Jednocześnie obserwuje się, że w przypadku 788 jednostek rozwojowych przyrost liczby ludności odbywa się przy dodatnim saldzie migracji, a jedynie w przypadku pięciu – przy ujemnym. Z analizy tych wyników można więc wywnioskować, że zmiany liczby ludności zachodzące na obszarach wiejskich wywoływane są w szczególności przez wewnętrzny ruch wędrówkowy, co potwierdza obserwowane w literaturze przedmiotu wyniki (zob. Kiniorska 2017). Wyraża to również współczynnik korelacji Pearsona (ryc. 1), który dla badanej zależności przyjmuje wartość 0,89, co podkreśla istnienie silnej korelacji między zmianą liczby ludności a sytuacją migracyjną w konkretnych jednostkach. Znak obserwowanej korelacji uwypukla współzmienność i dodatnie sprzężenie między analizowanymi zmiennymi, które należy zinterpretować tak, że w sytuacji przewagi napływu migracyjnego (dodatnie saldo migracji) obserwuje się przyrost liczby ludności, natomiast w przypadku ujemnego salda migracji widocznego przy przewadze odpływu migracyjnego liczba ludności wybranych jednostek się zmniejsza.

Obserwowana zależność podkreśla dużą rolę migracji wewnętrznych w kształtowaniu liczby ludności na obszarach wiejskich i tym samym ich wpływu na inne zachodzące w nich procesy ludnościowe. Wielkość migracji wewnętrznych jest jednak silnie zróżnicowana przestrzennie (ryc. 2), co skutkuje też różną intensywnością wpływu ruchu wędrówkowego na zachodzenie tych procesów.

Największy obrót migracyjny jest obserwowany w przypadku obszarów wiejskich leżących w strefach podmiejskich dużych miast w Polsce. Szczególnie wysokie wartości indeksu ruchliwości odnotowywane są w odniesieniu do gminy Stawiguda w okolicach Olsztyna, gdzie liczba migrantów w 2019 r. wynosiła 106,8 osoby na 1 tys. mieszkańców, oraz terenów wiejskich gminy Nowe Warpno w okolicach Szczecina, gdzie indeks ruchliwości przyjmował wartość 81,3 migranta na 1 tys. osób. Nieco mniejsze wartości charakteryzowały obszary wiejskie w strefach podmiejskich innych miast w Polsce: Warszawy (Wieliszew, Lesznowola), Białegostoku (Wasilków), Poznania (Kórnik, Swarzędz, Kleszczewo, Rokietnica, Dopiewo), Wrocławia (Czernica, Miękinia, Długołęka) czy Gdańska (Kosakowo, Pruszcz Gdański, Żukowo). Duża liczba migrantów jest związana z zachodzącymi tam procesami suburbanizacji, powodującymi wzrost przemieszczeń ludności na tereny podmiejskie, co jest szeroko opisywane w dotychczasowej literaturze przedmiotu (np. Brown, Schafft 2002; Gutiérrez, García-Palomares 2007; Leetmaa 2008; Zborowski, Raźniak 2013; Gałka, Warych-Juras 2018).

Analizując rozkład przestrzenny zjawiska (ryc. 2), można zauważyć, że poza obszarami podmiejskimi większą ruchliwością przestrzenną odznaczają się tereny leżące w Polsce północnej i zachodniej niż te w południowo-wschodniej części kraju. Z jednej strony może to wynikać ze stabilnej sytuacji ludnościowej wsi na tym ostatnim obszarze, jakkolwiek z drugiej strony może być

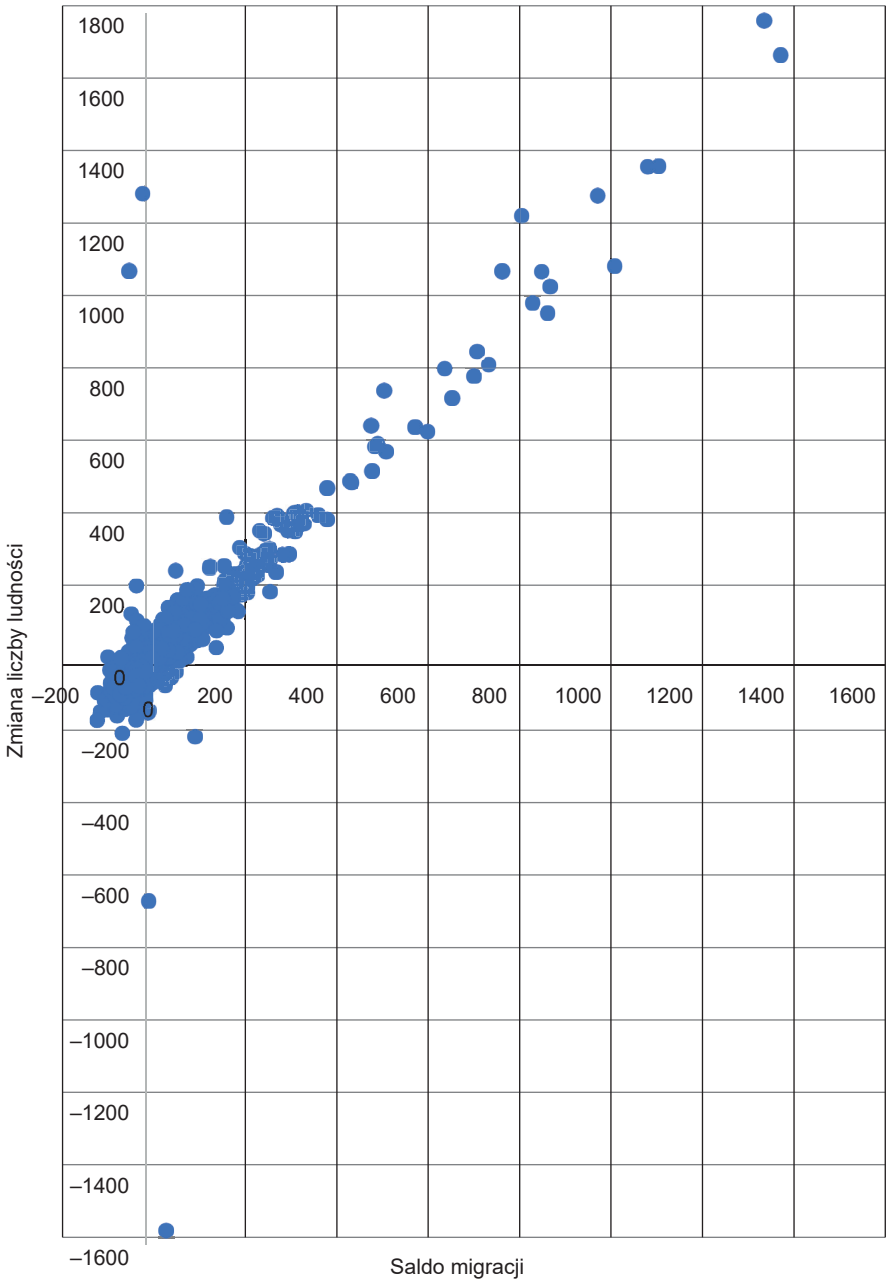

Ryc. 1. Współzależność między zmianą liczby ludności a saldem migracji w jednostkach wiejskich w Polsce w 2019 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych GUS.

następstwem obserwowanej już w drugiej połowie XX w. większej mobilności przestrzennej ludności, skutkującej jednak niską efektywnością jej przemieszczeń, na co zwracał uwagę w latach 70. XX w. Andrzej Jagielski (1974). Obszary wiejskie znajdujące się w strefie oddziaływania dużego miasta stanowią więc swoiste hot spoty systemu migracji wewnętrznych w Polsce. Warto jednak zwrócić szczególną uwagę na obszary o niskiej mobilności przestrzennej ludności, które widoczne są poza wspomnianymi dotychczas terenami. Najmniejszą mobilność przestrzenną wyrażoną indeksem ruchliwości wykazują mieszkańcy obszarów wiejskich województw: małopolskiego, mazowieckiego, podlaskiego, lubelskiego i świętokrzyskiego. Potwierdzają to również wyniki badań innych autorów (Szymańska, Biegańska 2011; Rosner 2014; Kiniorska 2017; Ilnicki, Janc 2021).

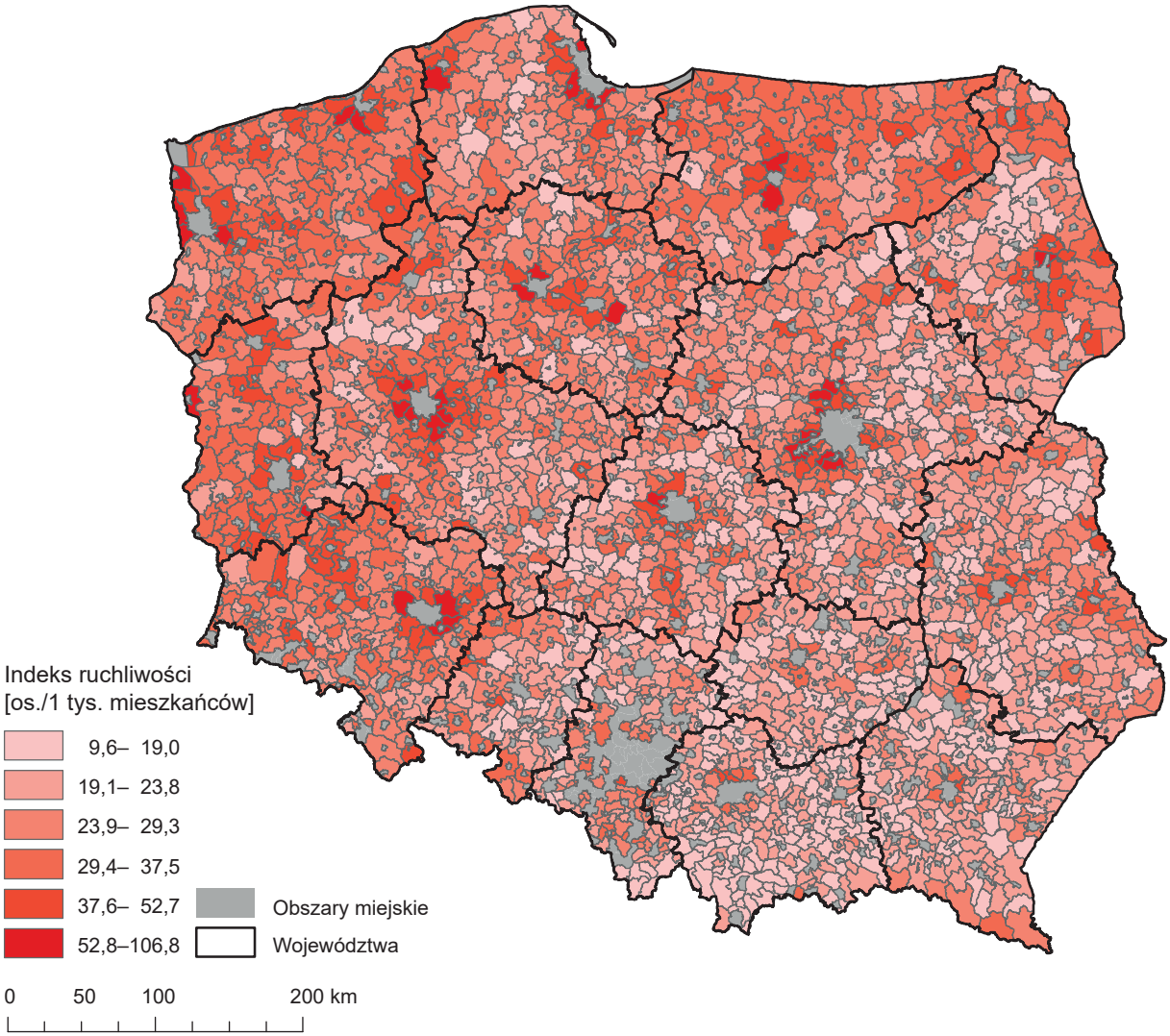

Ryc. 2. Indeks ruchliwości na obszarach wiejskich w Polsce w 2019 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Można zauważyć, zwłaszcza na przykładzie wymienionych województw, że mniejsza ruchliwość przestrzenna jest charakterystyczna dla obszarów znajdujących się poza bezpośrednim wpływem miast, szczególnie dużych i średnich ośrodków miejskich. Wskazuje na to również wielkość bezwzględna obrotu migracyjnego w Polsce w 2019 r. (ryc. 3). Obszary wiejskie o mniejszej mobilności przestrzennej nie są położone wyłącznie peryferyjnie, przy granicach województw, lecz także na terenach usytuowanych bardziej centralnie. Widoczne jest to m.in. w centralnej części województwa dolnośląskiego między obszarem oddziaływania Wrocławia, Legnicy i Wałbrzycha czy w przypadku obszarów leżących między zasięgiem oddziaływania Poznania i Piły w województwie wielkopolskim. Wyniki te mogą potwierdzać zawarte we wcześniejszych pracach obserwacje odnoszące się do pojęcia tzw. wewnętrznych peryferii (*inner peripheries*), czyli miejsc, które wykazują mniejszą aktywność społeczno-gospodarczą i powiązane z tym zmiany demograficzne (Vaishar 2006). Można przypuszczać, że zauważalna w nich obniżona mobilność przestrzenna jest jedynie konsekwencją stagnacji społeczno-ekonomicznej oraz niekorzystnych zmian demograficznych, takich jak chociażby ich emigracyjny charakter, co jest widoczne np. w przypadku czeskich obszarów peryferii wewnętrznych (zob. Vaishar, Pavlů 2018).

Analiza obrotu migracyjnego, wyrażonego czy to w sposób względny, czy to bezwzględny, sugeruje również istnienie swoistego kontinuum migracyjnego, który odzwierciedla malejącą aktywność migracyjną w miarę oddalenia od miasta dominującego w systemie osadniczym danego

obszaru. Im dalej od niego leży konkretna jednostka, tym mniejszy obrót migracyjny jest w niej obserwowany. Co więcej, zasięg obszarów o wyższej aktywności migracyjnej jest różny i zależy od rangi ośrodka centralnego. W przypadku obszarów wiejskich leżących na zapleczu dużych miast w Polsce odnotowuje się większy obrót migracyjny i dodatkowo nie dotyczy on wyłącznie pierwszego pierścienia obszarów podmiejskich. Mniejsze ośrodki miejskie oddziałują na pobliskie obszary wiejskie z mniejszą intensywnością zarówno w przestrzeni, jak i w wartościach samego obrotu.

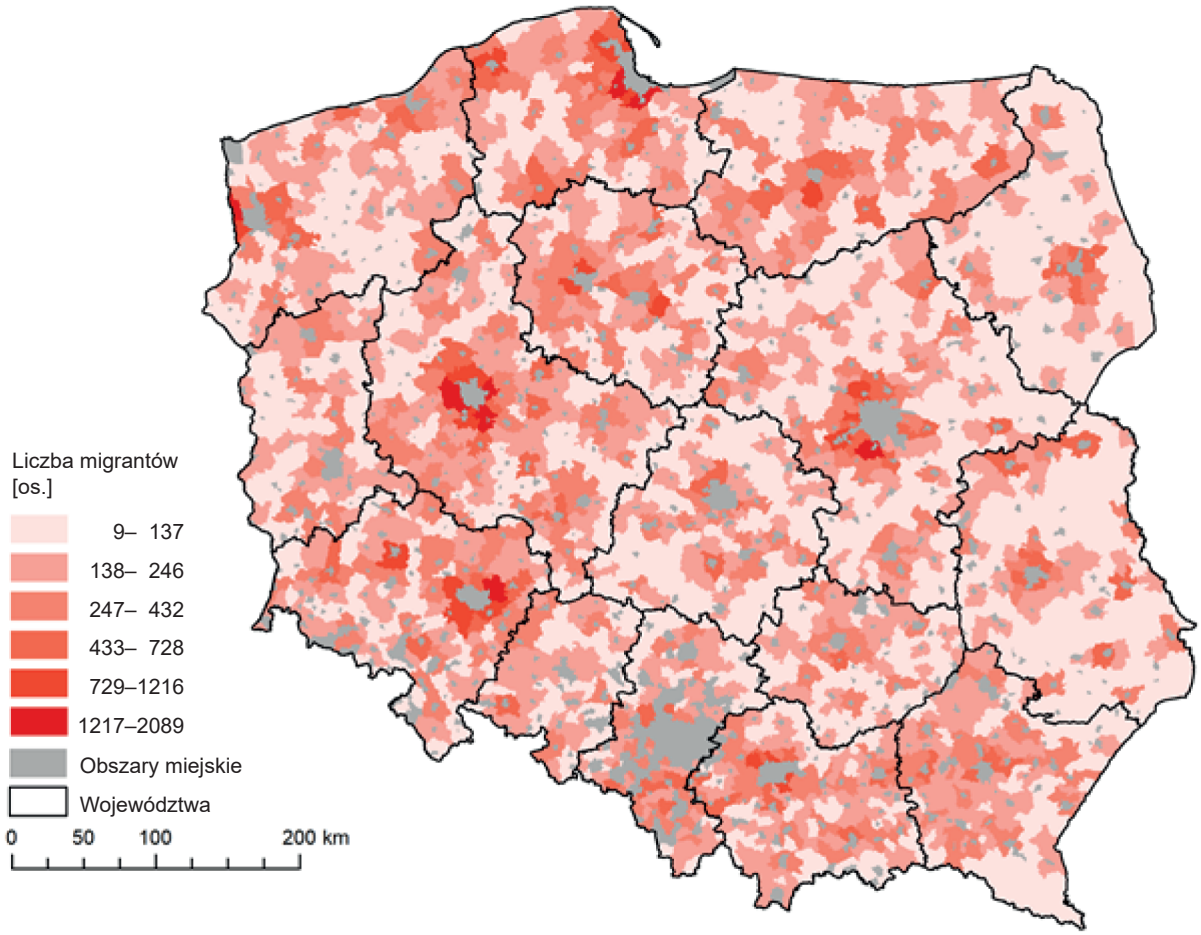

Ryc. 3. Obrót migracyjny w jednostkach wiejskich w Polsce w 2019 r.[1]

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych GUS.

Obszary wiejskie odgrywają istotną rolę w redystrybucji przestrzennej ludności w Polsce, co dodatkowo zostało podkreślone w 2000 r., kiedy to po raz pierwszy zaobserwowano dodatnie saldo migracji wewnętrznych dla obszarów wiejskich (ryc. 4). Wiązało się to ze zmianą kierunków migracji wewnętrznych w Polsce z uwagi na przewagę napływu migracyjnego do miast do 2000 r. Po tym roku zdecydowaną większość migrantów stanowiły osoby przemieszczające się w kierunku miasto–wieś, co było konsekwencją rozpowszechnienia zjawiska suburbanizacji nie tylko w dużych, lecz także w mniejszych ośrodkach miejskich (Harasimowicz 2018). Obszary wiejskie stały się w tym momencie istotnym miejscem docelowym migrantów w ruchu wewnętrznym. W latach 2000–2019 współczynnik salda migracji, po początkowym wzroście, utrzymuje się od 2013 r. na poziomie zbliżonym do wartości 2‰ rocznie.

[1] Dla lepszej ilustracji zagadnienia – przedstawienia wielkości obrotu migracyjnego na obszarach wiejskich – zastosowano metodę kartogramu, wykorzystującą dane względne.

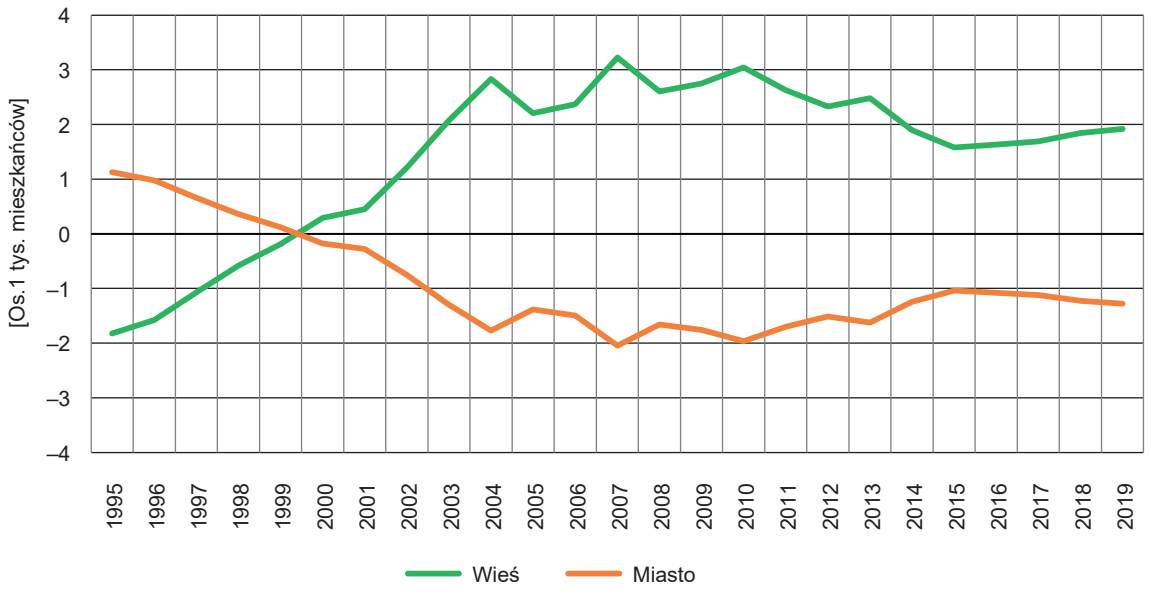

Ryc. 4. Współczynnik salda migracji w miastach i na obszarach wiejskich w Polsce w latach 1995–2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Niewątpliwie istotnym zagadnieniem, będącym częścią charakterystyki migracyjnej, jest wskazanie bilansu migracyjnego obszarów wiejskich. Analiza ryciny 4 wskazuje, że od 2000 r. obszary te ogółem charakteryzują się pozytywnym bilansem migracyjnym. Nie jest to jednak tendencja obserwowana we wszystkich jednostkach. W celu zilustrowania bilansu migracyjnego jednostek w 2019 r. posłużono się współczynnikiem efektywności migracji (ryc. 5), który wskazuje, ile osób dzięki zachodzącym migracjom dana jednostka zyskuje lub traci.

Zysk migracyjny w 2019 r. obserwowany jest w przypadku 793 jednostek wiejskich. Najbardziej efektywne przemieszczenia odnotowywane są w strefach podmiejskich dużych miast. Tam dodatnią efektywność uwidacznia przewaga napływu migracyjnego wywoływanego suburbanizacją. Wysoka efektywność cechuje przede wszystkim te jednostki wiejskie stref podmiejskich, gdzie istnieje wysoki obrót migracyjny. Nie jest to jednak tendencja widoczna wszędzie, ponieważ obserwując wysoki obrót migracyjny w Polsce północno-zachodniej, można zauważyć, że przemieszczenia te, mimo dużej liczby uczestników, nie są efektywne. Jednakże w zdecydowanej liczbie jednostek (1349 na 2175) taka właśnie tendencja jest obecna i stała się szczególnie widoczna na obszarach wiejskich Polski wschodniej. Jednostki te tracą na zachodzących migracjach z uwagi na przewagę w nich odpływu migracyjnego. Tereny Polski wschodniej od lat wykazują niekorzystne tendencje demograficzne, które prowadzą do zwiększonych ruchów wędrówkowych, wywołujących ujemną efektywność migracji. Należy to wiązać z zachodzącym na tym obszarze opóźnieniem urbanizacyjnym, które prowadzi do sytuacji napływu migracyjnego do miast właśnie z obszarów wiejskich (*Sytuacja demograficzna Polski*… 2020).

Obserwowane wyniki pozwalają stwierdzić, że w miarę zbliżania się do miasta dominującego w danym regionie zmienia się sytuacja migracyjna obszarów wiejskich – wzrasta nie tylko obrót migracyjny, lecz także efektywność przemieszczeń. Zarazem jednak, im bardziej peryferyjne położenie danej jednostki, tym bilans migracyjny staje się bardziej niekorzystny. Przeprowadzone analizy skłaniają więc do konstatacji na temat charakteru badanych jednostek. Daje się zauważyć pewien dychotomiczny podział wskazujący na istnienie obszarów odpływowych oraz napływowych, a wyrazić go może liczba osób zameldowanych na 10 osób wymeldowanych (ryc. 6). Wskaźnik ten stanowi autorską propozycję określenia relacji między wielkością imigracji i emigracji. Został on skonstruowany, aby w bardziej czytelny sposób ukazać bilans migracyjny danej jednostki, określając, ile osób napływa w miejsce 10 osób wyjeżdżających. Odniesienie w podstawie wskaźnika do liczby wymeldowań jest spowodowane przewagą odpływu migracyjnego w jednostkach wiejskich w Polsce.

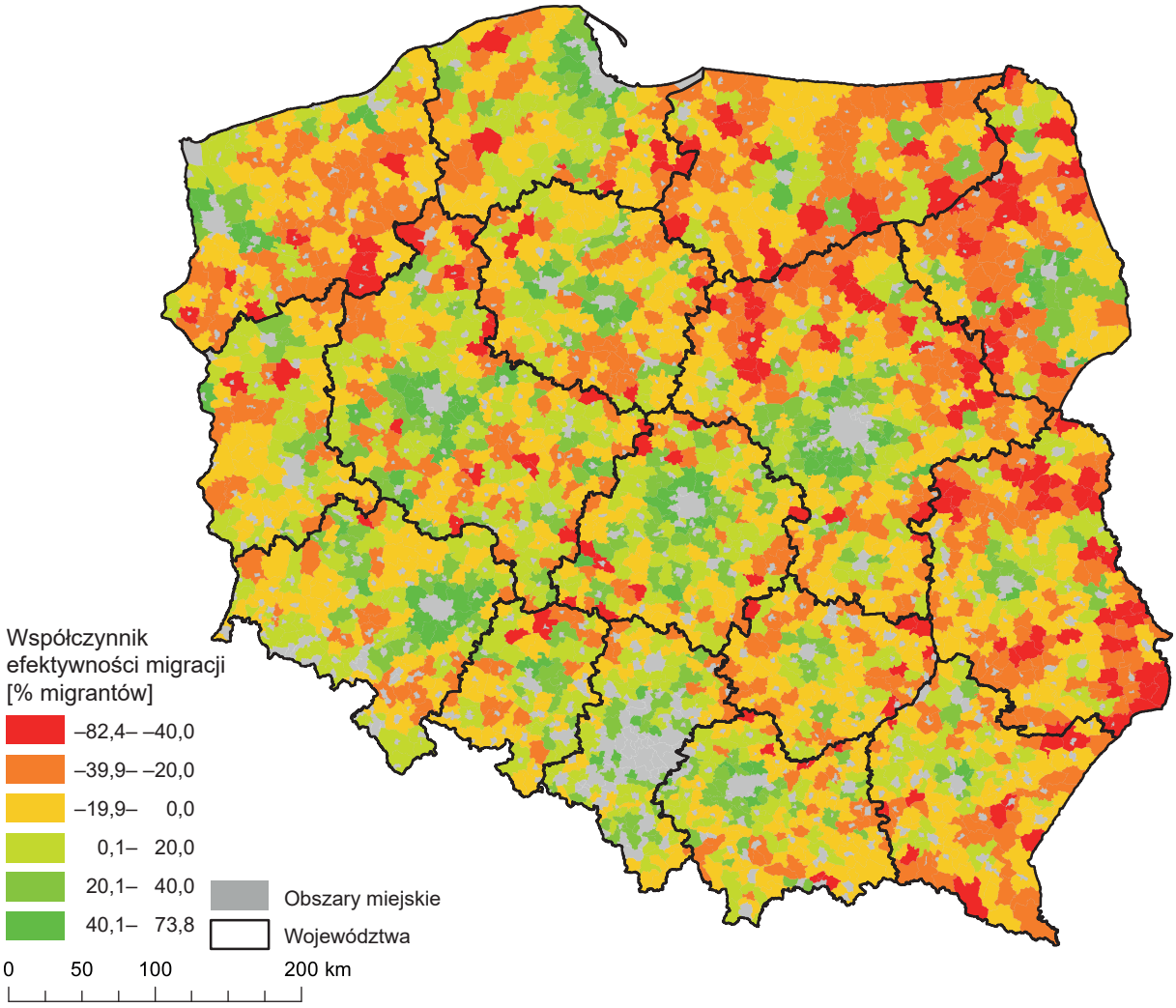

Ryc. 5. Współczynnik efektywności migracji w jednostkach wiejskich w Polsce w 2019 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych GUS.

Obszary wiejskie leżące w pobliżu dużych miast odznaczają się napływowym charakterem, który wywoływany jest przez wspomniane procesy suburbanizacji. Jednakże w miarę oddalania od głównych centrów migracyjnych kraju sytuacja zmienia się w kierunku większego znaczenia odpływu migracyjnego. Można zauważyć, że ów kierunek obserwowany jest w Polsce wschodniej oraz na obszarach peryferii nie tylko zewnętrznych, leżących w oddaleniu od najważniejszych jednostek miejskich w kraju, lecz także tych określanych mianem wewnętrznych (*inner peripheries*). Należałoby tu wymienić przede wszystkim obszary wiejskie znajdujące się między Łodzią i Warszawą, Poznaniem a Kaliszem i Ostrowem Wielkopolskim czy Poznaniem i Wrocławiem. W literaturze przedmiotu wskazuje się bowiem, że peryferie charakteryzuje silna emigracja (Okólski 2011), która może być wynikiem słabo rozwiniętej gospodarki lokalnej (w tym przemysłu), a taki charakter jednostek wywołuje odpływ migracyjny (zob. Dziewoński, Korcelli 1979). Położenie na obszarze peryferii wewnętrznych należy wiązać z niekorzystną strukturą gospodarczą i długotrwałą depopulacją (Novotná i in. 2013).

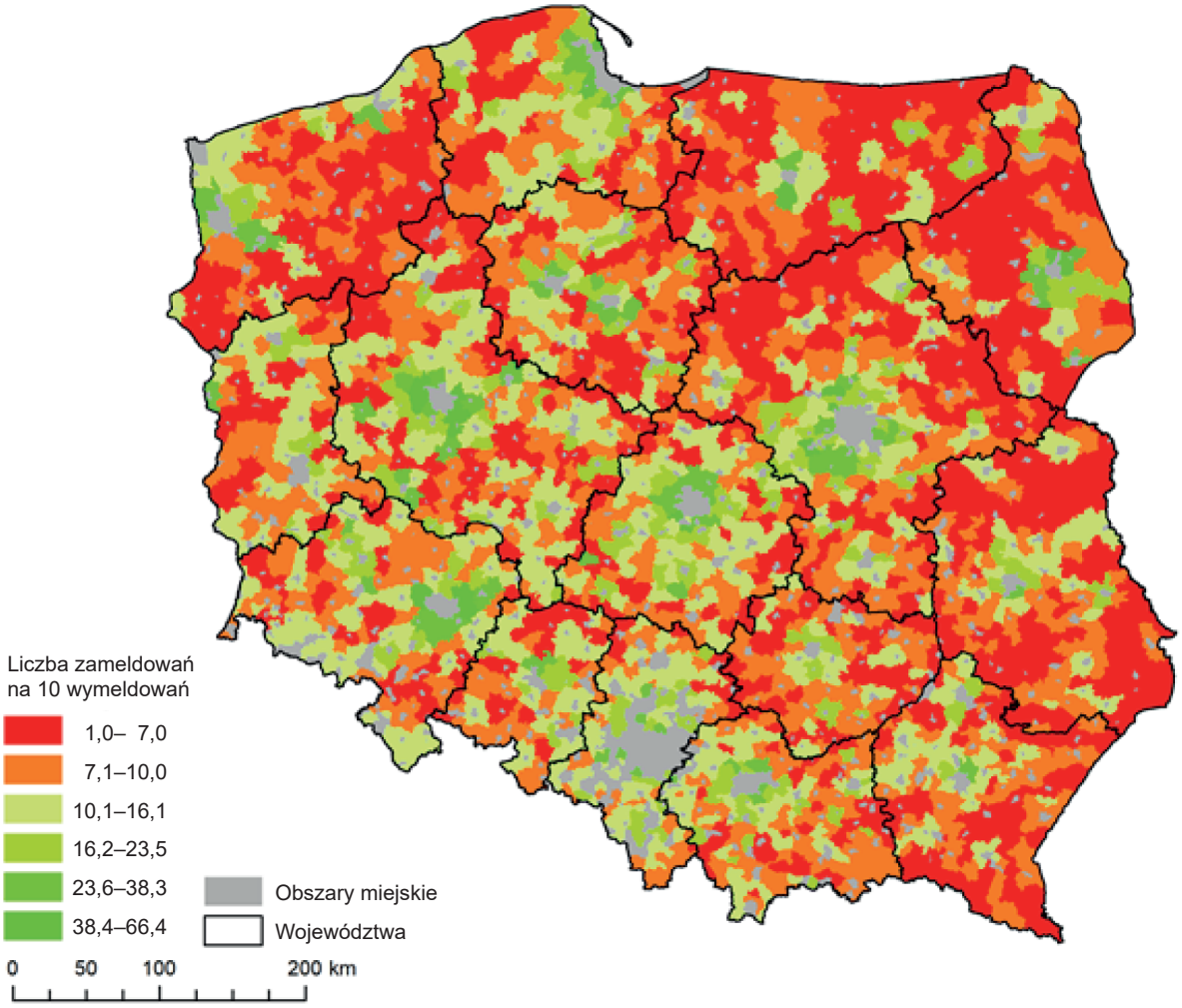

Ryc. 6. Liczba zameldowań na 10 wymeldowań w jednostkach wiejskich w Polsce w 2019 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Rola obszarów wiejskich w systemie migracyjnym

Obszary wiejskie pełnią w systemie migracji wewnętrznych różne funkcje. Niewątpliwie położenie jednostek w określonej przestrzeni geograficznej wpływa nie tylko na natężenie migracji, lecz także na jej znaczenie w poszczególnych miejscach. W sumarycznym ujęciu obszarów wiejskich możemy jednak stwierdzić, że są one ważnym ogniwem w systemie wewnętrznych ruchów wędrówkowych ludności.

Obszary wiejskie stanowią niezwykle istotny obszar docelowy migracji wewnętrznych (ryc. 7). Udział napływu na obszary wiejskie nie zmieniał się wyraźnie w czasie objętym analizą, choć wykazuje lekką tendencję wzrostową. W 1995 r. obszary wiejskie stanowiły miejsce docelowe migracji dla około 43% osób migrujących, z kolei w 2019 r. – już 46,3%. W końcowym roku analizy w Polsce osiedliło się na nich 217 tys. osób. Liczba ta zmieniała się z biegiem lat, wykazując względem 1995 r. tendencję wzrostową. Większość osób osiedlających się na obszarach wiejskich w 2019 r. stanowili mieszkańcy miast (146 tys.), wobec 71 tys. osób pochodzących z innych miejscowości wiejskich. W przypadku jedynie 435 miast w Polsce odnotowano przewagę odpływu migracyjnego na obszary wiejskie. Szczególnie ważnym kierunkiem przemieszczeń ludności były one w przypadku miast dużych, które podlegają intensywnym procesom suburbanizacji (ryc. 8). Można zauważyć, że wraz ze wzrostem wielkości miasta zwiększa się znaczenie innych ośrodków wiejskich jako miejsc destynacji migrantów, natomiast zmniejsza się rola obszarów wiejskich, które z kolei są intratnym miejscem docelowym dla mieszkańców większych ośrodków w Polsce.

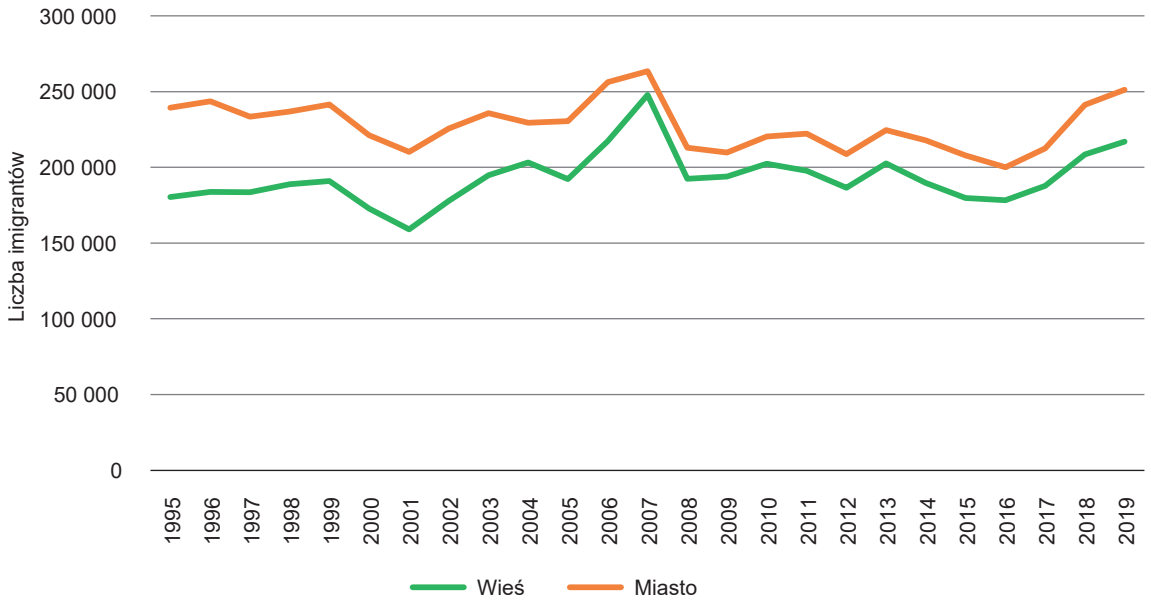

Ryc. 7. Napływ migracyjny do miast i obszarów wiejskich w Polsce w latach 1995–2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

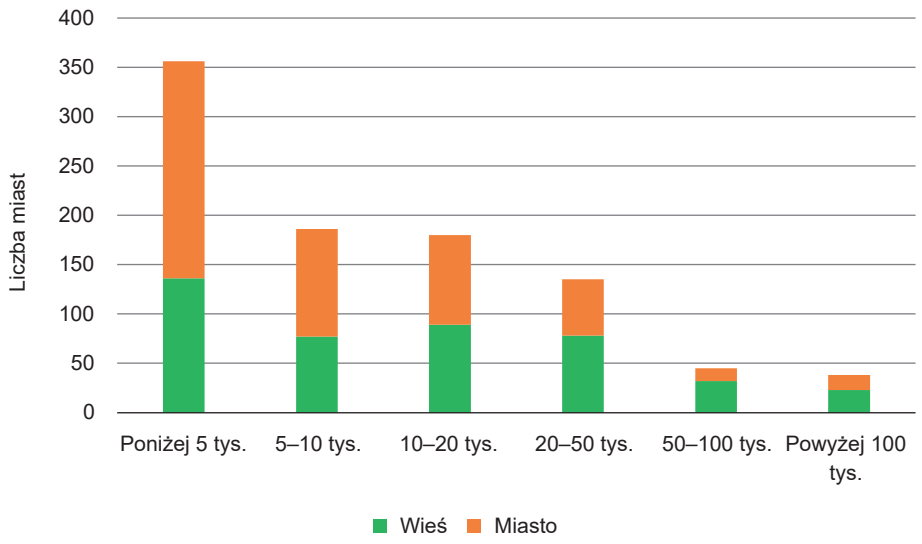

Ryc. 8. Kierunki odpływu migracyjnego z miast w 2019 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Wielkość odpływu migracyjnego pokazuje, że obszary wiejskie odgrywają również istotną rolę jako źródło migrantów. Ich znaczenie jest jednak zdecydowanie mniejsze niż w czasach przed transformacją ustrojową, kiedy to obserwowano silny napływ migracyjny ze wsi do miast wywoływany przemieszczeniami ludności do pracy w przemyśle (Lewandowska-Gwarda, Antczak 2015; Szafrańska, Michalska-Żyła 2018; Józefowicz 2020).

W latach 1995–2019 (ryc. 9) dość wyraźnie zmniejszył się odpływ migracyjny z obszarów wiejskich, wyrażony zarówno w sposób względny (z 49,4% w 1995 r. do 40,1% w 2019 r.), jak i bezwzględny. W tym przypadku jednak obserwowana tendencja zmieniła się po 2016 r., zwiększył się bowiem odpływ migracyjny z obszarów wiejskich. Mieszkańcy wsi decydują się przede wszystkim na osiedlenie w miastach. W 2019 r. odpływ do miast kształtował się na poziomie około 116 tys. osób, przy odpływie do innych wsi na poziomie 71 tys. osób. Analiza materiałów statystycznych wskazuje, że wśród 666 miast z 940 (w 2019 r.) przeważał napływ z obszarów wiejskich. Dotyczyło

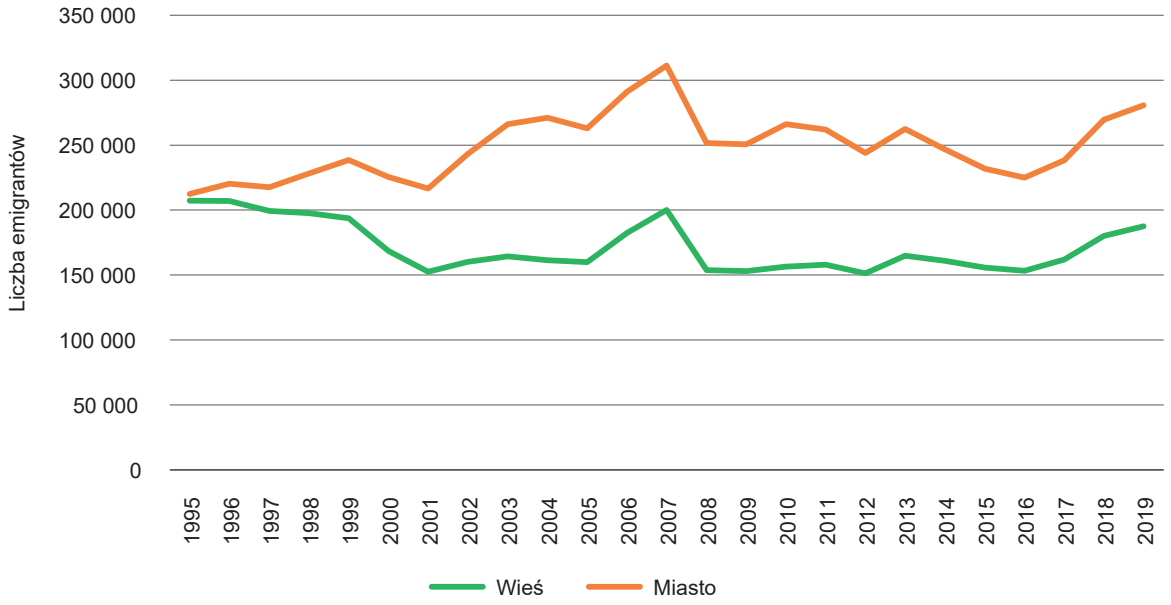

Ryc. 9. Odpływ migracyjny z miast i obszarów wiejskich w Polsce w latach 1995–2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

to przede wszystkim miast małych i średnich. W dużych miastach udział napływu z obszarów wiejskich utrzymywał się na zdecydowanie niższym poziomie (ryc. 10). Można z tego wysnuć dwa wnioski. Pierwszy traktuje o tym, że obszary wiejskie stanowią zaplecze migracyjne w większości dla mniejszych ośrodków miejskich w sieci osadniczej (zob. Heffner 2016). Drugi wniosek pozwala przypuszczać, że podobnie jak system osadniczy, system migracyjny także ma swoją hierarchię, która nawiązuje do miejsca poszczególnych ośrodków w sieci osadniczej (zob. Śleszyński 2016). Skutkuje to tym, że obszarem źródłowym dla największych miast są przede wszystkim inne miasta, natomiast napływ migracyjny z obszarów wiejskich jest niski. Z kolei mniejsze jednostki miejskie charakteryzują się napływem migracyjnym głównie z obszarów wiejskich.

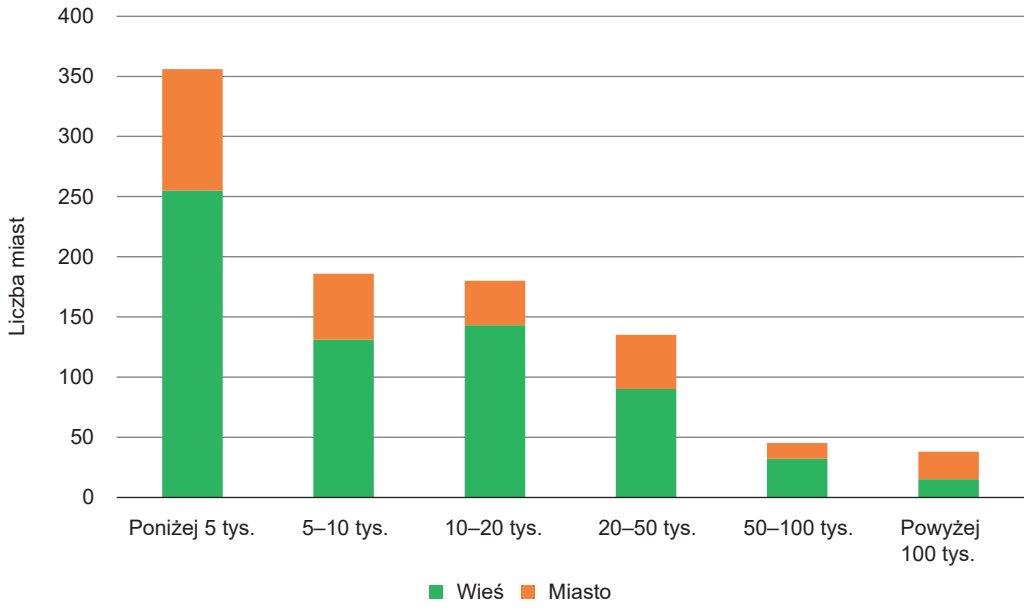

Ryc. 10. Kierunki napływu migracyjnego do miast w 2019 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Podsumowanie i wnioski

Obszary wiejskie odgrywają istotną rolę w systemie migracji wewnętrznych w Polsce, mając duże znaczenie dla redystrybucji przestrzennej ludności. Jest ono jednak silnie zróżnicowane przestrzennie, co wynika z różnych procesów i zjawisk warunkujących zachodzenie procesów migracyjnych. Z jednej strony obserwuje się silny wpływ suburbanizacji na procesy migracyjne na obszarach wiejskich w strefach podmiejskich dużych i średnich miast w Polsce, z drugiej zaś strony odpływ migracyjny wywołany niekorzystną sytuacją społeczno-ekonomiczną w przypadku peryferii zewnętrznych i wewnętrznych.

Migracje na obszarach wiejskich są zróżnicowane przestrzennie, jednak ich zachowanie w niektórych miejscach wykazuje tendencję do przestrzennej zależności. Największe znaczenie mają obszary wiejskie położone w pobliżu dużych aglomeracji, przede wszystkim miast tzw. wielkiej piątki (zob. Śleszyński 2016) oraz mniejszych miast wojewódzkich – to one stanowią hot spoty systemu migracji wewnętrznych na obszarach wiejskich. Zdecydowanie mniej mobilne są obszary wiejskie we wschodniej i południowo-wschodniej Polsce. Obserwuje się tam niewielki obrót migracyjny, poza tym obszary te tracą na zachodzących migracjach przez ujemną efektywność migracji. Można je określić mianem migracyjnych cold spotów.

Wszelkie parametry decydujące o charakterystyce migracyjnej obszarów wiejskich wskazują na występowanie pewnego kontinuum migracyjnego. Strefa podmiejska to obszary najaktywniejsze pod tym względem. W miarę oddalenia się od obszarów rdzeniowych (dużych miast) aktywność migracyjna na obszarach wiejskich maleje, aż do mniej mobilnych obszarów peryferyjnych i tzw. wewnętrznych peryferii.

Obszary wiejskie w systemie migracji międzygminnych w Polsce pełnią istotną funkcję, będąc ważnym obszarem źródłowym migrantów, przede wszystkim dla mniejszych ośrodków miejskich. Są również niezwykle istotnym obszarem docelowym migracji, co widać na przykładzie obszarów wiejskich w strefach podmiejskich – przez zachodzące procesy suburbanizacji – czy w innych miejscach w kraju, co z kolei można wiązać z zachodzącą kontrurbanizacją.

Warto również podkreślić, że mimo dużego zainteresowania badaczy problematyką migracji wewnętrznych próżno szukać syntetycznych prac odnoszących się do zagadnienia ruchu wędrówkowego na obszarach wiejskich w całym kraju. Dotychczas powstało jedynie kilka opracowań poruszających kwestię migracji na obszarach wiejskich, a analiza przedstawiona w tym artykule uzupełnia ów niedostatek.

W przeciwieństwie do innych prac dotyczących analizy ruchu wędrówkowego wybranych jednostek, m.in. Andrzeja Rosnera (2012, 2014), niniejsze opracowanie skupia się na analizie migracji wewnętrznych w ujęciu ogólnopolskim, jednoznacznie określając rolę wspomnianych przemieszczeń w rozwoju ludnościowym obszarów wiejskich. Ponadto pozwala zidentyfikować zjawisko kontinuum migracyjnego, czyli płynnego przestrzennie przejścia od jednostek najaktywniejszych w ujęciu migracji wewnętrznych, którymi są strefy suburbialne miast dużych i średnich, do mniej mobilnych, położonych z dala od nich obszarów peryferii wewnętrznych i zewnętrznych. Warto wskazać, że praca ta po raz pierwszy w polskiej geografii wykorzystuje wielkość migracji do identyfikacji peryferii wewnętrznych.

Literatura

Brown, D., Schafft, K., 2002, „Population deconcentration in Hungary during the post-socialist transition", *Journal of Rural Studies*, nr 18, s. 233–244.

Dyszy, M., 2017, „Migracje wewnętrzne ludności w wybranych gminach wiejskich województwa śląskiego w latach 2002–2015", *Acta Geographica Silesiana*, nr 26, s. 17–29.

Dyszy, M., Zuzańska-Żyśko, E., 2020, „Strefa wpływu miast a migracje ludności w regionie policentrycznym", *Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, t. 33, nr 5, s. 101–114.

Dziewoński, K., Gawryszewski, A., Iwanicka-Lyrowa, E., Jelonek, A., Jerczyński, M., Węcławowicz, G., 1977, *Rozmieszczenie i migracje ludności a system osadniczy Polski Ludowej*, Prace Geograficzne IGiPZ PAN, 257, Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN.

Dziewoński, K., Korcelli, P., 1979, „Migracje w zlewni górnej Noteci", *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, t. 41, nr 2, s. 145–155.

Falkowski, J., 2009, „Przekształcenia funkcjonalno-przestrzenne obszarów wiejskich w strefach podmiejskich obszarów metropolitalnych Polski", *Studia Obszarów Wiejskich*, nr 18, s. 49–69.
Gałka, J., Warych-Juras, A., 2018, „Suburbanization and migration in Polish Metropolitan Areas during political transition", *Acta Geographica Slovenica*, t. 58, nr 2, s. 63–72.
Gołata, E., 2012, „Spis ludności i prawda", *Studia Demograficzne*, t. 161, nr 1, s. 23–55.
Grosse, T.G., 2007, „Wybrane koncepcje teoretyczne i doświadczenia praktyczne dotyczące rozwoju regionów peryferyjnych", *Studia Regionalne i Lokalne*, nr 1, s. 27–49.
Grzeszczak, J., 2000, „Kontrurbanizacja – idea i rzeczywistość", *Przegląd Geograficzny*, t. 72, nr 4, s. 373–393.
Gutiérrez, J., Garcia-Palomares, J.C., 2007, „New spatial patterns of mobility within the metropolitan area of Madrid: Towards more complex and dispersed flow networks", *Journal of Transport Geography*, t. 15, nr 1, s. 18–30.
Harasimowicz, A., 2018, „Suburbanizacja a rola obszarów otaczających miasto – ujęcie teoretyczne", *Studia Miejskie*, nr 29, s. 115–130.
Heffner, K., 2016, „Obszary wiejskie i małe miasta: czy lokalne centra są potrzebne współczesnej wsi?", *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, nr 279, s. 11–24.
Herma, J., 1968, „Migracje zarobkowe ze wsi do miast w województwie krakowskim", *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie, Prace Geograficzne*, R. 4, z. 30, s. 117–121.
Huk, J. 2004, „Migracje ludności na Dolnym Śląsku w latach 1989–1998. Kierunki i efektywność", *Czasopismo Geograficzne*, t. 75, nr 1–2, s. 33–64.
Ilnicki, D., Janc, K., 2021, „Obszary intensywnych powiązań funkcjonalnych miast na prawach powiatu w Polsce – autorska metoda delimitacji", *Przegląd Geograficzny*, t. 93, nr 2, s. 141–160.
Jagielski, A., 1974, *Geografia ludności*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
Jończy, R., 2012, „Nierejestrowane wyludnienie wsi w kontekście możliwości wykorzystania oficjalnych danych statystycznych i spisowych. Wnioski z badań w województwie opolskim", *Studia Ekonomiczne*, nr 103, s. 70–90.
Jończy, R., 2014, „Problem nierejestrowanej emigracji definitywnej (emigracji zawieszonej) w badaniu procesów społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich", *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, nr 360, s. 11–18.
Józefowicz, K., 2020, „Atrakcyjność migracyjna miast i obszarów wiejskich województwa dolnośląskiego", *Space, Society, Economy*, nr 31, s. 213–227.
Kałuża-Kopias, D., 2014, „Atrakcyjność migracyjna wielkich miast – stan obecny i perspektywy", *Problemy Polityki Społecznej*, nr 27, s. 41–54.
Kałuża-Kopias, D., 2020, „Przestrzenny zasięg migracji a wiek migrantów na przykładzie największych miast w Polsce", *Wiadomości Statystyczne*, t. 65, nr 12, s. 9–22.
Kiniorska, I., 2017, „Mobilność przestrzenna na obszarach Polski Wschodniej", *Biuletyn KPZK PAN*, nr 267, s. 102–120.
Korcelli, P., 1997, „Alternatywne projekcje zmian demograficznych i migracji w aglomeracjach miejskich", w: P. Korcelli (red.), *Aglomeracje miejskie w procesie transformacji*, t. 5 (s. 5–21), Zeszyty IGiPZ PAN, 45, Warszawa.
Kupiszewski, M., Rees, P., Durham, H., 1998, „Internal migration and urban change in Poland", *European Journal of Population*, nr 14, s. 265–290.
Leetmaa, K., 2008, *Residential Suburbanization in the Tallinn Metropolitan Area*, Dissertationes Geographicae Universitatis Tartuensis, 35, Tartu: Tartu University Press.
Lewandowska-Gwarda, K., Antczak, E., 2015, „Migracje wewnętrzne w polskich miastach – analiza z wykorzystaniem przestrzennej dynamicznej metody przesunięć udziałów", *Roczniki Kolegium Analiz Ekonomicznych*, t. 39, s. 119–133.
Luszniewicz, A., 1987, *Statystyka ogólna*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
Musil, J., Müller, J., 2008, „Inner peripheries of the Czech Republic as a form of social exclusion", w: J. Musil, *Space and Historical Time as Dimensions of Social Change* (s. 75–92), Prague: Publishing House of the Faculty of Mathematics and Physics Charles University in Prague.
Novotná, M., Preis, J., Kopp, J., Bartoš, 2013, „Changes in migration to rural regions in the Czech Republic: Position and perspectives", *Moravian Geographical Reports*, t. 21, nr 3, s. 37–54.
Nowotnik, D., 2012, „Przestrzenne zróżnicowanie migracji w Polsce w ujęciu miast i gmin na przełomie XX i XXI wieku", *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Geographica*, t. 3, s. 138–152.

Okólski, M., 2011, *Modernizacyjna rola migracji*, CMR Working Papers, 46 (104), Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW.
Rosner, A., 2012, *Zmiany rozkładu przestrzennego zaludnienia obszarów wiejskich. Wiejskie obszary zmniejszające zaludnienie i koncentrujące ludność wiejską*, Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
Rosner, A., 2014, „Migracje wewnętrzne i ich związek z przestrzennym zróżnicowaniem rozwoju społeczno-gospodarczego wsi", *Wieś i Rolnictwo*, t. 162, nr 1, s. 63–79.
Stanny, M., 2011, „Typologia wiejskich obszarów peryferyjnych pod względem anatomii struktury społeczno-gospodarczej", *Wieś i Rolnictwo*, t. 151, nr 2, s. 59–75.
Stanny, M., 2014, „Wieś, obszar wiejski, ludność wiejska – o problemach z ich definiowaniem. Wielowymiarowe spojrzenie", *Wieś i Rolnictwo*, t. 162, nr 1, s. 123–138.
Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2019–2020, 2020, Warszawa: Rządowa Rada Ludnościowa.
Szafrańska, E., Michalska-Żyła, A., 2018, „Dlaczego Łódź? Atrakcyjność migracyjna miasta w ujęciu jakościowym", *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, t. 534, s. 21–31.
Szymańska, D., Biegańska, J., 2011, „Obszary podmiejskie dużych miast w Polsce w świetle migracji stałych", w: A. Zborowski, M. Soja (red.), *Człowiek w przestrzeni zurbanizowanej* (s. 83–98), Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ.
Śleszyński, P., 2005, „Różnice liczby ludności ujawnione w Narodowym Spisie Powszechnym 2002", *Przegląd Geograficzny*, t. 77, nr 2, s. 193–212.
Śleszyński, P., 2016, „Współczesne i prognozowane uwarunkowania demograficzno-migracyjne w rozwoju miejskiego systemu osadniczego Polski", *Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, t. 29, nr 1, s. 97–106.
Vaishar, A., 2006, „Regional periphery: What does it mean?", *Europa XXI*, t. 15, s. 7–12.
Vaishar, A., Pavlů, A., 2018, „Outmigration intentions of secondary school students from a rural micro-region in the Czech inner periphery: A case study of the Bystřice nad Pernštejnem area in the Vysočina Region", *AUC Geographica*, t. 53, nr 1, s. 49–57.
Walaszek, M., 2014, „Migracje wewnętrzne i zagraniczne w aglomeracji poznańskiej", *Człowiek i Społeczeństwo*, t. 37, s. 75–90.
Warzecha, K., 2014, „Wybrane procesy społeczno-gospodarcze oraz tendencje rozwojowe migracji wewnętrznych w województwie śląskim w latach 1995–2011", *Studia Ekonomiczne*, nr 193, s. 67–86.
Winiarczyk-Raźniak, A., Raźniak, P. (2012). *Migracje wewnętrzne ludności w polskich obszarach metropolitalnych u progu XXI wieku*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.
Wiśniewski, R., Mazur, M., Śleszyński, P., Szejgiec-Kolenda, B., 2020, *Wpływ zmian demograficznych w Polsce na rozwój lokalny*, Prace Geograficzne IGiPZ PAN, 274, Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN.
Zborowski, A., Raźniak, P., 2013, „Suburbanizacja rezydencjonalna w Polsce – ocena procesu", *Studia Miejskie*, nr 9, s. 37–50.

Źródła danych:

Bank Danych Lokalnych, Główny Urząd Statystyczny: https://bdl.stat.gov.pl/bdl/start
Baza Demografia, Główny Urząd Statystyczny: https://demografia.stat.gov.pl/BazaDemografia/StartIntro.aspx

Recenzje

Adam Gendźwiłł, Ulrik Kjaer, Kristof Steyvers (red.), *The Routledge Handbook of Local Elections and Voting in Europe*, Routledge, London, New York 2022, 534 s.

Studia Regionalne i Lokalne
Nr 3(89)/2022
© Autorzy 2022

ISSN 1509-4995
E-ISSN 2719-8049
doi: 10.7366/1509499538907

André Blais z University of Montreal, jeden z autorów recenzji omawianej tu książki przygotowanej dla wydawnictwa Routledge, napisał: „to obowiązkowa lektura dla każdego, kto bada politykę lokalną, zaciekawi każdego" (tłum. P.S.). Podzielam tę opinię. Redaktorami tomu są trzej badacze o uznanej, międzynarodowej renomie znawców lokalnych zachowań wyborczych: Adam Gendźwiłł z Uniwersytetu Warszawskiego, Ulrik Kjaer z University of Southern Denmark w Odense i Kristof Steyvers z Ghent University. Warto może przypomnieć, że dla Adama Gendźwiłła, polskiego współredaktora i współpomysłodawcy tej książki, jest to już drugie znaczące dzieło na temat wyborów samorządowych wydane w nieodległej przeszłości. W 2020 r. opublikował bowiem w języku polskim książkę *Wybory lokalne w Polsce: uczestnictwo, konkurencja i reprezentacja polityczna w demokracjach mniejszej skali* (Wydawnictwo Naukowe Scholar), zawierającą zarówno rozważania teoretyczne, jak i empiryczne analizy dotyczące polskich samorządów.

Trudno byłoby wskazać inne niż recenzowane tu dzieło tak kompletne i wszechstronne źródło informacji o instytucjach demokracji lokalnej, jej funkcjonowaniu i ewolucji w ostatnich dekadach w krajach europejskich. Książka zawiera 40 rozdziałów opisujących systemy i wyniki wyborów samorządowych w poszczególnych krajach. Są one pogrupowane w sześć części, a każda została wyróżniona na podstawie kryterium, które nazwałbym „geograficzno-politycznym" (kolejno: pięć krajów nordyckich, dwa na Wyspach Brytyjskich, siedem określonych jako kraje „nadreńskie" (*Rhinelandic*), siedem Europy Południowej, osiem Europy Środkowo-Wschodniej i jedenaście Europy Południowo-Wschodniej). „Swoje" rozdziały mają nawet niektóre bardzo małe państwa (Andora, Liechtenstein). Jest to więc bardzo kompletny zestaw krajów europejskich. Jeśli na upartego szukać w nim jakichś luk, to kontrowersyjne może być pozostawienie poza zakresem opracowania Armenii i Gruzji, będących członkami Rady Europy, a także rezygnacja z włączenia Turcji, która przecież częściowo leży na terenie kontynentu europejskiego. W tomie zabrakło też rozdziałów poświęconych Białorusi i Rosji, co wydaje mi się zrozumiałe i uzasadnione. Z punktu widzenia polskiego odbiorcy szczególnie warte podkreślenia jest pełne (poza wymienionymi wcześniej wyjątkami) pokrycie krajów wschodniej części kontynentu, łącznie z bałkańskimi czy pozostającymi poza strukturami Unii Europejskiej. To wciąż stosunkowo rzadkie. W wielu opracowaniach sygnowanych przez autorów z uczelni w Europie Zachodniej kraje z obszaru byłego bloku wschodniego traktowane są nadal dość zdawkowo, a jeśli pisze się o nich więcej, to ograniczając się do nowych państw członkowskich Unii Europejskiej.

Każdy z rozdziałów nawiązuje do wspólnej ramy koncepcyjnej strukturyzującej zawartość merytoryczną. Wychodzi ona z ogólnego założenia tradycyjnej szkoły instytucjonalizmu przyjmującej, że formalny kształt instytucji samorządowych ma wpływ na funkcjonowanie demokracji lokalnej i wyniki wyborów. W każdym rozdziale znajdujemy więc podstawowe informacje na temat systemu samorządowego w danym kraju, zasad organizujących wybory samorządowe oraz ich przebiegu i rezultatów (m.in. frekwencji wyborczej, roli krajowych partii politycznych, reprezentacji kobiet we władzach samorządowych). Z punktu widzenia źródła informacji dla kolejnych opracowań i badań ważnym uzupełnieniem jest dostępny *online* pod adresem localelections.eu załącznik zawierający najważniejsze dane zgromadzone o każdym z uwzględnionych w tomie krajów. Równocześnie jednak autorzy z poszczególnych krajów, w ramach ogólnie przyjętej ramy porównawczej, mieli pozostawioną swobodę wypełnienia swoich rozdziałów specyficznymi treściami pokazującymi lokalny koloryt europejskich systemów samorządowych. Na to zróżnicowanie wskazują zresztą już same pomysłowe tytuły, przyciągające uwagę i wykraczające poza sztampowe poinformowanie czytelnika o kraju, którego dotyczy opracowanie. Warto przytoczyć ich przykłady: „Jak dwie i pół partii rządzi w systemie wielopartyjnym" (Dania), „Niska frekwencja, ale nie wybory drugiego rzędu"

(Szwajcaria), „Konkurencja tylko w dużych miastach" (Francja), „Demokracja lokalna w cieniu polityki krajowej" (Chorwacja), „Krajowe partie polityczne rządzące polityką lokalną" (Rumunia) i wiele innych. Sądzę, że udało się znaleźć odpowiedni balans między jednolitą strukturą niezbędną w badaniach porównawczych i pozostawieniem swobody poszczególnym autorom, dzięki czemu rozdziały nie są do siebie bliźniaczo podobne, co wywoływałoby uczucie znużenia u czytelnika. Nierealistyczne byłoby oczekiwanie, że w tak rozbudowanym i skomplikowanym dziele wszystkie rozdziały będą równie dobre. Oczywiście daje się zauważyć, że niektórzy autorzy poradzili sobie z postawionym zadaniem lepiej, a inni gorzej. Żaden z rozdziałów nie schodzi jednak poniżej akceptowalnego, niezłego poziomu akademickiego i za sam fakt znalezienia i nakłonienia do współpracy tak szerokiego grona autorów – niekiedy w krajach cechujących się bardzo niewielką obecnością publikacji akademickich w międzynarodowym obiegu naukowym – należą się redaktorom tomu gratulacje.

Niemniej sprowadzanie recenzowanego tomu do encyklopedycznego źródła wiedzy o poszczególnych krajach byłoby niesprawiedliwe. Dużą wartość stanowią też bowiem rozdziały wprowadzający i podsumowujący, które poza porównawczym zestawieniem faktów zawierają także pogłębione – choć z konieczności bardzo lapidarne – teoretyczne analizy i wyjaśnienia. Intrygujące tytuły (rozdział wprowadzający: „From perennial bridesmaids to fully fledged spouses: Advancing the comparative study of local elections and voting", rozdział podsumowujący: „Happily ever after? Comparing local elections and voting in 40 European countries") nawiązują dobrze do konwencji oryginalnych tytułów „rozdziałów krajowych", ale też znajdują uzasadnienie w tekście. O ile rozdział wprowadzający można jeszcze uznać za dość „standardowy" dla tego typu publikacji, o tyle rozdział końcowy był dla mnie prawdziwym, smakowitym akademickim deserem, mającym jednak wartość kaloryczną dania głównego. Rozdział ten w sposób porównawczy omawia kilka kolejnych zagadnień, takich jak: wielkość rady, systemy wyborcze, bezpośrednie wybory burmistrzów, frekwencja wyborcza, rola krajowych partii politycznych, kobiety w samorządach, obecność mniejszości etnicznych, typologia lokalności wyborów i zachowań wyborców. W ramach tego ostatniego przedstawiona typologia zdaje się sugerować, że najciekawszym europejskim przypadkiem do badania wyborów samorządowych mogą być Włochy, gdzie zarówno zróżnicowanie poziome (między gminami różnej wielkości i w różnych częściach kraju), jak i pionowe (między wyborami lokalnymi i krajowymi) jest największe. Bardziej precyzyjne wyjaśnienie przeprowadzonej typologii nie mieści się w ramach krótkiej recenzji, czytelników mogę więc tylko odesłać do lektury oryginalnego tomu.

Część z wymienionych wyżej zagadnień omówiona jest w sposób porządkujący, ale w zasadzie ograniczony do przedstawienia najważniejszych faktów (wielkość rady, cechy systemów wyborczych). Trochę szkoda, że zabrakło w tym miejscu bardziej rozbudowanej refleksji o możliwych źródłach (czynnikach wyjaśniających) obserwowane zróżnicowania w Europie w tym zakresie. Inne zagadnienia jednak – te odnoszące się do zachowań wyborców i rezultatów wyborów – obfitują w krótkie, ale ważne odniesienia teoretyczne. Przede wszystkim autorzy rozprawiają się z rozpowszechnioną w naukach politycznych i nieco lekceważącą tezą o wyborach samorządowych jako „second order elections". Wskazują, że dla wielu wyborców są to w istocie wybory zupełnie pierwszorzędne, czasem wręcz najważniejsze. Równocześnie nie ukrywają zjawiska spadku frekwencji wyborczej – zauważalnego zarówno w wyborach krajowych, jak i lokalnych i będącego jednym z poważniejszych symptomów kryzysu demokracji przedstawicielskiej w Europie. Zwracają też uwagę na powiązania występujące w demokracji wieloszczeblowej (*multilevel democracy*), które pozwalają traktować stanowiska we władzach samorządowych jako inkubatory i respiratory indywidualnych karier polityków szczebla krajowego. Zjawisko to ma jednak stosunkowo niewielkie znaczenie, m.in. w związku z ograniczoną (i wiele wskazuje na to, że coraz bardziej) rolą krajowych partii politycznych w życiu politycznym w skali lokalnej w znacznej części krajów europejskich. Bardzo skrótowe, ale ciekawe są także rozważania o czynnikach wpływających na nader umiarkowaną (choć z czasem rosnącą) obecność kobiet we władzach samorządowych. Autorzy wskazują tu zarówno na czynniki podażowe, jak i popytowe, lecz podkreślają także rolę niektórych rozwiązań instytucjonalnych, takich jak bezpośrednie wybory burmistrzów, które mogą się przyczyniać do utrwalania lub naruszania zjawiska „szklanego sufitu".

Inny z recenzentów wydawniczych, Bas Denters z University of Twente, napisał: „trudno uwierzyć, że wybory lokalne były tak długo białymi planami na mapie naszej wiedzy [...] tom [...] stanowi

wielki krok w mapowaniu tego w znacznym stopniu nieznanego terytorium" (tłum. P.S.). Wypada się zgodzić z tą opinią, dodając, że chodzi nie tylko o załatanie luk w wiedzy faktograficznej, lecz także o rozwój czegoś, co można by określić mianem autonomicznej teorii wyborów lokalnych.

Paweł Swianiewicz
Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu
Zakład Studiów Społeczno-Ekonomicznych
e-mail: pawel.swianiewicz@upwr.edu.pl

Elena Chebankova, Piotr Dutkiewicz (red.), *Civilizations and World Order*, Routledge, New York 2022, 174 s.

Studia Regionalne i Lokalne
Nr 3(89)/2022
© Autorzy 2022

ISSN 1509-4995
E-ISSN 2719-8049
doi: 10.7366/1509499538908

Tematyka związków cywilizacji (w liczbie pojedynczej i mnogiej) i ładu światowego w ostatnich latach nabrała szczególnego znaczenia. Spory z tym związane wyszły poza dyskusje naukowców czy publicystów i wypowiedzi polityków i znalazły namacalny wyraz np. na polach bitewnych Donbasu, w dramacie Mariupola i Buczy. O tym, jak dalece omawiana książka pomaga zrozumieć przyczyny wojny na Ukrainie, a także w jakim stopniu zawarte w niej poglądy mogły zachęcić rosyjskich przywódców do zaatakowania Ukrainy, będzie jeszcze mowa w dalszej części tego omówienia.

Idea cywilizacji (w liczbie pojedynczej) po raz pierwszy realnie zaczęła wpływać na losy świata w XIX wieku, kiedy to europejskie mocarstwa szerzeniem cywilizacji uzasadniały swoje panowanie kolonialne w Afryce i Azji. (Wcześniejsze podboje imperiów wynikały z osobistych ambicji władców i dowódców wojskowych, z chęci wzbogacenia się uczestników i, ewentualnie, z pragnienia szerzenia określonej religii, natomiast ekspansja tego, co można nazwać cywilizacją, pozostawała skutkiem wtórnym i nie była nazywana szerzeniem cywilizacji). W tym czasie powstała triada pojęciowa: Zachód (Europa Zachodnia) – biała rasa – cywilizacja. Kompromitacja „rasizmu naukowego" (Gobineau i in.), tragedia holokaustu i innych przejawów rasizmu spowodowały usunięcie czynnika rasy z definicji cywilizacji, przynajmniej z głównego nurtu polityki. Można być cywilizowanym, nie będąc białym Europejczykiem.

Pojawił się natomiast inny problem: czy istnieje jedna cywilizacja (która najwyższą formę znajduje na Zachodzie – w Europie Zachodniej i USA) z uniwersalnymi wartościami i instytucjami (liberalna demokracja, prawa człowieka, wolny rynek), czy wiele cywilizacji. Wprawdzie na poziomie dyskursywnym wszędzie zaakceptowano istnienie ich wielu, czego najdobitniejszym wyrazem jest słynne dzieło Samuela Huntingtona *Zderzenie cywilizacji*, w którym wyszczególnia się kilka cywilizacji (zachodnia jest jedną z nich), omawia ich cechy i zasięgi geograficzne, niemniej na poziomie praktyczno-politycznym, zwłaszcza na Zachodzie, silne jest (lub było) przekonanie, że wprawdzie cywilizacji może być wiele, ale wiodącą pozostaje Zachód (*the West*), z USA na czele, a reszta (*the Rest*) z czasem przyjmie wartości oraz instytucje Zachodu i uzna przywództwo USA. I tak jak w XIX w. mocarstwa europejskie widziały swoją rolę w świecie w szerzeniu cywilizacji (w liczbie pojedynczej), tak USA upatrywały swoją misję w szerzeniu liberalnej demokracji, interweniując w tym celu m.in. w Kosowie, Iraku, Afganistanie i in. (nie wspominając o wcześniejszym zaangażowaniu w szerzenie lub obronę demokracji). Rozpad ZSRR i „bloku radzieckiego", przejmowanie zarówno przez byłe kraje obozu, jak i inne niedemokratyczne i izolujące się od gospodarki światowej państwa instytucji i wartości Zachodu zdawały się potwierdzać tezę o istnieniu cywilizacji światowej i zachodnim przywództwie.

W XXI wieku, zwłaszcza w jego drugiej dekadzie, nasilają się głosy kwestionujące światowe przywództwo USA, istnienie wartości uniwersalnych i dobrodziejstwa liberalnej demokracji oraz (neo)liberalnej polityki gospodarczej. Takie głosy i postawy polityczne pojawiają się zarówno w sercu cywilizacji Zachodu (Trump i trumpizm), na peryferiach tegoż (Węgry Orbána z jego koncepcją nieliberalnej demokracji), jak i w „reszcie" świata, gdzie popularność zyskuje, zwłaszcza w kręgach rządzących i wspierających je środowiskach, koncepcja państwa-cywilizacji (lub państwa cywilizacyjnego). W kilku krajach – Rosji, Chinach, Turcji, Indiach – koncepcja ta zdobyła (niemal) status doktryny państwowej. W krajach tych twierdzi się, że nie są one zwykłymi państwami narodowymi, ale państwami-cywilizacjami, w których nie obowiązują zasady cywilizacji Zachodu uważającej, że jej wartości są wartościami uniwersalnymi. Sukcesy gospodarcze Chin, wydobycie się Rosji z wielowymiarowego kryzysu, wzrost nastrojów nacjonalistycznych w Turcji czy Indiach ośmielają krytyków Zachodu, aby kwestionować jego cywilizację oraz światowe przywództwo USA. Co

tak bardzo w cywilizacji Zachodu nie podoba się ideologom państw-cywilizacji? Brytyjski historyk Christopher Coker (2019) bez ogródek stwierdza, że tym, co rządzącym w tych krajach nie odpowiada, jest liberalna demokracja, kontrola władzy przez obywateli, która utrudnia korupcję i utrzymywanie się u steru rządów, a tym, co wzmacnia takie postawy, są antyamerykanizm i antyzachodniość. Cała reszta w postaci obrony czy promocji cywilizacji rosyjskiej, chińskiej bądź innej to tylko chwyt propagandowy mający zintegrować społeczeństwa wokół autorytarnej władzy i uodpornić je na zgubne dla władzy idee liberalne. Poglądy Cokera podziela wielu badaczy na Zachodzie, byli też tacy wśród liberalnie nastawionych Rosjan, np. Aleksandr Janow (2006), który – podobnie jak znacznie później Coker – uważa, że głoszenie tezy o państwach-cywilizacjach ma na celu uzasadnienie odrzucenia zasad demokracji, trójpodziału władzy itd., a w rosyjskich warunkach idea rosyjskiej cywilizacji jako innej niż zachodnia jest ponadto okazją dla niedawnych głosicieli idei marksizmu-leninizmu, aby się włączyć do głównego nurtu polityki.

Omawiana książka wpisuje się w dyskusję o cywilizacjach, Zachodzie, Rosji, istnieniu lub nieistnieniu wartości uniwersalnych, wpływie cywilizacji na ład światowy itd. Ukazała się ona faktycznie w roku 2021, a proces jej przygotowania zapewne rozpoczął się jeszcze wcześniej, ale wydawnictwo Routledge swoim zwyczajem podało datę o rok późniejszą, zbieżną z wydarzeniem, jakim jest wojna w Ukrainie, o której była mowa wcześniej i będzie później w tym omówieniu. Książka jest pracą zbiorową (a nie zbiorem prac), co oznacza, że jej części stanowią logiczną całość, co niewątpliwie stanowi zaletę na tle licznych prac zbiorowych, w których tytuł całości ma się luźno do treści poszczególnych części. Niektóre z rozdziałów ukazały się pierwotnie w innych miejscach i ze względu na swój temat zostały zamieszczone w tym tomie (za zgodą wcześniejszych wydawców). Redaktorami całości są Elena Chebankova i Piotr Dutkiewicz. O Chebankovej dowiadujemy się m.in., że jest niezależnym naukowcem i że w przeszłości pracowała na uczelniach w Wielkiej Brytanii (University of Lincoln, Cambridge). Jest samodzielną autorką jednego z rozdziałów i współautorką (wraz z P. Dutkiewiczem) dwóch tekstów w tomie. O Piotrze Dutkiewiczu czytelnik może przeczytać, że jest profesorem w Carlton University w Kanadzie i wizytującym profesorem (*pro bono*) na Moskiewskim Uniwersytecie Państwowym. Jest on współautorem dwóch tekstów (wraz z E. Chebankovą): jednego, w którym jego nazwisko zostało podane na drugim miejscu, i jednego, końcowego, w którym znalazło się ono na pierwszym miejscu. Pozostali autorzy to naukowcy z Zachodu i Rosji. Szkoda, że zabrakło autorów chińskich, a jest ich nie tylko w ChRL, lecz także na Tajwanie i na uniwersytetach na Zachodzie sporo i mogliby wnieść ciekawy wkład do dyskusji na temat chińskiej cywilizacji oraz, przykładowo, historii relacji chińsko-rosyjskich. Polskiego czytelnika zainteresowanego chińską koncepcją Chin jako państwa-cywilizacji lub państwa cywilizacyjnego można odesłać do książki Bogdana Góralczyka *Wielki renesans. Chińska transformacja i jej konsekwencje* (2018, zwł. s. 327–335). Można się tu dowiedzieć, że idea Chin jako państwa-cywilizacji wymierzona jest przeciwko USA, oraz dostrzec, jak małą wagę Chińczycy przywiązują do Rosji.

Recenzowana książka zawiera dwa wątki: analityczny i ideologiczno-polityczny. W tym pierwszym Chebankova omawia obszernie literaturę na temat cywilizacji – od Spenglera i Toynbeego, przez Huntingtona do współczesności, ze szczególnym uwzględnieniem uczonych zachodnich i rosyjskich (zabrakło tu miejsca dla polskiego badacza cywilizacji Feliksa Konecznego, być może autorka i redaktorzy pracy o nim nie słyszeli, a to błąd i zawodowe uchybienie). Poza tym autorzy, zarówno rosyjscy, jak i zachodni, omawiają renesans koncepcji cywilizacji (państwa-cywilizacji) w Rosji i Chinach jako reakcję na globalizację i amerykanizację oraz na amerykańskie próby siłowej instalacji demokracji na świecie. Mowa jest tutaj też o kryzysie Zachodu, zwłaszcza USA, szkicuje się także cechy rosyjskiej cywilizacji odróżniające ją od Zachodu (szacunek dla silnej władzy centralnej i dla armii). Wskazano ponadto, że współcześnie cywilizacje (a raczej państwa-cywilizacje) są istotnymi podmiotami kształtującymi geopolityczny ład światowy.

W wątku analitycznym na szczególną uwagę zasługuje kilka rozdziałów (artykułów). Adrian Pabst w opracowaniu „Civilization and liberal democracy" (jest to jeden ze wspomnianych przedrukowanych tekstów) omawia przyczyny pojawienia się idei państw-cywilizacji w takich krajach, jak Rosja i Chiny, i upatruje ich w reakcji na pretensje Zachodu (USA) do reprezentowania wartości uniwersalnych, Zachodu, który słabnie gospodarczo, politycznie i demograficznie i którego możliwości kształtowania ładu światowego się kurczą. W tym artykule zwraca się też uwagę na to, co

w niniejszym omówieniu zostało już kilka razy wspomniane, a mianowicie na utylitarny charakter tej idei w Rosji i Chinach – uzasadnienie odrzucenia demokracji, praw człowieka itp. jako niewygodnych dla rządzących. Tezy Pabsta są analogiczne do tych prezentowych przez Cokera czy Janowa, choć wyrażane bardziej oględnie i dzięki temu bardziej „strawne" dla zwolenników Rosji jako państwa-cywilizacji.

Igor V. Sledzevsky w artykule „World of worlds: The global order/disorder in its civilizational dimension" zajmuje się m.in. genezą „wielości światów", czyli wielości cywilizacji światowych. Według niego cywilizacje przechodzą w swojej ewolucji przez trzy fazy: cywilizacji lokalnych, imperiów-cywilizacji (tutaj używa terminologii, którą skądinąd stosuje w ostatnich publikacjach autor tej recenzji, przy czym ta zbieżność jest przypadkowa poza tym, że obaj doszli niezależnie do podobnych wniosków na podstawie analizy tych samych faktów) i cywilizacji światowych. Według niego imperia-cywilizacje oddziałują na swoje otoczenie i tworzą cywilizacje światowe, a czynnikiem spajającym te ostatnie są światowe religie. Tkwi w tym, jak się wydaje, pewna słabość koncepcji Sledzevsky'ego, gdyż współcześnie religie są raczej słabym spoiwem geopolitycznym. Bazując na czynniku religijnym, nie sposób wyjaśnić konfliktu rosyjsko-gruzińskiego, rosyjsko-ukraińskiego czy geopolitycznego sojuszu Rosji z Chinami.

Ivan Safranchuk w artykule „Civilization and multipolarity: Converging for co-operation vs. interactions of the diverged" zwraca uwagę na sprzeczność, która szczególnie zaznaczyła się w XXI wieku: z jednej strony postępująca integracja materialna (techniczna) świata (można tu jeszcze dodać integrację w dziedzinie instytucji ekonomicznych, np. w funkcjonowaniu rynków finansowych), a z drugiej strony rosnące napięcia na tle polityczno-kulturowym. Autor niejako antycypował to, co współcześnie (rok 2022) dzieje się w relacjach Unii Europejskiej i Rosji: integracja techniczna (rurociągi, ropa, gaz) i konflikt polityczno-kulturowy w związku z agresją na Ukrainę.

David Lane w artykule „Civilization and the globalization of capitalism" (kolejny tekst przedrukowany) wyraża wątpliwość, czy na świecie jest wiele cywilizacji. Jego zdaniem istnieje tylko jedna: globalny kapitalizm, a różnice w polityce ekonomicznej między rządami są na tyle małe, że nie uzasadniają tezy o istnieniu odrębnych cywilizacji. Można powiedzieć, że jak Sledzevsky przecenia rolę religii jako czynnika różnicującego świat, tak Lane przecenia rolę gospodarki (globalnego kapitalizmu) jako czynnika integrującego świat.

Inne artykuły, nieomówione tu bliżej, też zawierają cenne spostrzeżenia i informacje.

Pracy sygnowanej na rok 2022 (choć *de facto* wydanej wcześniej), a więc z datą agresji Rosji na sąsiedni suwerenny kraj, nie sposób czytać, nie dostrzegając wątku ideologiczno-politycznego. Najsilniej jest on obecny w dwu artykułach: E. Chebankovej „What is civilization? Problems and definitions" oraz P. Dutkiewicza i E. Chebankovej „Conclusions". Ogólnie teksty te można uznać za usprawiedliwienie lub nawoływanie do agresji na Ukrainę. W pierwszym autorka pisze o kryzysie i słabości Zachodu, o zagrożeniu, jakie stanowi on dla Rosji, o jej prawie do samoobrony i o tym, że naród ukraiński to sztuczny twór wymyślony przez Austrię na szkodę Rosji („Ukrainian Galician nationalism has been the product of the Austro-Hungarian Empire's politicking against its Russian competitor" – „Galicyjski ukraiński nacjonalizm był produktem polityki monarchii austro-węgierskiej prowadzonej przeciw rosyjskiemu rywalowi", s. 8). Dyskusja na temat ukraińskiej idei narodowej ma długą tradycję, nie brakuje opinii, że idea ta została stworzona przez Austrię bądź to na szkodę Rosji, bądź polskiego ruchu narodowego. Nasuwa się pytanie: skoro był to sztuczny twór imperium austro-węgierskiego, to dlaczego po rozpadzie tegoż Rosja (ZSRR) tak ochoczo go podtrzymywała (tworząc osobną republikę i przekazując jej ziemie położone daleko od Galicji)? Dziś to pytanie dotyczy tylko historii, natomiast twierdzenie w obecnej dobie, że naród ukraiński to sztuczny twór, brzmi jak zachęta, by go zlikwidować i Ukrainę przywrócić na łono macierzy – Rosji.

W tekście Dutkiewicza i Chebankovej jest ważny passus, który zasługuje na przytoczenie w całości i w oryginale, żeby nie było podejrzeń, iż recenzent-tłumacz coś zmanipulował (jest to wprawdzie cytat z czyjejś pracy, ale ponieważ autorzy przywołują go bez komentarza, należy sądzić, że się z nim zgadzają): „NATO's expansion which went hand in hand with the efforts to promote democracy in Europe, demonstratively ignored Russia's historical and political grievances and the perception of threat that such a policy could pose to the Russian state. The accession of former Eastern-bloc countries, three Baltic states, and some Eastern European countries into the alliance, as well as the viable promise to incorporate more former Soviet Union republics into this

organization, largely contributed to the feeling of resentment and the desire for political, cultural, and eventually civilizational resurgence on the part of Russia" (s. 157; „Ekspansja NATO, która szła ręka w rękę z wysiłkami na rzecz promocji demokracji w Europie, ostentacyjnie ignorowała historyczne i polityczne pretensje Rosji oraz percepcję zagrożenia, jakie taka polityka mogła wzbudzić w państwie rosyjskim. Akcesja krajów byłego bloku wschodniego, trzech państw bałtyckich i kilku krajów Europy Wschodniej do Sojuszu, jak również wiarygodna obietnica włączenia dalszych byłych republik Związku Radzieckiego do tej organizacji w dużym stopniu przyczyniły się do uczucia niechęci i do pragnienia politycznego, kulturowego i w końcu cywilizacyjnego odrodzenia ze strony Rosji"). Jest to dokładnie ta argumentacja, którą rosyjscy przywódcy uzasadniali inwazję na Ukrainę: „Oto złowrogie NATO, nie pytając Rosji o zgodę, rozszerzyło się na wschód, pozbawiając ją strefy buforowej złożonej z krajów, do których miała historyczne prawa [co to znaczy «historyczne prawa»?], i stwarzając dla niej zagrożenie. Rosji nie pozostało nic innego, jak zbrojnie uderzyć na Ukrainę, by nie dopuścić do dalszego rozszerzenia NATO, a przy okazji zniszczyć ten sztuczny twór, jakim jest naród ukraiński, i wyzwolić Rosjan spod ucisku «nazistów»". W uzasadnieniu tym nie wspomina się w ogóle, że ekspansja NATO, podobnie jak UE, odbyła się na zasadzie dobrowolności. Wprawdzie Zachód nie był obojętny w tej kwestii i skorzystał ze słabości swojego dawnego rywala, ale przecież na akcesję do struktur zachodnich była pełna zgoda państw regionu, nie mówiąc o tym, że NATO nie najechało zbrojnie na Polskę czy inne kraje „Europy Wschodniej". Czyżby Dutkiewicz i Chabankova o tym nie wiedzieli? Chyba raczej wiedzieli, ale nie uznali tego za istotne. Na marginesie nasuwa się uwaga na temat określenia „ręka w rękę". Zwykle używa się tego sformułowania, gdy się chce podkreślić współwystępowanie dwu negatywnych zjawisk. W tym przypadku dwa negatywne zjawiska zagrażające Rosji to ekspansja NATO i promocja demokracji. Jeśli to nie lapsus językowy, to jest to szczere przyznanie, że Rosji (to znaczy jej systemowi politycznemu) zagraża demokracja.

W tekście Dutkiewicza i Chebankovej znajduje się jeszcze jeden ciekawy cytat. Otóż wspominając o kryzysie Zachodu (rosnącym ubóstwie, pogarszających się warunkach życia, „rapid and radical decline of the living standard of its middle class" itd.), jako źródło wiedzy autorzy podają Putina (s. 158; Putin jest skądinąd najczęściej cytowanym autorem w całym tomie). Gdyby zamierzali przedstawić, jak Putin wyobraża sobie Zachód, to taki cytat byłby jak najbardziej na miejscu, natomiast cytowanie go w charakterze źródła wiedzy o Zachodzie budzi podejrzenia, że nie chodziło o podanie obiektywnej wiedzy o Zachodzie ani nawet o krytykę Zachodu (najlepsi krytycy Zachodu, a jest ich „skolko ugodno", mieszkają na Zachodzie), ale o przypodobanie się Putinowi i jego zwolennikom i utwierdzenie go (ich) w przekonaniu o ich nieomylności, a słabości Zachodu itd. W kontekście tego, co zostało napisane wyżej, decyzja władz rosyjskich o agresji na Ukrainę staje się logiczna.

Reasumując, można stwierdzić, że gdyby nie wątek ideologiczno-polityczny, książka stanowiłaby wartościowe uzupełnienie dyskusji na temat współczesnego świata.

Literatura

Coker, Ch., 2019, *The Rise of the Civilizational State*, Malden MA: Polity Press.

Góralczyk, B., 2018, *Wielki renesans. Chińska transformacja i jej konsekwencje*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.

Janow, A., 2006, "Skolko na ziemle cywilizacyj?", *Rossija w Głobalnoj Politikie*, nr 5, https://globalaffairs.ru/articles/skolko-na-zemle-czivilizaczij/ (dostęp: 10.08.2021).

Roman Szul
Uniwersytet Warszawski
Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych (EUROREG)
e-mail: r.szul@uw.edu.pl

Daniel Budzeń, Bartosz Edwarczyk, Kamilla Marchewka-Bartkowiak, *Zarządzanie majątkiem i długiem lokalnym*, Wydawnictwo CeDeWu, Warszawa 2021, 290 s.

Studia Regionalne i Lokalne
Nr 3(89)/2022
© Autorzy 2022
ISSN 1509-4995
E-ISSN 2719-8049
doi: 10.7366/1509499538909

Problematyka finansów i gospodarki jednostek samorządowych jest stosunkowo często podejmowana na łamach różnego rodzaju opracowań, w tym pozycji książkowych. Choć na rynku wydawniczym – zwłaszcza w ostatnich latach – pojawiło się ich wiele, to niewątpliwie na uwagę zasługuje książka trójki Autorów (Daniel Budzeń, Bartosz Edwarczyk, Kamilla Marchewka-Bartkowiak) pt. *Zarządzanie majątkiem i długiem lokalnym*. O wyjątkowości tego opracowania stanowią: 1) jego koncepcja, tj. połączenie problematyki zarządzania majątkiem i długiem lokalnym, zbudowana na bazie wcześniejszych badań Autorów, ich dociekań naukowych i doświadczeń zawodowych w praktyce samorządowej; 2) konsekwencja układu (każdy rozdział łączy w sobie oba zagadnienia); 3) aplikacyjny charakter, który daje podstawę do prowadzenia pogłębionych badań i wprowadzania rozwiązań mających na celu poprawę efektywności zarządzania na szczeblu samorządowym. Nie umniejszają jej przy tym wątpliwości czy odmienne zdanie piszącej recenzję w odniesieniu do niektórych zastosowanych w książce założeń bądź uproszczeń, co sygnalizowane jest w komentarzu do poszczególnych części opracowania.

Recenzowana książka liczy 290 stron i podzielona została na sześć rozdziałów (dwa pierwsze stanowią podbudowę teoretyczną całości prezentowanych zagadnień), poprzedzonych wstępem, a zwieńczonych zakończeniem, bibliografią (pozycje literaturowe, akty prawne, opracowania i raporty zagranicznych jednostek samorządowych, witryny internetowe) oraz spisami zamieszczonych w niej tabel (36), rysunków (52) i wzorów (21).

Celem przyświecającym Autorom była prezentacja teoretycznego i aplikacyjnego oraz koncepcyjnego ujęcia zarządzania majątkiem i długiem lokalnym na gruncie bogatej literatury tematu, analizy doświadczeń międzynarodowych oraz praktyki polskiej, w szczególności dotyczącej miast na prawach powiatu. Sekwencja rozdziałów została przemyślana w taki sposób, aby od podstaw teoretycznych dotyczących zarządzania majątkiem i długiem publicznym, poprzez praktykę międzynarodową i doświadczenia polskich samorządów z tego zakresu, dojść najpierw do odrębnych koncepcji, a ostatecznie do wspólnej wizji zarządzania majątkiem i długiem o charakterze wdrożeniowym. Szczegółowa zawartość rozdziałów recenzowanej książki jest następująca.

W rozdziale pierwszym („Zarządzanie majątkiem i długiem publicznym – podejście teoretyczne") zaprezentowano teoretyczne aspekty gospodarowania mieniem komunalnym oraz zarządzania długiem publicznym. Autorzy zaczynają wywód od umiejscowienia gospodarowania w teorii ekonomii, nawiązując do pojęcia racjonalności, ograniczoności i podziału zasobów, zaspokajania potrzeb i dokonywania wyborów. W szczególności rozpatrują pojęcie „gospodarowania" w kontekście działalności człowieka, nauki o racjonalnym gospodarowaniu i ekonomii, odwołując się do dorobku przedstawicieli szkoły klasycznej (W. Petty'ego, A. Smitha, D. Ricarda), szkoły neoklasycznej (J.S. Milla, M.E.L. Walrasa, A. Marshalla, V. Patero) i poglądów przedstawicieli utopijnego socjalizmu (R. Owena, Ch. Fouriera, J.Ch. Simonde'a de Sismondiego, L. Blanca). Pojęcie majątku wyprowadzają od pojęcia i klasyfikacji zasobów, wskazując, że prowadzenie jakiejkolwiek działalności gospodarczej wymaga ich posiadania i rozdysponowywania. Za D. Hume'em przyrównują zasoby rzeczowe (dobra rzeczowe) do kapitału. Dalej – bazując na typologiach bliskich naukom o finansach, zarządzaniu i rachunkowości – dzielą go na kapitał trwały i obrotowy (stały i zmienny), podając jednocześnie, że w sektorze publicznym kapitał – ze względu na system ewidencji – określany jest jako fundusz własny jednostki (źródło samofinansowania aktywów), którego rolę odgrywać mogą dochody.

Na bazie przedstawionych rozważań Autorzy wskazują na istotę (cechy) gospodarowania i problemy z nimi związane, które są efektem nieograniczonych potrzeb ludzkich, rzadkości zasobów, dokonywanych wyborów i ponoszonych kosztów alternatywnych. Kierując się przesłankami

o charakterze międzynarodowym i krajowym, stawiają znak równości między pojęciami „gospodarowanie" i „zarządzanie" majątkiem (s. 31), z czym trudno się zgodzić nawet na gruncie rozważań zawartych w książce (s. 32–33). Gospodarowanie, jak sami odnotowują, obejmuje wykonywanie szeregu czynności, z których część ma charakter decyzji bieżących z zakresu dysponowania tym majątkiem, a część decyzji o charakterze perspektywicznym, podkreślającym władczość podmiotów je podejmujących, w zakresie kształtowania wielkości ich substancji. „Zarządzanie" zaś wiąże się przede wszystkim z bieżącym korzystaniem z majątku, jest więc pojęciem węższym.

Drugą część rozdziału pierwszego poświęcono długowi publicznemu – zaprezentowano jego istotę i umiejscowiono tę problematykę w teorii ekonomii. Odwołując się do finansowania wydatków w koncepcji ricardiańskiej ekwiwalencji, teorii zrównoważonego budżetu i teorii systematycznego deficytu Keynesa, Autorzy wskazali przyczyny jego powstawania, rozumienie pojęcia, metodologie liczenia (ESA 2010, EDP, GFSM 2014, SNA 2008) oraz kryteria klasyfikacji.

W rozdziale drugim („Rola zarządzania majątkiem i długiem w samorządzie terytorialnym na podstawie doświadczeń polskich") skupiono uwagę na istocie zarządzania majątkiem komunalnym i długiem lokalnym, kładąc nacisk na uregulowania prawne determinujące podejmowanie decyzji w obu obszarach, występujących w nich problemach informacyjnych i roli strategicznego podejścia do zarządzania. W szczególności w pierwszej części rozdziału Autorzy odnoszą się do funkcjonujących w literaturze i obrocie prawnym pojęć „mienie" i „majątek". Przyjmują, że pojęcie „majątek" (zbiór praw) rozumiane wąsko (w szerszym ujęciu „majątek" rozumiany jest w książce jako zbiór praw i obowiązków majątkowych – zbiór aktywów i pasywów – s. 67–68) odpowiada pojęciu mienia. Pojęcia te są więc tożsame w kontekście praw danego podmiotu do składników majątku. Czy prawa te można utożsamiać z aktywami, a obowiązki majątkowe (jak wskazują Autorzy) – z pasywami (bilansowe podejście do majątku, w tym majątku komunalnego)? Niewątpliwie tak, jeśli przyjmie się jednak założenie, że przejawem praw i obowiązków są przepływy finansowe (dochody, przychody, wydatki, rozchody), które prezentowane są w odpowiednich pozycjach bilansu danego podmiotu, w tym jednostki samorządu terytorialnego (JST; szerzej zob. Czerwińska-Kayzer i in. 2019, s. 78–88). Szkoda (z punktu widzenia odbioru prezentowanych treści), że takie odwołanie w recenzowanej książce się nie znalazło.

W analizowanym rozdziale Autorzy słusznie wskazują, że zasady gospodarowania mieniem komunalnym reguluje wiele aktów prawnych (o charakterze ogólnym i miejscowym). W wyliczance tej (s. 70–72) brak jednak wyraźnie odnotowanego priorytetu ustawy o gospodarce nieruchomościami, w której ustawodawca w odniesieniu do składników rzeczowych majątku określa m.in. zakres czynności składających się na gospodarowanie nim oraz prawa i obowiązki jego właściciela. Trudno się również zgodzić ze stwierdzeniem: „Brak lub niewłaściwe gospodarowanie mieniem wynika często z niejasnych i rozproszonych reguł prawnych", a to „uniemożliwia również porównanie osiągniętych rezultatów w czasie i między jednostkami" (s. 72). Reguły dotyczące gospodarowania majątkiem samorządowym są – poza podstawowym dla majątku rzeczowego aktem, jakim jest ustawa o gospodarce nieruchomościami, i majątku finansowego, jakim jest ustawa o finansach publicznych – określone w różnych, ale nie tak licznych aktach prawnych o charakterze ogólnym, których przepisy w ostatnich latach w podstawowym zakresie niewiele się zmieniły. Porównywanie rezultatów w czasie z tego punktu widzenia byłoby więc możliwe. Co innego porównywanie danych (zasobów majątku i związanych z nim przepływów finansowych) między jednostkami samorządowymi. Są one nieporównywalne, albowiem kształtowane w indywidualny sposób w każdej JST. Osobną kwestią pozostaje to, czy zasób majątku samorządowego w danej JST jest optymalny z punktu widzenia realizowanych przez nią zadań i czy decyzje dotyczące zmian w jego zakresie są racjonalne (szerzej zob. Kotlińska 2016). Autorzy słusznie podkreślają natomiast (s. 22–23), że brak jest ujednoliconych procedur analizy i prezentacji w przetworzonej formie danych do oceny zarządzania majątkiem przez organy władzy samorządowej i członków wspólnoty samorządowej. Dokumentem takim mogłaby być wieloletnia prognoza majątkowa (szerzej zob. Kotlińska 2010). Waloru tego nie spełnia w znormalizowany sposób określona zawartość informacji o stanie mienia (szerzej zob. Kotlińska 2005), na co wskazują Autorzy w zakończeniu tej części rozważań.

W drugiej części drugiego rozdziału czytelnikowi przybliżana jest wartość zadłużenia podsektora samorządowego w Polsce w latach 2011–2018, w tym katalog tytułów dłużnych, a także definiowane są, po pierwsze, pojęcie zarządzania długiem, z akcentowanym wieloletnim horyzontem

czasowym podejmowanych decyzji, i jego cele (w ujęciu makro- i mikroekonomicznym) oraz, po drugie, strategia zarządzania długiem lokalnym. Autorzy w tym kontekście odnieśli się do funkcjonalności wieloletnich prognoz finansowych sporządzanych w jednostkach samorządowych i reguł zadłużeniowych JST, zmienionych od 2021 roku.

Ciekawe, poglądowe treści w kontekście omawianych w książce zagadnień znajdziemy w rozdziale trzecim („Zarządzanie majątkiem i długiem lokalnym w praktyce międzynarodowej"). Zaprezentowano w nim bowiem międzynarodowe doświadczenia w zakresie zarządzania majątkiem lokalnym i długiem samorządowym, opierając się w głównej mierze na krajach anglosaskich i pozaanglosaskich, ze szczególnym uwzględnieniem członków Unii Europejskiej. W przypadku majątku komunalnego omówione zostały doświadczenia: Nowej Zelandii, Australii, USA, Kanady, a także: Wielkiej Brytanii, Szkocji, Szwajcarii, Holandii i Chorwacji, w ramach których znaleźć można informacje o ramach koncepcyjnych gospodarowania majątkiem publicznym w tych krajach oraz o organizacjach zajmujących się omawianą problematyką. Międzynarodowe rozwiązania w zakresie zarządzania długiem publicznym zaprezentowano na bazie doświadczeń z: USA, Kanady, Australii, Wielkiej Brytanii i Nowej Zelandii, a także wybranych krajów UE (Szwecji, Włoch).

W rozdziale czwartym („Zarządzanie majątkiem i długiem w świetle analiz statystycznych, finansowych oraz badań ankietowych miast na prawach powiatu w Polsce") Autorzy zaprezentowali własne badania statystyczne oraz ankietowe, a ich ocenę oparli na analizie wyników zaproponowanych w tym celu autorskich wskaźników.

W pierwszej części rozdziału znajdziemy informacje o wartości majątku publicznego, wartości wskaźnika samofinansowania majątku, stosowanego przez Ministerstwo Finansów w Polsce, a następnie wartości autorskich wskaźników (zrównoważenia majątku, odnowienia środków trwałych i operacyjnej kapitałochłonności majątku wykorzystywanego długoterminowo), obliczone na podstawie sprawozdań finansowych miast na prawach powiatu publikowanych przez Ministerstwo Finansów dla lat 2011–2018. Zaprezentowano w niej również wybrane zagadnienia z zakresu zarządzania majątkiem lokalnym na podstawie wyników badań ankietowych przeprowadzonych wśród przedstawicieli urzędów tych miast w 2016 r. W drugiej części rozdziału dokonano diagnozy zarządzania długiem publicznym w miastach na prawach powiatu w Polsce na podstawie ich danych finansowych z wybranych lat okresu 2011–2018. Przeanalizowano wpływ zadłużenia i kosztów jego obsługi na sytuację finansową badanych jednostek samorządowych, z wykorzystaniem zestawu autorskich wskaźników (finansowania budżetu źródłami bezzwrotnymi, obciążenia dochodów bieżących kosztami obsługi długu, zabezpieczenia spłaty długu nadwyżką operacyjną, bezpieczeństwa spłaty długu, ryzyka refinansowania długu JST), które uzupełniają te stosowane w tym zakresie przez Ministerstwo Finansów. Rozdział kończy prezentacja wyników przeprowadzonych pod koniec 2018 r. badań ankietowych na temat zarządzania długiem lokalnym w miastach na prawach powiatu w Polsce.

W rozdziale piątym („Koncepcje zarządzania majątkiem i długiem lokalnym – podejście strategiczne") prezentowane są dwie koncepcje o charakterze wdrożeniowym: gospodarowania majątkiem komunalnym oraz zarządzania długiem lokalnym. Rozwiązania te – jak wskazują Autorzy we wstępie do książki – bazują na badaniach i wnioskach zawartych w ich rozprawach doktorskich (Bartosz Edwarczyk – *Gospodarowanie mieniem a ocena sytuacji rzeczowo-finansowej jednostek samorządu terytorialnego w Polsce*, Daniel Budzeń – *Zarządzanie długiem lokalnym na przykładzie miast na prawach powiatu*). Podstawą pierwszej koncepcji jest dokument pod nazwą „Strategia gospodarowania majątkiem komunalnym", w którego częściach znalazłyby się odpowiednio: I – dane o stanie majątku i analiza gospodarowania nim, II – ocena gospodarowania składnikami majątku w cyklu ich życia, III – weryfikacja potrzeb i oczekiwań interesariuszy, IV – prognoza przepływów finansowych dotyczących składników majątku, V – ocena korzyści i ryzyka gospodarowania majątkiem komunalnym. Szkoda, że choć nazwa przywołanego dokumentu sugeruje objęcie nim całego majątku lokalnego, to z opisu jego zawartości wynika, iż został ograniczony do majątku niefinansowego, czym upodabnia się w pewnym zakresie do dokumentu istniejącego w literaturze pod nazwą „Sprawozdanie z gospodarki nieruchomościami komunalnymi" (Kotlińska 2009, s. 299–301). Koncepcję zarządzania długiem lokalnym zaprezentowano na przykładzie dwóch miast i została ona zbudowana na bazie treści przedstawionych w rozdziałach drugim i czwartym recenzowanej książki.

W rozdziale szóstym („Zarządzanie majątkiem i długiem lokalnym") prezentowana jest koncepcja zarządzania aktywami i pasywami (*asset and liability management*, ALM), będąca płaszczyzną integracji wdrażanych na szczeblu samorządowym odrębnych działań w zakresie zarządzania majątkiem oraz zarządzania długiem. Opiera się ona na teorii zarządzania aktywami i pasywami publicznymi, przedstawionej w książce współautorki recenzowanego opracowania (Marchewka-Bartkowiak 2011), i bazuje na strategii zarządzania, w której sektor publiczny (lub jego poszczególne jednostki) podejmuje decyzje na podstawie informacji płynących z bilansu i umożliwiających mu efektywne zabezpieczenie finansowe oraz ograniczenie ryzyka płynności w krótkim i długim okresie.

Koncepcja ALM jest stosowana do oceny sytuacji finansowej podmiotów publicznych w krajach pozaunijnych. W UE, mimo istnienia metodologii ESA (*European System of Accounts*), w dalszym ciągu ocena ta oparta jest na klasycznych danych budżetowych i odrębnej metodologii liczenia długu publicznego. Zdaniem Autorów koncepcja ALM (co prawda nie w całości) może być z powodzeniem wdrożona na szczeblu samorządowym w Polsce, albowiem JST mają obowiązek tworzenia i raportowania bilansów. W ich ocenie zastosowanie tej koncepcji na szczeblu samorządowym umożliwi efektywne zarządzanie i majątkiem, i długiem lokalnym.

Druga część rozdziału szóstego to – z aplikacyjnego punktu widzenia – chyba najciekawszy fragment książki. Zawiera ona: 1) krytyczną ocenę zasad sprawozdawczości finansowej i budżetowej stosowanej przez jednostki samorządowe w Polsce i 2) prezentację zestawu wskaźników stworzonych na potrzeby wdrożenia koncepcji ALM, które pozwalają ocenić efektywność zarządzania majątkiem i długiem lokalnym. Istotą prezentowanych wskaźników (finansowania majątku długiem, dobrobytu, zabezpieczenia długu aktywami trwałymi, zobowiązań netto w metodologii Eurostatu, płynnej obsługi długu, obciążenia środków własnych spłatą długu) jest zastosowanie miar, które łączą dane ze sprawozdań finansowych i sprawozdań budżetowych JST. To w opinii Autorów pierwszy krok do wdrożenia na szczeblu samorządowym koncepcji ALM. Kolejnymi krokami powinny być zmiany metodologiczne i strategiczne, wspomagające efektywne dysponowanie majątkiem i środkami publicznymi. Aby jednak było to możliwe, trzeba rozwiązać wiele sygnalizowanych w książce problemów, a różne podmioty powinny podjąć szereg działań.

Podsumowując, recenzowana monografia to ciekawe i inspirujące opracowanie, które powinno znaleźć czytelników zarówno wśród badaczy finansów i gospodarki samorządowej, jak i – co niezwykle ważne – wśród osób zarządzających jednostkami samorządowymi. Może być ono przyczynkiem do badań z zakresu efektywności wykorzystania zasobów samorządowych, jak również działań w praktyce samorządowej w tym obszarze.

Literatura

Czerwińska-Kayzer D., Kotlińska J., Kotliński G., 2019, *Sprawozdanie finansowe i jego zawartość informacyjna (na przykładzie wybranych rodzajów podmiotów gospodarczych)*, Warszawa: Wydawnictwo Difin.

Kotlińska J., 2005, „Informacja o stanie mienia komunalnego dokumentem wspomagającym proces zarządzania nieruchomościami komunalnymi", *Finanse Komunalne*, nr 7–8, s. 62–73.

Kotlińska J., 2009, *Finansowe aspekty gospodarki nieruchomościami komunalnymi w Polsce (na przykładzie dużych miast)*, Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu.

Kotlińska J., 2010, „Wieloletnie programowanie w jednostkach samorządu terytorialnego w Polsce", w: T. Juja (red.), *Dylematy i wyzwania finansów publicznych*, Zeszyty Naukowe UEP (z. 141, s. 235–245), Poznań: Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu.

Kotlińska J., 2016, *Nieruchomości komunalne jako dobra publiczne i rynkowe w Polsce. Możliwości, przyczyny, uwarunkowania i dochody ze sprzedaży nieruchomości komunalnych*, Bydgoszcz: Kujawsko-Pomorska Szkoła Wyższa w Bydgoszczy.

Marchewka-Bartkowiak K., 2011, *Zarządzanie długiem Skarbu Państwa. Implikacje dla strefy euro*, Warszawa: Wydawnictwo Difin.

Janina Kotlińska
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
Instytut Ekonomii i Finansów

Informacje dla Autorek i Autorów

Prosimy o nadsyłanie artykułów na adres:
sril.euroreg@uw.edu.pl

„Studia Regionalne i Lokalne" wydawane są w formule pełnego otwartego dostępu na licencji CC BY-NC-ND 3.0, bez jakichkolwiek opłat publikacyjnych. W kwartalniku publikujemy artykuły w języku polskim i angielskim.

Artykuły powinny spełniać następujące wymogi formalne:

Abstrakt. Tekst artykułu powinien być poprzedzony nie dłuższym niż 100 słów streszczeniem, zawierającym informacje o tematyce i głównych tezach artykułu. Abstrakt pozwoli czytelnikowi szybko zorientować się, do jakich pojęć autor się odnosi. Należy podać również nie więcej niż sześć słów kluczowych. Niezależnie od języka artykułu (polski lub angielski) abstrakt, tytuł i słowa kluczowe powinny być podane zarówno w języku polskim, jak i angielskim.

Tekst. Objętość artykułu nie powinna przekraczać jednego arkusza wydawniczego (ok. 22 stron znormalizowanych, 40 tys. znaków typograficznych ze spacjami). Tekst musi zawierać wszystkie tabele, mapy, rysunki i inne elementy graficzne w formie gotowej do druku – w zapisie wektorowym. Cytowanie i powołania na innych autorów powinny być oznaczone w tekście przez podanie nazwiska autora i roku wydania publikacji (np. Nowak 1976a; Kowalski 1998). Pełną bibliografię należy dołączyć na osobnej stronie na końcu artykułu.

Autorka/Autor jest zobowiązana/-y podać swoją afiliację, numer ORCID oraz adres poczty elektronicznej, jak również adres pocztowy instytucji wymienionej w afiliacji. Informacje te zostaną umieszczone w notce na początku artykułu.

Prosimy o nadsyłanie tekstów oryginalnych, nieopublikowanych nigdzie wcześniej ani nieoddanych do publikacji w żadnym innym czasopiśmie.

O przyjęciu bądź nieprzyjęciu artykułu do druku decyduje opinia anonimowych recenzentów i recenzentek.

Szczegółowe informacje dla Autorek i Autorów dostępne są na stronie:
www.studreg.uw.edu.pl.

Pełny adres redakcji:
Kwartalnik *Studia Regionalne i Lokalne*
Uniwersytet Warszawski
Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych
ul. Krakowskie Przedmieście 30, 00-927 Warszawa
e-mail: sril.euroreg@uw.edu.pl
www.studreg.uw.edu.pl

Information for Authors

Please send the articles to the following address: sril.euroreg@uw.edu.pl

“Studia Regionalne i Lokalne” is an open-access journal published under the CC BY-NC-ND 3.0 license, without any publication fees. In the Quarterly, papers in Polish and English are published.

Articles should meet the following formal requirements:

Abstract. The article should be preceded by a summary of no more than 100 words containing information about the subject and the main theses of the article. No more than six key words should also be provided.

Manuscript. The length of the article should not exceed one publishing sheet (approx. 22 pages standardized, 40 thousand typographic characters with spaces). The text must contain all tables, maps, drawings, and other graphic elements in a ready-to-print form, in vector format. Quotes and references to other authors should be marked in the text with the name of the author and the year of publication (e.g., Nowak 1976a; Kowalski 1998). A complete bibliography should be attached on a separate page at the end of the article.

The authors are obliged to provide their affiliation, ORCID number and e-mail address, as well as the postal address of the institution mentioned in the affiliation. This information will be included in the note at the beginning of the article.

Please send original texts, not published anywhere before or not submitted for publication in any other journal. Articles are accepted or rejected based on two double-blind reviewers.

Detailed information for the authors is available at: www.studreg.uw.edu.pl/en

Editorial office address:
Regional and Local Studies
University of Warsaw, Center for European Regional and Local Studies
ul. Krakowskie Przedmieście 30,
00-927 Warsaw
e-mail: sril.euroreg@uw.edu.pl
www.studreg.uw.edu.pl/en